

T.C.

HİTİT ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI

FETHİNDEN OSMANLI'YA ÇORUM

Yüksek Lisans Tezi

Tamer Ünal ÇUBUKÇU

Çorum - 2024

FETHİNDEN OSMANLI'YA ÇORUM

Tamer Ünal ÇUBUKÇU

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

TEZ DANIŞMANI

Doç. Dr. Halil YAVAŞ

Çorum 2024

KABUL VE ONAY

Tamer Ünal ÇUBUKÇU tarafından hazırlanan “Fethinden Osmanlı’ya Çorum” adlı tez çalışması 27/06/2024 tarihinde aşağıdaki jüri üyeleri tarafından oy birliği/oy çokluğu ile Hitit Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalında Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Mehmet AZİMLİ

.....

Doç. Dr. Halil YAVAŞ

.....

Dr. Öğretim Üyesi Banu ÇETİN ÜNAL

.....

Hitit Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yönetim Kurulunun .../.../..... tarih ve sayılı kararı ile Tamer Ünal ÇUBUKÇU’nun İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalında Yüksek Lisans derecesi alması onanmıştır.

Prof. Dr. Osman ÇUBUK

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

TEZ BİLDİRİMİ

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yapıldığını beyan ederim.

Tamer Ünal ÇUBUKÇU

FETHİNDEN OSMANLI'YA ÇORUM

Tamer Ünal ÇUBUKÇU

ORCID:0000-0003-2893-0851

HİTİT ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

Yüksek Lisans

Mayıs 2024

ÖZET

Coğrafi konum itibarıyla Anadolu'nun ortasında yer alan Çorum; yer altı ve yer üstü kaynaklarına sahip, göç yollarına yakın, tarihî bir şehirdir. Bahsedilen bu stratejik özellikler, Çorum'un tarih öncesi dönemlerden başlayarak daima bir mücadele alanı olmasına ve birçok devletin egemenliğine girmesine neden olmuştur. Bu durum şehrin gelişimini olumsuz yönde etkilediği gibi şehirdeki tarihî ve kültürel dokunun korunmasını da zorlaştırmıştır.

Danışmend Gazi'nin fethinden itibaren Türk egemenliğinin başladığı Çorum, Anadolu Selçukluları döneminde gelişme göstererek askerî bir kent -garnizon- konumuna ulaşmıştır. Ancak şehir, gerek tarikat hareketleri ve gerekse Moğol işgali nedeniyle bu özelliğini zamanla kaybetmiştir. Savaşların, göç ve isyan hareketlerinin sık yaşandığı bir bölgede olmasının getirdiği siyasî ve sosyal istikrarsızlığın yanı sıra ticaret yollarının ana güzergâhında yer almaması, Çorum'un gerilemesindeki en önemli etkenler olmuştur. XVI. yüzyıldan sonra sınırlı bir ekonomik düzelmeye görüldüğü şehir, Osmanlı idarî sisteminde kimi zaman sancak merkezi kimi zaman kaza olarak çeşitli statü değişimlerine uğramıştır. Yaşanan bütün bu olumsuzluklar nedeniyle Çorum, gerek Anadolu Selçukluları gerekse Osmanlılar döneminde olması gereken gelişmişlik seviyesine ulaşamamıştır.

Anahtar Kavramlar: Türk, Fetih, Danışmend Gazi, Selçuklu, Çorum

Bilim Kodu: 60303

ÇORUM THE CONQUEST TO OTTOMAN

Tamer Ünal ÇUBUKÇU

ORCID: 0000-0003-2893-0851

HITIT UNIVERSITY

GRADUATE SCHOOL

Master of Science Thesis

May 2024

ABSTRACT

Geographically situated in the middle of Anatolia, Çorum is a rich historical background city with its possession in underground and above-ground resources and proximity to migration routes. These strategic features have made Çorum a battleground since ancient times, leading to its invasion by various empires. This constant turmoil not only has adversely affected the city's development but also it caused challenges for preserving its historical and cultural heritage.

Since with the conquest by Danişmend Gazi, Çorum came under Turkish rule, by evolving into a military force during the Anatolian Seljuk period. However, the city gradually lost its military significance due to the influence of religious convention and the Mongol invasion. Located in a region which was prone to wars, migrations, and uprisings, along with its situation of absence from major trade routes, Çorum faced political and social instability, which were one of the most crucial factors in its decline. After the 16th century, Çorum experienced limited economic recovery with the result of various administrative changes within the Ottoman system, alternating its statute between a district center and a subdistrict. Because of these unfortunate events, Çorum failed to achieve the level of development expected during both the Anatolian Seljuk and Ottoman periods.

Key Terms: Turkish, Conquest, Danishmend Ghazi, Seljuk, Çorum

Science Code: 60303

TEŞEKKÜR

Bu çalışmanın yürütülmesi sırasında desteklerini ve yardımlarını esirgemeyen Sayın Prof. Dr. Mehmet Azimli'ye, tavsiyeleriyle beni daima yönlendiren danışmanım Sayın Doç. Dr. Halil Yavaş'a teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca bu çalışma sırasında gösterdiği sabır ve verdiği destek nedeniyle sevgili eşime ve biricik oğluma teşekkür ederim.

Tamer Ünal ÇUBUKÇU

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
TEŞEKKÜR.....	vi
İÇİNDEKİLER	vii
HARİTALAR DİZİNİ.....	x
KISALTMALAR	xi
GİRİŞ.....	1

1. BÖLÜM

ÇORUM'UN COĞRAFİ-JEOPOLİTİK KONUMU, ADININ KÖKENİ VE ŞEHRİN KISA TARİHİ

1.1. Coğrafi Konum ve Özellikleri.....	10
1.2. Jeopolitik Konum ve Önemi	11
1.3. “Çorum” Adının Kökeni.....	15
1.4. Şehrin Kısa Tarihçesi	17
1.4.1. Tarih öncesi ve tarihî dönem yerleşmeleri	17
1.4.1.1. Kalkolitik Çağ ve Tunç Çağı Yerleşmeleri	17
1.4.1.2. Hitit Dönemi Yerleşmeleri	18
1.4.1.3. Frig Dönemi Yerleşmeleri	20
1.4.1.4. Helenistik Dönem Yerleşmeleri	20
1.4.1.5. Roma Dönemi Yerleşmeleri.....	21
1.4.1.6. Bizans Dönemi Yerleşmeleri.....	23
1.4.2. Anadolu’ya yapılan Türk ve Arap akınları.....	24
1.4.2.1. Anadolu’ya Yapılan İlk Türk Akınları	24
1.4.2.2. Anadolu’ya Yapılan Müslüman Arap Akınları.....	26
1.4.2.3. Anadolu’ya Yapılan Müslüman Türk Akınları.....	28

2. BÖLÜM

ÇORUM'DA TÜRKMEN HÂKİMİYETİ VE SİYASÎ SÜREÇ (XI-XIV. YÜZYIL)

2.1. Danişmendliler Döneminde Çorum ve Civarı.....	34
2.1.1. Kaynaklara göre Çorum'u kim fethetmiştir?.....	34
2.1.2. Kaynaklara göre Çorum ne zaman fethedilmiştir?.....	40
2.1.3. Danişmendnâme'ye göre Çorum'un fethi.....	42
2.1.4. Fetih sonrası yapılan iskân faaliyetleri.....	48
2.1.5. Danişmendli devleti'nin yıkılışı.....	49
2.2. Anadolu Selçuklu Döneminde Çorum ve Civarı.....	52
2.3. Beylikler Döneminde Çorum ve Civarı.....	62
2.3.1. Eretnaoğulları dönemi (1335-1381).....	62
2.3.2. Kadı Burhaneddin dönemi (1381-1398).....	64

3. BÖLÜM

ÇORUM'UN TÜRKMEN HÂKİMİYETİ SÜRECİNDE ASKERÎ, SOSYO-EKONOMİK VE DİNÎ AÇIDAN YERİ VE ÖNEMİ

3.1. Kale-Şehir Olarak Askerî Açidan Yeri Ve Önemi	66
3.2. Şehrin Savunma Tesisleri	68
3.3. Çorum ve Civarında Meydana Gelen Askerî Gelişmeler.....	70
3.3.1. Selçuklu-haçlı savaşı.....	70
3.3.2. Kırkdilim savaşı: Osmanlı ve Kadı Burhaneddin.....	73
3.4. Çorum'da Kara Tatarlar ve Timur	75
3.5. Yaylak-Kışlak Olarak Kullanımı.....	78
3.6. Şehre Türkmenlerin Yerleşmesinde Dervişlerin Rolü.....	80
3.7. Dinî İsyanlardaki Yeri ve Önemi	84
SONUÇ	92
KAYNAKÇA	94
EKLER	104

EK-1	104
-------------------	------------

HARİTALAR DİZİNİ

Haritalar	Sayfa
Harita 1.1. Çorum İli Topografya Haritası.....	108
Harita 1.2. Hitit Devleti'nin En Geniş Sınırları	109
Harita 1.3. Efmeta (Euchaita)....	110
Harita 2.1. Anadolu'da Kurulan İlk Türk Devletleri.....	111
Harita 2.2. Danişmendiye Eyaleti	112
Harita 2.3. Anadolu'da Kurulan İkinci Dönem Türk Devletleri.....	113
Harita 3.1. Karahisarlar ve Subaşılık Merkezleri.....	114

KISALTMALAR

AÜDTCFD	Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi
bkz.	Bakınız
c.	Cilt
çev.	Çeviren
dn.	Dipnot
haz.	Hazırlayan
H	Hicrî
İA	İslam Ansiklopedisi (MEB)
İÜ	İstanbul Üniversitesi
İÜEF	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
M	Mîlâdi
MÖ	Mîlattan önce
MEB	Milli Eğitim Bakanlığı
sy.	Sayı
sad.	Sadeleştiren
SAD	Selçuklu Araştırmaları Dergisi
TDVİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
TKAE	Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
TTK	Türk Tarih Kurumu
TÜBA-AR	Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi
t.y.	Tarih yok
vb.	Ve benzeri
vd.	Ve devamı, ve diğerleri
YA	Yurt Ansiklopedisi
y.y.	Yayın yeri yok

GİRİŞ

Bu çalışmada, Çorum'un tarih öncesi döneminden başlayarak Türk-İslam yönetimine geçişi ve Osmanlı Devleti zamanına kadar olan askerî ve siyasî tarihi ele alınmıştır. Çorum ve yöresinde ilk yerleşmelerin Geç Kalkolitik Dönem'den itibaren başladığı düşünülürse, şehrin en az 6000 yıllık geçmişinde birçok uygarlığa ev sahipliği yaparak zengin bir tarihî mirasa sahip olduğu söylenebilir.

Ancak bu kadar köklü bir tarihe sahip olması ve çok farklı uygarlıkları bünyesinde barındırması, şehrin tarihini incelemeyi oldukça zorlaştırmaktadır. Bu nedenle çalışmamızda bölgeye hâkim olan devletlerin kendi tarihlerinden daha çok, bu devletlerin askerî ve siyasî bakımdan Çorum ile ilgisi üzerinde durulmuştur. Bu açıdan bakıldığında tezimizde hedeflediğimiz temel amaç; şehrin o döneme ait tarihini kesintisiz bir kronoloji içerisinde vererek bir kurgu oluşturmak değil, onun yerine yöredeki hâkimiyet mücadelesinden ve şehrin sıkça yaşadığı el değiştirmelerden bahsederek farklı bir bakış açısı kazandırmaktır.

Tezimiz giriş ve üç ayrı bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde; tezimizin amacı, kapsamı ve kaynakça özeti verilmiştir.

Çalışmamızın birinci bölümünde ise Çorum'un coğrafi konumu ve jeopolitik önemine değinilmiştir. Çünkü bir ülkenin ya da şehrin tarihini anlamak, siyasî geleceğini belirlemek için coğrafi özelliklerini, jeopolitik konumunu ve önemini bilmek gerekir. Dolayısıyla bu bölümde Çorum ve yöresinin zaman zaman yerleşim alanı olarak tercih edilmesinde şehir ve bölge jeopolitiğinin etkisi olduğu dile getirilmiştir. Aynı şekilde yine bu bölümde Çorum adının kökeni üzerinde durulmuştur. Çünkü yer adları bir ülkenin ya da bir şehrin tarihî geçmişinin izlerini taşır. Ancak Çorum adının nereden geldiğinin bilinmemesi, bununla ilgili rivayetlerin doğruluğu konusunda şüphelerin bulunması, çalışmamızın temel problemlerinden birisini oluşturmuştur. Yine bu bölümde şehrin kısa bir tarihçesinden bahsedilmiştir. Çorum'da hâkimiyet kuran Hattiler, Hititler, Frigler, Persler, Hellenistik Krallıklar, Roma ve Bizans uygarlıkları döneminde bu kentin durumu hakkında bilgi vermeye çalışılmıştır. Ancak bu dönemde şehrin sınırlarından bahsetmek mümkün olmadığı için, günümüzde Çorum sınırları içerisinde bulunan önemli tarihî merkezler dikkate alınarak bir coğrafi sınırlandırma yapılmıştır. "Hattuş" şehir devletini kuran Hattilerden ve aynı kenti başkent yapıp "Hattuşa" adını vererek Çorum merkezli büyük bir imparatorluk kuran Hititlerden bahsedilmiş, Hititlerden sonra önemini yitirmeye başlayan Çorum'un, Bizans dönemine kadar diğer Orta Anadolu şehirleri gibi hep el değiştirdiği dile getirilmiştir. Dolayısıyla giriş bölümünde, bu mücadelelerin şehrin siyasî ve ekonomik yapısını olumsuz etkilediği, gittikçe şehrin küçülmesine neden olduğu vurgulanmaya çalışılmıştır.

İkinci bölümde ise Malazgirt Zaferi ile başlayan süreçte Çorum'un fethi hakkında bilgi verilmeye çalışılmıştır. Araştırmamızın problemlerinden bir diğerini oluşturan Çorum'un kim tarafından ve ne zaman fethedildiği konusu bu bölümde işlenmiş ve ilgili sorulara cevap

aranmıştır. Bölgede ilk kez Türk hâkimiyetini kuran Danişmendliler üzerinde durulmuş, *Danişmendnâme* adlı esere göre Çorum'un fethinin nasıl gerçekleştiği anlatılmaya çalışılmıştır. Devamında ise Danişmendlilerin zayıflamasıyla, şehrin Anadolu Selçuklularının hâkimiyetine geçişi ve bu dönemde bölgede meydana gelen askerî ve dinî hareketlerden bahsedilmiştir. Eretna ve Kadı Burhaneddin Beylikleri döneminde ise Çorum ve yöresinde meydana gelen siyasî gelişmeler hakkında bilgiler verilmiştir.

Son bölümde ise şehirlerin savunma sistemleri ve Orta Çağ'ın kale kentleri üzerinde durulmuştur. Bu bağlamda Çorum'un önemli bir savunma kenti durumunda olduğu, özellikle Anadolu Selçukluları zamanında Karahisar Demirli ve Karahisar Osmancık gibi garnizonlar sayesinde öne çıkmış bir şehir konumunda bulunduğu dile getirilmiştir. Yine bu bölümde Kadı Burhaneddin ile Osmanlılar arasında yapılan Kırkdilim Savaşı'ndan ve Çorum'a Türkmenlerin yerleştirilmesinde dervişlerin oynadığı rolden bahsedilmiş, Anadolu Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde Çorum ve civarında etkili olan "Babaî", "Şahkulu" ve "Suhte" isyanlarına yer vermeye çalışılmıştır. Bu isyanlar içerisinde, araştırmamızın zaman sınırları dışına çıkanlar olsa da konu bütünlüğü açısından kısaca ele alınmıştır.

Bu tez çalışmamızın, bundan sonra yapılacak Çorum tarihi ile ilgili araştırmalarda katkısının olması en büyük dileğimizdir.

Tez çalışmamızda birinci el kaynakları kullanmaya özen gösterdik. Bu tür eserlerden yararlanamadığımız zamanlarda ise araştırma eserlere başvurduk. Bu kaynakların içerisinde en sık kullandığımız kaynak vekâyinameler oldu. Bunları; Osmanlı Türkçesi, Arapça, Farsça, Ermenice, Süryanice ve Rumca yazılanlar olmak üzere sınıflandırmak mümkündür. Kullandığımız vekâyinameler hakkında kısaca bilgi vermek yerinde olacaktır.

El Evâmirü'l-Alâ'îye Fi'l Umûri'l-Alâ'îye (Selçukname) I-II: Eser, tarihçi Cuveynî'nin isteği üzerine İbn Bibi tarafından 1192-1280 yıllarını kapsayacak şekilde Farsça olarak kaleme alınmıştır. Künyesi Nasıreddin Hüseyin b. Muhammed b. Ali er-Ca'feri el Rugadî olan İbn Bibi'nin hayatı hakkında fazla bilgi yoktur.¹ Doğum ve ölüm tarihi belli değildir. Künyesindeki Rugadî nisbesinden dolayı İran'ın Rugad şehriden olduğu söylenebilir.² Köprülü, birçok tarihçi tarafından kullanılan bu eseri Anadolu Selçuklu tarihi için biricik kaynak olarak nitelendirir.³ Fethinden itibaren Anadolu tarihini anlatan eser, Çorum'un Anadolu Selçuklu Devleti döneminde önemli bir askerî merkez olduğunu ve o dönemde "Çorumlu" adının kullanıldığını göstermesi açısından oldukça önemlidir.⁴ Çalışmamızda, çevirisini Prof. Dr. Mürsel Öztürk'ün yaptığı, "Kültür Bakanlığı 1000 Temel Eser Dizisi"nde basılan eseri kullandık.

¹ İbn Bîbî, *El Evâmirü'l-Alâ'îye Fi'l Umûri'l-Alâ'îye (Selçukname)* Çev. Mürsel Öztürk (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996), I, 1, 4.

² Abdülkerim Özeydin, "İbn Bibî", *TDVİA*, c. 19 (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 379.

³ Fuad Köprülü, "Anadolu Selçukluları Tarihi'nin Yerli Kaynakları", *Belleten* VII, sy. 27 (1943): 388-389.

⁴ İbn Bîbî, *age*, II, 128.

Müsâmeretü'l-Ahbâr: Bu Farsça eser, El-Evâmirü'l'den sonra Anadolu Selçuklularının en önemli kaynağıdır.⁵ Yazarı Aksarâyî'nin doğum tarihi bilinmemesine rağmen ölüm tarihi 733/1332 olarak verilebilir. Aksarâyî nisbesi onun Aksaraylı olduğunu göstermektedir.⁶ Eser, İlhanlıların Anadolu valisi Timurtaş adına 723/1323 tarihinde Aksarâyî tarafından yazılmıştır. Bu eserin üçüncü kısmı İran ve Anadolu'daki Selçuklu hükümdarlarından bahseder. Son bölümü ise İlhanlı hükümdarlarına bağlı olan Selçuklu hükümdarları hakkında bilgi verdiği için en önemli bölümüdür. Eserin, tarihî kaynak olarak değeri de bu bölümden dolayıdır. Hem Anadolu'daki Moğol dönemi için, hem de Anadolu'nun siyasî ve sosyal tarihi için önemli bir eserdir.⁷ Prof. Dr. Mürsel Öztürk'ün çevirisini yaptığı bu eserden zaman zaman yararlandık.

Bezm u Rezm: Eserin yazarı olan Esterâbadî'nin doğum ve ölüm tarihi kesin olarak bilinmemekle beraber, XIV. yüzyılın ikinci yarısı ile XV. yüzyılın başlarında yaşadığı söylenebilir.⁸ Eser, 1397-1398 yılında Aziz B. Erdeşir Esterâbadî tarafından Kadı Burhaneddin adına yazılmıştır. Farsça yazılan eser, XIV. yüzyıl Anadolu Türk tarihinin temel kaynaklarından.⁹ Çorum-Kırkdilim'de yapılan savaşta Osmanlı Devleti'ni yenen Kadı Burhaneddin'in bu zaferini anlatması tezin içeriği açısından önemlidir.¹⁰ Çalışmamızda, Kültür Bakanlığı Yayınları arasından çıkan eserin Prof. Dr. Mürsel Öztürk çevirisinden yararlandık.

Câmi'ü't-Tevârih: Reşîdüddin Fazlullâh tarafından yazılmıştır. 1248 yılında Hemedan'da doğmuştur. İlhanlı hükümdarı Olcaytu zamanında sahib-i divanlığa yükselmiştir. Olcaytu'nun zehirlenerek öldürülmesinde rolü olduğu gerekçesiyle 1318 yılında idam edilmiştir. Câmi'ü't-Tevârih adlı eserini Olcaytu'ya takdim etmiştir. Eserin ilk cildi Türk ve Moğol tarihine, ikinci cildi İslam devletleri ve diğer devletlerin tarihine ayrılmıştır.¹¹ Reşîdüddin'in bu eseri modern anlamda ilk dünya tarihi olarak kabul edilir.¹² Günaltay ise bu eseri, Türk tarihinin İslamî dönemde yazılan ana kaynakların en önemlisi olarak nitelendirir.¹³ Erkan Göksu ve H. Hüseyin Güneş tarafından yapılan çevirisi sık kullandığımız eserlerden olmuştur.

Fütûhu'l-Büldân: Belâzurî'nin doğum yeri ve tarihi bilinmemektedir. Hicri III. yüzyılda yaşamıştır. 892 yılında ölmüştür.¹⁴ Eser İslam fetihleri hakkında yazılmıştır. Müslüman Arapların Anadolu'da sefer güzergâhlarını anlatır. Ayrıca Çorum'da medfun olduğu iddia edilen

⁵ Kerimüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, Çev. Mürsel Öztürk (Ankara: TTK Basımevi, 2000), XVI.

⁶ İsmail Aka, "Aksarâyî, Kerimüddin", *TDVİA*, c. 2 (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 293.

⁷ Köprülü, *agm*, 389-391.

⁸ Tahsin Yazıcı, "Esterâbadî, Azîz b. Erdeşir", *TDVİA*, c. 11 (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 438.

⁹ Aziz B. Erdeşir Esterâbadî, *Bezm u Rezm*, Çev. Mürsel Öztürk (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990), XI.

¹⁰ Esterâbadî, *age*, 372.

¹¹ Zeki Velidi Togan, "Reşîdüddin Tabîb", *İA*, c. IX (İstanbul: MEB Yayınları, 1964), 705-709.

¹² O. Gazi Özgüdenli, "Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedani", *TDVİA*, c. 35 (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 20.

¹³ M. Şemseddin Günaltay, "Türk Tarihinin Ana Kaynaklarından Camiüttevarih", *Belleten*, I, sy. 1 (1995): 165. Reşîdüddin'in eseri için bkz. Reşîdüddin Fazlullâh, *Câmi'ü't-Tevârih Selçuklu Devleti*, Çev. Erkan Göksu ve H. Hüseyin Güneş (İstanbul: Selenge Yayınları, 2010).

¹⁴ Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, çev. Mustafa Fayda (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987), VII-XII.

Amr b. Ma'dikerib [Kereb-i Gazi]'nin 21/642 yılında Rey şehrine yakın bir yerde vefat ettiğini bildirir.¹⁵ Prof. Dr. Mustafa Fayda tarafından yapılmış çevirisi çalışmamızda kullanılmıştır.

El Kâmil Fi't-Tarih: 1160 yılında Cizre'de doğan İbnü'l-Esir 1233 yılında öldü. XIII. yüzyıl tarihçilerindendir. En önemli eseri "el Kâmil fi't-Tarih" adlı İslam tarihidir. İslam ve Türk tarihiyle ilgilenenlerin başvuru kaynaklarındandır.¹⁶ Orta Çağ İslam dünyasının en büyük tarihçisidir. Danişmend Gazi'nin kökeni ve unvanı ile ilgili verdiği bilgiler oldukça önemlidir.¹⁷ Çevirilerini Ahmet Ağırakça (III., VII. ciltler), Yunus Apaydın (V.cilt), Abdullah Köse (VI.cilt) ve Abdülkerim Özaydın'ın (IX., X. ciltler) yaptıkları eserin ilgili ciltleri tarafımızdan kullanılmıştır.

Urfalı Mateos Vekâyinamesi: Doğum ve ölüm tarihi tam olarak bilinmeyen Urfalı Mateos, XI. yüzyılın sonu ile XII. yüzyılın ilk yarısında Urfa'da yaşamış Ermeni asıllı bir din adamıdır.¹⁸ Urfalı Mateos'un Ermenice yazıp Papaz Grigor'un zeyl yaptığı bu eserde, 952-1136 tarihleri arasında Anadolu'da Türk egemenliğinin kurulmasından ve Haçlı mücadelelerinden bahsedilir. Tezin konusu olması nedeniyle Danişmend Gazi'nin bölgede yaptığı bazı savaşları, ölümü ve yerine oğlunun geçişi, Haçlı Seferleri'nde Bohemond'un esir alınması ve serbest bırakılmasını konu edinmesi dikkate değerdir.¹⁹ Hrant D. Andreasyan'a ait çeviri, çalışmamızda başvurduğumuz eserlerden olmuştur.

Süryani Patrik Mihail'in Vekâyinamesi: 1126'da Malatya'da doğan yazar, 1166'da Süryani Kilisesine patrik olmuştur. Süryanice yazdığı eserinde 1195 yılına kadar olan olaylar anlatılır. İslam tarihi ve özellikle Selçuklular tarihi açısından önemli bir kaynaktır.²⁰ Danişmendliler hakkında en fazla bilgi veren kaynakların başında gelir.²¹ Hrant D. Andreasyan'a ait daktilo edilmiş çeviri, çalışmamızda zaman zaman başvurduğumuz bir kaynak olmuştur.

Abu'l-Farac Tarihi I-II: Abu'l Farac/Ebü'l-Ferec olarak tanınan yazarın gerçek adı Bar Hebraeus'tur. 1225 yılında Malatya'da doğmuştur. Bizans Dönemi Anadolu'su, Selçuklular'ın kuruluşu ve iktidar mücadelelerini anlatan, Danişmend Gazi'nin unvanı ve devletini kurması hakkında bilgi veren önemli bir kaynaktır.²² Süryani Mihail'in eserinden çok yararlanmıştır. 1286 yılında ölmüştür.²³ Çalışmamızda Ömer Rıza Doğrul'un çevirisi kullanılmıştır.

¹⁵ Belâzurî, *age*, 459.

¹⁶ Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı* (İstanbul: ISAR, 1998), 138.

¹⁷ Muharrem Kesik, *Danişmendliler* (İstanbul: Bilge Yayınları, 2017), 17. İbnü'l-Esir'e ait eserin tamamı için bkz. İbnü'l-Esir, *El Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi I-X* (İstanbul: Bahar Yayınları, 1991)

¹⁸ Sefer Solmaz, "Danişmendliler Devleti ve Kültürel Mirasları", (Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2001), XXVI.

¹⁹ *Urfalı Mateos Vekayi-Namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Çev. Hrant D. Andreasyan, 2. Baskı (Ankara: TTK Basımevi, 1987), 205; Kesik, *age*, 23.

²⁰ Şeşen, *age*, 129. Patrik Mihail'in eserinin tamamı için bkz. *Süryani Patrik Mihail'in Vekâyinâmesi 2.Kısım (1042-1195)*, Çev. Hrant D. Andreasyan ('y.y.': 'y.e.y.', 1944)

²¹ Solmaz, *agt*, XXVII.

²² Gregory Abu'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abu'l-Farac Tarihi*, Türkçe Çev. Ömer Rıza Doğrul, 3. Baskı (Ankara: TTK Basımevi, 1999), I, 9-10 vd. Yazarın adı Ebü'l-Ferec yerine kaynaktaki gibi Abu'l-Farac olarak kullanılmıştır.

²³ Kesik, *age*, 25.

Alexiad- Malazgirt'in Sonrası: Eserin yazarı olan Anna Komnena, İmparator Alexios Komnenos'un kızı olarak 1083 yılında başkent İstanbul'da doğmuş, tahminen 1153 yılında ölmüştür.²⁴ "Alexiad", Bizanslılar ile Türkler arasındaki ilişkilerin incelendiği, Rumca yazılmış bir eserdir. Tezin konusu olması nedeniyle Danişmendîlilerle yaşanan olaylardan bahsetmesi önemlidir.²⁵ Bilge Umar tarafından yapılmış olan çeviri çalışmamızda kullanılmıştır.

Kitâb-ı Cihan-nümâ (Neşrî Tarihi): Eser Mehmed Neşrî tarafından yazılmış, F. Reşit Unat ve Mehmet Altay Köymen tarafından yayına hazırlanmıştır. Asıl adı bilinmeyen, Neşrî mahlasını kullanan yazar 1520-1521 tarihinde ölmüştür.²⁶ II. Bayezid dönemi müderrislerinden olan Neşrî, Kitâb-ı Cihan-nümâ adlı eserini 1492 yılında tamamlayarak padişaha sunmuştur. XIV. ve XV. yüzyıla ait olaylar hakkında ayrıntılı bilgiler verir.²⁷ Neşrî, Osmanlılarla Kadı Burhaneddin arasında geçen Kırkdilim Savaşı'ndan çok kısa bahsetmiştir.²⁸

Camiü'd-Düvel: Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah tarafından yazılan eser Ahmet Ağırakça tarafından yayına hazırlanmıştır. Müneccimbaşı 1041/1631-1632 tarihinde Selanik'te doğmuştur. Medrese eğitimi aldığı gibi Mevlevî tarikatına da girmiştir. Hac için gittiği Mekke'de kalarak mevlevîhânenin şeyhliğini yapmıştır. Müneccimbaşı Ahmed Dede 1702 yılında Mekke'de vefat etmiştir.²⁹ Eserde, tezimizle ilgili Elvan Çelebi, babası ve babasının dedesinden kısaca bahsedilmiştir. Ancak dönemin vekâyinamelerinde görüldüğü gibi Kırkdilim Savaşı'na değinmemiş, bu dönemde gerçekleşen olayları Osmanlı açısından yorumlamıştır.³⁰

Aşıkpaşazâde Tarihi: Eserin yazarı, kendisini "Derviş Ahmed Âşıkî" olarak tanıtan Aşıkpaşazâde'dir. 795/1392-1393 yılında Amasya'ya bağlı Ulvan Çelebi [Elvan Çelebi] köyünde doğdu. Baba İlyas'ın torununun çocuğudur. 886/1481 tarihinde ölmüştür. 1476 yılında yazmaya başladığı eserine "Tevârih-i Âl-i Osman" denilmiştir. ³¹ Yazarımız da diğer tarihçiler gibi Kırkdilim Savaşı'nı görmezden gelmiştir. Derviş Ahmed, eserinde atalarından Baba İlyas ve oğlu Muhlis Paşa'dan da bahsetmiştir. Tezimizde Atsız'ın çevirisinden yararlanılmıştır.³²

Oruc Beğ Tarihi: Edirneli Oruc Beğ tarafından yazılmıştır. Oruc Beğ Tarihi, Tevârîh-i Âl-i Osman diye adlandırılan kronikler içerisinde yer alır.³³ Edirne'de doğmuştur. II. Mehmed ve II.

²⁴ Anna Komnena, *Alexiad Malazgirt'in Sonrası*, Çev. Bilge Umar (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1996), 5-6.

²⁵ Komnena, *age*, 500.

²⁶ Abdülkadir Özcan, "Neşrî", *TDVİA*, c. 33 (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 20.

²⁷ Mehmed Neşrî, *Kitâb-ı Cihan-nümâ I-II (Neşrî Tarihi)*, Yay. F. R. Unat, M. A. Köymen, 3. Baskı (Ankara: TTK Basımevi, 1995), IX.

²⁸ Neşrî, *age*, I, 97a.

²⁹ Ahmet Ağırakça, "Müneccimbaşı Ahmed Dede", *TDVİA*, c. 32 (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 4.

³⁰ Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Camiü'd-Düvel*, Çev. Ahmet Ağırakça (İstanbul: İnsan Yayınları, 1995), 87-88, 132

³¹ Derviş Ahmed Aşıkî, *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*, Haz. Atsız (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1992), 5-7.

³² Derviş Ahmed Aşıkî, *age*, 158. Bâb

³³ Edirneli Oruc Beğ, *Oruc Beğ Tarihi*, Haz. Atsız (y.y: Tercüman Yayınları, t.y), 7.

Bayezid dönemlerinde yaşamıştır. Eser II. Bayezid döneminde yazılmış ve kendisine sunulmuştur. Oruc Beğ hakkında kendi verdiğinin dışında bilgi yoktur. 908/1503'ten sonra ölmüştür.³⁴ Özellikle Babaî isyanı ve Baba İlyas hakkında verdiği kısa bilgi önemlidir.³⁵ Tez çalışmamızda Atsız tarafından yayına hazırlanan metin kullanılmıştır.

Amasya Tarihi: Hüseyin Hüsameddin (1869-1939) tarafından 12 cilt olarak yazılmış, ancak 5 cildi basılmıştır. Eser, Amasya tarihini ve genel olarak Türk tarihini konu edinir. Eserde Çorum ve çevresinde meydana gelen olaylardan da bahsedilmiştir. Özellikle Çorum adının kökeni konusunda kabul gören bir kaynaktır. Ancak yazarın en önemli eksiği, verdiği bilgileri herhangi bir kaynağa dayandırmamasıdır.³⁶ Tezimizde eserin üç cildinden yararlandık.

Çalışmamızda seyahatname olarak sadece Evliya Çelebi'ye ait olanı kullandık.

Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Evliya Çelebi 1611'de İstanbul'da doğmuş, tahminen 1684 yılında ölmüştür.³⁷ Kendisi tarafından 10 cilt olarak yazılan eserde, yaklaşık 50 yıl boyunca seyahat ettiği yerlerde geçen olayları, gözlemlerini anlatır. Eserinin II. cildinde 1050/1640-1641 yılının Çorum'u hakkında bilgi verir. Özellikle Çorum adının kökeni ve Çorum Kalesi hakkında verdiği bilgiler tezin konusu olmasından dolayı dikkate değerdir.³⁸

Tezimizde kullandığımız kaynaklar arasında destanlar da vardır. Danişmendnâme ve Mirkâtü'l-Cihâd çok sık başvurduğumuz destanlar olmuştur.

Danişmendnâme: Mevlâna İbn-i Âlâ tarafından II. İzzeddin Keykavus'un emriyle 1244-1245 tarihlerinde yazılan bir eserdir. Ancak bugün elde bulunan Danişmendnâme nüshaları Tokat Kalesi dizdârı Arif Ali tarafından, İbn-i Âlâ'nın eseri temel alınarak yeniden yazılmıştır. Ancak tarihi belli değildir. Eser, Anadolu'nun fethinin yanı sıra Çorum'un fethini ve bu yerde geçen olayları, ilişkileri anlatır. Aynı zamanda Çorum'un o dönemde ki adı hakkında bilgi verir. Necati Demir tarafından doktora tezi olarak çalışılmış, sonra kitaplaştırılmıştır.³⁹

Mirkâtü'l-Cihâd: XVI. yüzyıl tarihçilerinden Gelibolulu Mustafa Ali tarafından, Arif Ali'nin yazdığı Danişmendnâme nüshalarından birisi esas alınarak yazılan eserdir. Tarihçi kimliğini kullanarak olayların yazımına bazı ilaveler yapmıştır. Eser, Çorum'un Danişmendliler tarafından fethini ve o dönemdeki yöneticileri, aralarındaki ilişkileri anlatması açısından önemlidir. Aynı zamanda Çorum'un o zaman ki adı hakkında bilgi verir. Ali Akar tarafından doktora tezi olarak çalışılan eser, Türk Dil Kurumu tarafından kitaplaştırılmıştır.⁴⁰

³⁴ Abdülkadir Özcan, "Oruc b. Âdil", *TDVİA*, c. 33 (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 425-426.

³⁵ Oruc Beğ, *age*, 27-28.

³⁶ Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi* (İstanbul: Necm-i İstikbâl Matbaası, 1332), II, 286.

³⁷ Mücteba İlgürel, "Evliya Çelebi", *TDVİA*, c. 11 (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 529, 531.

³⁸ Evliya Çelebi, *Seyahatname* (Dersaadet: İkdâm Matbaası, 1314), II, 407.

³⁹ *Danişmend-nâme*, Haz. Necati Demir (Ankara: Akçağ Yayınları, 2004)

⁴⁰ *Mirkâtü'l-Cihâd*, Haz. Ali Akar (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2016)

Birinci el kaynakların olmadığı durumlarda çeşitli yazarlara ait araştırma eserleri de tezimizde kullandık Bu araştırma eserler hakkında kısaca bilgi vermek yerinde olacaktır.

Ramsay'ın yazdığı **“Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası”** adlı eserden, özellikle Euchaïta adlı tarihî şehir hakkında önemli bilgiler verdiği için çok yararlandık.⁴¹ Ayrıca Boğazköy’deki araştırmalarından bahseden, Çorum’un eski adı hakkında bilgi veren **“Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi”** adlı Texier’e ait olan eser de başvurduğumuz kaynaklardandır.⁴²

“Son Teşkilât-ı Mülkiye’de Köylerimizin Adları”⁴³ ve **“Köylerimiz”**⁴⁴ adlı eserler ise Türkiye’de “Çorum” adı geçen yerleşim birimleri hakkında önemli bilgiler verir. Ekrem Akurgal’ın **“Anadolu Kültür Tarihi,”**⁴⁵ Kınal’ın **“Eski Anadolu Tarihi”**⁴⁶ ve Memiş’in **“Eskiçağ Türkiye Tarihi”**⁴⁷ adlı eserleri, Çorum’da yaşamış uygarlıkları araştırırken yararlandığımız kaynaklardan olmuştur. Yine Çorum’un Eski Çağ tarihinin açıklığa kavuşması için arkeolojik kaynakların yanı sıra, yörede 1935 yılından beri yapılan kazılarla ilgili çalışmalar ve sempozyum bildirileri çalışmamızda kullanılmıştır.

Danışmendliler ve Selçuklular hakkında bilgi veren yabancı kaynakların başında Claude Cahen’in **“Osmanlılardan Önce Anadolu’da Türkler”**⁴⁸ ve **“Türklerin Anadolu’ya İlk Girişi”**⁴⁹ adlı eserleri gelmektedir. Yerli kaynaklar ise oldukça zengindir. İçerisinde tartışmalı bilgiler yer almış olsa da Mükrimin Halil Yinanç’ın **“Türkiye Tarihi Selçuklular Devri”**⁵⁰ adlı eseri çok önemlidir. Osman Turan’a ait **“Selçuklular Zamanında Türkiye”**⁵¹ ve **“Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti”**⁵² adını taşıyan eserlerini birçok kez kullandık. Mehmet Altay Köymen’in **“Tuğrul Bey ve Zamanı,”**⁵³ **“Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi -I- Kuruluş Devri,”**⁵⁴ **“Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi -III- Alp Arslan ve Zamanı,”**⁵⁵

⁴¹ William M. Ramsay, *Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası*, Çev. Mihri Pektaş (İstanbul: MEB Basımevi, 1960)

⁴² Charles Texier, *Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, Çev. Ali Suat (Ankara: Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, 2002), II.

⁴³ *“Son Teşkilât-ı Mülkiye’de Köylerimizin Adları”* (İstanbul: Dahiliye Vekaleti Neşriyatı, 1928)

⁴⁴ *Köylerimiz 1 Mart 1968 Gününe Kadar* (Ankara: T. C. İçişleri Bakanlığı Başbakanlık Basımevi, 1968)

⁴⁵ Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, 17. Baskı (Ankara: Tübitak Yayınları, 2005)

⁴⁶ Füzûzan Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, 3. Baskı (Ankara: TTK Basımevi, 1991)

⁴⁷ Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi En Eski Devirlerden Pers İstilasına Kadar* (Konya: Selçuk Üniversitesi Basımevi, 1989)

⁴⁸ Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu’da Türkler*, Çev. Yıldız Moran, 3. Baskı (İstanbul: E Yayınları, 1993)

⁴⁹ Claude Cahen, *Türklerin Anadolu’ya İlk Girişi (XI. yy.’ın İkinci Yarısı)*, Çev. Yaşar Yücel - Bahaeddin Yediyıldız (Ankara: TTK Basımevi, 1988), 26.

⁵⁰ M. Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri* (İstanbul: Burhaneddin Matbaası, 1944)

⁵¹ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 6. Baskı (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1998)

⁵² Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, 7. Baskı (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1998)

⁵³ Mehmet Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1976)

⁵⁴ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Kuruluş Devri*, 3. Baskı (Ankara: TTK Basımevi, 2000), I.

⁵⁵ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Alp Arslan ve Zamanı*, 4. Baskı (Ankara: TTK Basımevi, 2001), III.

eserlerinden de birçok defa yararlandık. Ali Sevim'e ait **"Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi"** ⁵⁶ ve **"Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur"** ⁵⁷ adlı eserlerden de zaman zaman alıntılar yaptık. Yine ünlü Selçuklu tarihçilerinden Faruk Sümer'in **"Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri - Boy Teşkilatı - Destanları"**,⁵⁸ **"Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri"**,⁵⁹ **"Malazgird Savaşına Katılan Türk Beyleri"**⁶⁰ ve **"Anadolu'da Moğollar"**,⁶¹ adlı eserlerine de yeri geldikçe başvurduk. Semavi Eyice'nin İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuasında yayınlanan **"Çorum'un Mecitözü'nde Aşıkpaşa Oğlu Elvan Çelebi Zaviyesi"** adlı makalesi ⁶² ise Baba İlyas'ın torunu olan Elvan Çelebi ve köyü ile "Euchaita" adlı tarihi şehir hakkında çok önemli bilgiler veren yararlandığımız bir eserdir.

Sefer Solmaz'ın doktora tezi ile Muharrem Kesik'e ait **"Danışmendliler"** ⁶³ adlı eserler, sadece Danışmendlilerle ilgili olan çalışmalar içerisinde sıkça başvurduğumuz kaynaklardan oldu. Mikail Bayram'ın Danışmendlilerin bilimsel ve kültürel yönüne değindiği eserinden de⁶⁴ zaman zaman yararlandık. Danışmendlilerle ilgili M. Halil Yinanç,⁶⁵ Ahmet Yaşar Ocak⁶⁶ ve Abdülkerim Özaydın'ın⁶⁷ yazmış oldukları ansiklopedi maddeleri de başvurduğumuz önemli kaynaklar arasında yer almıştır.

Yeri geldikçe yararlandığımız diğer bir kaynak ise Nazmi Tuğrul tarafından yazılan **"Çorum Tarihi ve Coğrafyası"** adlı eserdir. Dr. Ramazan Karaman tarafından transkripsiyonu yapılan eserin ilk baskısı 2006 yılında, ikinci baskısı ise 2015 yılında yapılmıştır.⁶⁸ Yine sık başvurduğumuz başka bir kaynak ise **"Çorumlu Dergisi"** olmuştur. Dergi 1938-1946 yılları arasında Çorum Halkevi tarafından yayınlanmıştır. Nisan 1938 yılında yayın hayatına başlayan dergi, Ağustos 1946 tarihine kadar 61 sayı çıkarmıştır.⁶⁹ Çorum adının kökenini, şehrin coğrafi özelliklerini, tarih öncesi dönemden başlayarak günümüze kadar Çorum'un tarihini, edebiyatını, kültürünü anlatan bu eserden oldukça yararlandık. Tezimizi hazırlarken en çok yararlandığımız kaynak ise **"Çorum Tarihi"** adlı eser oldu. Eser, Atatürk'ün Doğumunun 100.

⁵⁶ Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi (Başlangıçtan 1086'ya Kadar)* (Ankara: TTK Basımevi, 1987)

⁵⁷ Ali Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur* (Ankara: TTK Basımevi, 1990)

⁵⁸ Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri - Boy Teşkilatı - Destanları*, (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1999)

⁵⁹ Faruk Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri* (Ankara: TTK Basımevi, 1990)

⁶⁰ Faruk Sümer, "Malazgird Savaşına Katılan Türk Beyleri", *SAD IV* (1975): 197-207.

⁶¹ Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", *SAD I* (1969): 1-147.

⁶² Semavi Eyice, "Çorum'un Mecitözü'nde Aşıkpaşa Oğlu Elvan Çelebi Zaviyesi", *İÜ Türkiyat Mecmuası XV* (1969): 211-246.

⁶³ Muharrem Kesik, *Danışmendliler* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2017)

⁶⁴ Mikail Bayram, *Danışmend Oğulları Devleti'nin Bilimsel ve Kültürel Mirası* (Konya: Unimat Ofset, 2009)

⁶⁵ M. Halil Yinanç, "Danışmendliler", *İA*, c. III (İstanbul: MEB Yayınları, 1977), 468-479.

⁶⁶ Ahmet Yaşar Ocak, "Danışmendnâme", *TDVİA*, c. 8 (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 478-480.

⁶⁷ Abdülkerim Özaydın, "Danışmend Gazi", *TDVİA*, c. 8 (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 467-469 ve Abdülkerim Özaydın, "Danışmendliler", *TDVİA*, c.8 (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 469-474.

⁶⁸ Nazmi Tuğrul, *Çorum Tarihi ve Coğrafyası*, Haz. Ramazan Karaman, 2.Baskı (Çorum: Salmat Yayıncılık, 2015)

⁶⁹ Semavi Eyice, "Çorumlu", *TDVİA*, c.8 (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 376-377.

Yılı İl Kutlama Komitesi himayesinde ODTÜ öğretim üyeleri tarafından hazırlanmış, 5. Hitit Festival Komitesi tarafından okuyucuya sunulmuştur. Eserin baskı tarihi ve yayın yeri belirtilmemiştir. “Çorum Tarihi,” şehrin tarihsel gelişimini ayrıntılı bir şekilde ortaya koyan bir kitaptır. Tarih öncesi dönemden başlayıp XX. yüzyılın sonlarına kadar olan zaman dilimini kapsayan bu eser altı bölümden oluşmaktadır. Araştırmamızda eserin birinci bölümünden yararlandık. Bu bölümde yer alan Sevim Buluç ⁷⁰ ve Ömür Bakırer’in ⁷¹ makaleleri en çok başvurduğumuz kaynaklar arasında yer almıştır. Tayyar Anakök tarafından yazılmış ancak bastırılmamış “**Çorum Tarihi**” ⁷² adlı eserden de zaman zaman alıntı yaptık. Aynı zamanda “**1967 Çorum İl Yıllığı**,” ⁷³ “**1973 Çorum İl Yıllığı**” ⁷⁴ ve içerisinde Çorum Maddesi’nin yer aldığı “**Yurt Ansiklopedisi**” ⁷⁵ eserlerine de yeri geldikçe başvurduk.

⁷⁰ Sevim Buluç, “Çorum ve Çevresi”, *Çorum Tarihi*, 5. Hitit Festivali Komitesi (‘y.y.’: EFA Tasarım, ‘t.y.’), 17-50.

⁷¹ Ömür Bakırer, “Bizans, Danişmend, Selçuklu ve Beylikler dönemlerinde Çorum”, *Çorum Tarihi*, 5. Hitit Festivali Komitesi (‘y.y.’: EFA Tasarım, ‘t.y.’), 51-78.

⁷² Tayyar Anakök, *Çorum Tarihi*, Basılmamış Daktilo Eser (Çorum: ‘y.e.y.’, 1950)

⁷³ *1967 Çorum İl Yıllığı* (Ankara: Dönmez Ofset, 1967)

⁷⁴ *1973 Çorum İl Yıllığı* (Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1973)

⁷⁵ “Çorum”, *Yurt Ansiklopedisi*, Türkiye İl İl: Dünyü, Bugünü, Yarını, c. 3 (İstanbul: Anadolu Yayınları, 1982)

1. BÖLÜM

ÇORUM'UN COĞRAFİ-JEOPOLİTİK KONUMU, ADININ KÖKENİ VE ŞEHRİN KISA TARİHİ

Tarihe yardımcı bilim dalları arasında coğrafya önemli bir yer tutar. Çünkü bütün tarihî olaylar bir coğrafi mekânda geçer ve olayların değerlendirilmesi için mekân hakkındaki bilgiyi bize coğrafya verir. Bu nedenle coğrafi şartlar tarihin şekillenmesinde ve gelişmesinde etkilidir.⁷⁶

1.1. Coğrafi Konum ve Özellikleri

Çorum ili, Karadeniz Bölgesi'nin Orta Karadeniz Bölümü'nde, 39° 55' - 41° 19' kuzey enlemleri ile 33° 58' - 35° 31' doğu boylamları arasında yer alır. Denizden ortalama yükseklik 801 m'dir. En yüksek yeri 2097 m ile Kargı Kös Dağı Erenler Tepesi'dir. 12.820 km²'lik yüzölçümüne sahip Çorum'un komşuları ise; doğuda Amasya, batıda Çankırı, kuzeyde Sinop, kuzeybatıda Kastamonu, kuzeydoğuda Samsun, güneyde Yozgat ve güneybatıda Kırıkkale illeridir.⁷⁷

Çorum ilinin merkez ilçe dâhil 14 ilçesi, 16 belediye, 759 köyü vardır. İlçelerin İl merkezine uzaklıkları ise; Alaca 52, Bayat 83, Boğazkale 87, Dodurga 42, İskilip 56, Kargı 106, Laçın 29, Mecitözü 37, Oğuzlar 68, Ortaköy 57, Osmancık 59, Sungurlu 72 ve Uğurludağ 66 km'dir.⁷⁸

Çorum toprakları; kuzey-kuzeydoğuda Canik Dağları'nın batı kesimleri, doğuda Yeşilırmak Havzası, güneyde Yozgat Platosu, batıda Kızılırmak Havzası, kuzeybatıda Ilgaz Dağları'nın doğu kesimleri ile çevrilidir. %50'ye yakını platolarla, %10'undan biraz fazlası ovalarla kaplı olan il toprakları, Orta Karadeniz'in parçalanmış dağ sıraları ile İç Anadolu'nun Yozgat Platosu arasında bir geçit oluşturur. Genel yapısı itibariyle İç Anadolu'ya açılan bir oluk gibidir. 1000-2000 m. arasında değişen yükseklikte dağlarla çevrili olan Çorum, merkezde ve ilçelerinde 450-1000 m. arasında yüksekliği olan ovalara sahiptir. Kargı, İskilip, Osmancık gibi ilçelerinde ise 1200 m. üzerinde yüksekliğe sahip platolar mevcuttur. Kızılırmak ve Çekerek Irmağı'na dökülen dere ve suların geçtiği yerlerde, çok sayıda dar ve uzun vadiler oluşmuştur. Göl bakımından zengin olmayan Çorum'da, il ve ilçelerdeki küçük ırmaklar ve çaylar Kızılırmak ve Yeşilırmak'a dökülür. Bu iki ırmağın oluşturduğu havzalar su kaynakları açısından zengindir⁷⁹ (Harita 1.1.).

Çorum'da yazlar sıcak ve kurak, kışlar soğuk ve sert geçer. Her ne kadar Karadeniz ile İç Anadolu arasında bir geçiş bölgesi olsa da karasal iklim tipi görülür. Merkez ilçede yıllık

⁷⁶ Mübahat S. Kütükoğlu, *Tarih Araştırmalarında Usul*, 6. Baskı (İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 1998), 11.

⁷⁷ Faruk Aylar, "Çorum'un Genel Coğrafya Özellikleri", *Coğrafyası, Tarihi, Kültürü ve Edebiyatıyla Çorum* Editör Yavuz Bayram (Çorum: T. C. Çorum Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2014), 25.

⁷⁸ *Çorum İli 2015 Yılı Çevre Durum Raporu* (Çorum: T.C. Çorum Valiliği, 2016), 1.

⁷⁹ "Çorum", *Yurt Ansiklopedisi, Türkiye İl İl: Dünyü, Bugünü, Yarını*. 3: 2009-2114. (İstanbul: Anadolu Yayınları, 1982), 2010-2012.

sıcaklık ortalaması 11°'ye yakınken, yıllık yağış ortalaması 400 mm 'nin biraz üzerindedir. Bitki örtüsü ise İç Anadolu'ya yakın yerlerde steptir. Kuzeyde kalan yerlerde ise Karadeniz iklimine uygun ağaç ve bitki türleri görülür.⁸⁰

Çorum'da yer altı kaynakları olarak mermer, linyit, alçıtaşı, kayatuzu, manganez, asbest, bentonit, bakır, demir, antimuan, feldspat, grafit, kil, kireçtaşı, tuğla-kiremit hammadde yatakları ve jeotermal kaynaklar bulunur.⁸¹

1.2. Jeopolitik Konum ve Önemi

Bir ülkenin ya da bir milletin tarihini yazabilmek için coğrafi şartların dikkate alınması gerekir. Nitekim üç kıta arasında yer alması nedeniyle Anadolu, tarihin en eski devirlerinden beri defalarca göçlere ve istilalara sahne olmuş ve bu nedenle birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Anadolu'nun bu konumu, Doğu ve Batı medeniyetleri arasında bir köprü görevi yapmasına ve aynı zamanda farklı kültürlerin kaynaştığı bir bölge olmasına neden olmuştur. MÖ III. binyıldan itibaren birçok milletin bir arada asırlarca yaşaması buna örnek verilebilir.⁸² Küçük, büyük birçok devlet kendi adlarıyla bu toprakların tarihine damgalarını vurmuşlardır. Böyle farklı etnik ve çok kültürlü tarihî miras dünyanın hiçbir ülkesinde yoktur. Bu durum Anadolu'nun jeopolitik konumundan kaynaklanmaktadır. Bu jeopolitik konum, kültürel, sosyal ve siyasî istilaya uygun bir zemin hazırlamıştır. Bu durum bir taraftan kültürel zenginliğin oluşmasını ve bundan yararlanılmasını sağlarken, diğer taraftan ortaya çıkan siyasî zayıflığın da istismar edilmesine elverişli bir ortam oluşturmuştur.⁸³

Özel bir konuma sahip olan Anadolu'nun tarihsel gelişimini anlayabilmek için jeopolitik önemi üzerinde durmak gerekir. Kısa bir tanım yapmak gerekirse jeopolitik, bütün coğrafi faktörlerin politikaya verdiği yönü araştıran bir bilimdir.⁸⁴ Yani bir anlamda coğrafya üzerinden politika üretmektir. Jeopolitiği oluşturan unsurlar ise; jeolojik-jeomorfolojik yapı, coğrafi konum, siyasî durum, iklim, yer altı ve yer üstü zenginlikleridir.⁸⁵ Dolayısıyla bu unsurlar Anadolu tarihinin meydana gelmesinde oldukça etkilidir.

Bu unsurların içinde en önemlilerinden biri "jeomorfolojik yapı"dır.⁸⁶ Batı Anadolu'nun denizlere dik olarak uzanan dağ yapısı istilalara kolaylık sağlarken, kuzey ve güney dağlarının

⁸⁰ "Çorum", YA, 2010-2012, 2017-2018.

⁸¹ "Çorum", YA, 2014.

⁸² Ekrem Memiş, Eskiçağ Türkiye Tarihi En Eski Devirlerden Pers İstilasına Kadar (Konya: Selçuk Üniversitesi Basımevi, 1989), 3.

⁸³ Mehmet Ali Kaya, Türkiye'nin Eski Çağ Tarihi ve Uygarlıkları "Tarih Öncesi Çağlardan Demir Çağı'na Kadar" (İzmir: İlyas Yayinevi, 2011), I, 85.

⁸⁴ Suat İlhan, *Jeopolitik Duyarlılık* (Ankara: TTK Basımevi, 1989), 16.

⁸⁵ Özdemir Koçak ve Hamdi Şahin, "Eskiçağ Tarihi Araştırmalarında Jeopolitiğin Yeri", *İÜ Anadolu Araştırmaları Dergisi*, sy. 16 (2002): 343.

⁸⁶ Örneğin Anadolu denizlerle çevrili olduğu için kıyı uygarlıkları, Orta Anadolu'nun yüksek bir yayla olması nedeniyle bozkır uygarlıkları, Batı Anadolu kıyılarında vadi uygarlıkları kurulmuştur. Kuzey ve güney dağlarının

denize paralel olması bu tür istilaları zorlaştırmıştır. Ancak ikinci tip dağ yapısı bazı Anadolu kavimleri arasındaki kültürel ilişkileri de engellemiştir.⁸⁷

Diğer unsur ise “su havzaları”dır. Her yerde olduğu gibi Anadolu’daki yerleşme merkezleri de akarsu ve göl kenarlarındadır. Örneğin Hitit devleti Kızılırmak ve Yeşilırmak arasında, Urartular Van Gölü civarında, Lidyalılar Menderes Nehirleri bölgesinde kurulmuştur.⁸⁸

“İklim” ise Anadolu tarihinin meydana gelmesinde etkili olan jeopolitik unsurlardan bir diğeridir. Anadolu’da Akdeniz, Karadeniz, Karasal olmak üzere üç iklim tipi görülür. Bu iklim tipleri ve mevcut coğrafi şartlar, Anadolu topluluklarını uygun olan yerlerde zorunlu olarak tarıma, uygun olmayan yerlerde ise Urartular gibi hayvancılığa yönlendirmiştir.⁸⁹ İklimle bağlı bu tür ekonomik gelişmeler, komşu devletlerle olan siyasî ilişkilerde ve dolayısıyla Anadolu tarihinin oluşmasında etkili olmuştur.

Jeopolitiğin en önemli unsurlarından birisi de “yer altı ve yer üstü zenginlikleri”dir. Dünyada madenciliğin doğduğu yer Anadolu’dur. Özellikle tunç üretimi ve demirin kullanımı ilk kez Anadolu’da olmuş, buradan başka yerlere yayılmıştır. Bölge devletleri hammadde kaynaklarını korumak ve kontrol etmek amacıyla aralarında savaşlar yapmışlardır.⁹⁰ Bu madenlerin günlük araç-gereç dışında silah yapımında da kullanılması Anadolu’nun istila nedenleri arasında sayılabilir.

Anadolu’nun kıtalar arasında bulunması, göç ve istilalara sahne olmasına neden olmuştur.⁹¹ Bu göçler sonrasında gelen topluluklar Anadolu tarihini oluşturmuş, dünya kültür ve uygarlığına katkıda bulunmuşlardır. Bu nedenle “coğrafi konum” jeopolitik unsurlardan birisi olarak karşımıza çıkmaktadır.

“Tarihî doğal yollar ve askerî yapılar” da jeopolitiğin önemli unsurları arasında sayılmalıdır. Doğu-batı ticaretinde bu yollardan yararlanılmıştır. Örneğin Frigya bu yollar üzerinde bulunduğu için çok güçlü ve zengin bir devlet olmuştur. Askerî yapılar da Anadolu tarihinin oluşmasında etkilidir. Nitekim askerî yapı konumunda olan kaleler ve istihkâmların, stratejik açıdan önemli ve korunaklı yerlere yapılması gerekmektedir. Bu sayede bulunduğu yerin

iç kısımlarında kapalı bölgeler olduğu için farklı uygarlıklar, Anadolu’nun doğu-batı ekseninde olması nedeniyle de bazen batı bazen de doğuya bağlı uygarlıklar ortaya çıkmıştır. Bu konuda bkz. Ekrem Akurgal, “Anadolu Tarihinin Oluşmasında Jeomorfolojik Özelliklerin Rolü”, *İÜ Anadolu Araştırmaları Dergisi*, sy.10 (1986): 22.

⁸⁷ Örneğin Hititler, Kastamonu-Sinop civarındaki Kaşkalar coğrafi olarak ulaşmakta zorlandığı için onları kültürel yönden etki altına alamamışlar, Urartular ise bulunduğu konumun sağlam ve ulaşılmaz olması nedeniyle Asurluların egemenliğine girmemişlerdir. Bkz. Memiş, *age*, 3-4.

⁸⁸ Memiş, *age*, 4.

⁸⁹ Ancak tarımsal kazanç yağış durumuna bağlı olduğu için hava durumu uygun olduğunda bol ürün alınmış, kötü olduğunda kıtlık olmuştur. Örneğin Hitit kralları kıtlık durumlarında geçimlerini sağlamak için devamlı Mezopotamya bölgesine seferler yapmışlar, ganimet almak zorunda kalmışlardır. Bkz. Füzûzan Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, 3. Baskı (Ankara: TTK Basımevi, 1991), 6-8.

⁹⁰ Ünsal Yalçın, “Anadolu Madencilik Tarihine Toplu Bir Bakış”, *MT Bilimsel Yer Altı Kaynakları Dergisi*, sy. 9 (2016): 11.

⁹¹ Kınal, *age*, 8.

askerî, ekonomik ve siyasî güvenliği sağlanabilir, idarî etkinlik kurulabilir. Örneğin Urartu kaleleri bu amaçla yapılmış, alınması güç olan kalelerdir.⁹²

Yukarıda verilen jeopolitik nedenlerden dolayı Anadolu, tarih öncesi dönemden itibaren çok önemli yerleşmelere sahne olmuştur. Bu toprakların jeomorfolojik durumu ve jeopolitik konumu dolayısıyla Hatti, Hitit, Hurri, Troia, Urartu, Frigya, Lydia, Karia, Pers, Helen, Galat, Roma, Bizans, Selçuklu ve Osmanlı gibi uygarlıklar kronolojik olarak kurulmuşlardır. Bunlara MÖ I. binyılın ilk yarısında sayısı 60'ı geçen krallıkları ve kent devletlerini de eklemek gerekir.⁹³ Buradan da anlaşıldığı gibi Anadolu'nun her tarafında her zaman yerleşim görülmüş, onlarca küçük, büyük devlet kurulmuştur. Anadolu'nun neredeyse bütün coğrafyası, bölge tarihinin hatta dünya tarihinin oluşmasında etkili olmuştur. Ancak Orta Anadolu Bölgesi'nin jeopolitik konumu hem Anadolu hem de Çorum tarihinin oluşmasında önemli rol oynamıştır.

Orta Anadolu Bölgesi, MÖ III. ve II. binyıllarda "Anadolu Medeniyeti"nin kurulduğu yer olması nedeniyle ön plana çıkmaktadır. Orta Anadolu, Karadeniz ve Akdeniz'e paralel uzanan dağlar arasında kalan bölgedir. Bu bölgede birçok yayla ve bu yaylaları birbirinden ayıran birçok ırmağın oluşturduğu vadiler vardır. Bunlardan Kızılırmak ile Tuz Gölü arasında yüzlerce höyüğün bulunmuş olması, bölgenin sözü edilen dönemde yoğun bir yerleşmeye sahne olduğunu gösterir. Zamanla başlayan çölleşmenin etkisi ve bölgenin kuzey ve güneyden dağlarla çevrilmiş olması, Orta Anadolu'yu kapalı bir havza haline getirmiştir. Orman örtüsü açısından fakir ve tarım konusunda sıkıntıları olan bu bölgede, her şeye rağmen yerleşme yoğun bir şekilde görülmüştür. Bunun da en büyük nedeni bu kapalı havzanın, bölgede bulunan siyasî toplulukların güvenliğini sağlamada elverişli bir ortam oluşturmasıdır. Bu nedenle bölgedeki topluluklar siyasî birlik kurmak konusunda çok fazla zorluk çekmemişlerdir.⁹⁴

Orta Anadolu'nun yolları da tıpkı dağları gibi doğu-batı yönündedir. MÖ II. binyıl başlarında Kayseri-Malatya yolu Doğu Anadolu'yu, Toroslardaki geçitler ise Kuzey Suriye'yi Orta Anadolu'ya bağlıyordu. Ekonomik ve siyasî konularda güneyin önemli olması bu yolların işlerliğini artırmış ve bu nedenle bölgede Mısır ve Mezopotamya etkisi görülmüştür.⁹⁵ MÖ II. binyıl başlarında Anadolu-Mezopotamya arasındaki ticarî ilişkiler bu bölgenin dünya güç merkezi olmasını sağlamıştır. Bu durum II. binyılın ikinci yarısında da devam etmiş, böylece Anadolu, Mezopotamya ve Mısır'ı içine alan bu bölge, dünyanın güç merkezi olmasını sürdürmüştür. Bu dönemde Hitit İmparatorluğu, Orta Anadolu'nun kuzeyi ile Orta Karadeniz Bölümü'nün güney kesimlerindeki merkezi egemenlik alanıyla, dönemin süper güçlerinden birisi olmuştur. Daha sonra bu egemenlik alanını genişletmiştir ⁹⁶ (Harita 1.2.). Orta Anadolu Bölgesi'nin gerek ekonomik gerekse siyasî anlamda iki büyük medeniyet havzası ile iletişimde

⁹² Koçak ve Şahin, *agm*, 360-363.

⁹³ Akurgal, *agm*, 23-25.

⁹⁴ Kinal, *age*, 4.

⁹⁵ Kinal, *age*, 4-5.

⁹⁶ Koçak ve Şahin, *agm*, 356.

olması, yazı ve ticarî pazar (karum) gibi yeni gelişmelerin de ilk kez bölgede ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu durum bölgenin jeopolitiği hakkında yeterince fikir vermektedir.

Anadolu'nun ve Orta Anadolu Bölgesi'nin bahsedilen jeopolitiğinden yola çıkarak Çorum'un jeopolitiğinin ortaya konulması, buradaki tarihsel yerleşmelerin de nasıl ve niçin yapıldığının ipuçlarını verecektir.

“Coğrafi konum” başlıklı bölümde, Çorum'un Karadeniz Bölgesi ile İç Anadolu Bölgesi arasında bir geçit oluşturmamasından ve bahsedilen kapalı havzada bulunmasından, su kaynaklarına yakınlığı ve ovalara sahip olmasından bahsedilmiştir. Bu özellikler ve bunların dışında, yer altı ve yer üstü kaynakları da ilin jeopolitiğini artıran en önemli öğelerdendir. Nitekim Çorum'un ilçeleri olan Bayat, İskilip ve Osmancık yöresi maden yatakları açısından zengindir. Bu nedenle tarih öncesi yerleşmeler de yoğun olarak görülmüştür. Yörede MÖ IV. binde başlayan yerleşmeler, madenlerin faaliyete geçmesi ile artmıştır.⁹⁷ Bu yerlerdeki saf bakırın varlığı ve diğer madenlerin zenginliği; maden teknolojisinin gelişmesine, ardından ticaretin ve kültürel ilişkilerin artmasına ve zengin krallıkların ortaya çıkmasına neden olmuştur. MÖ II. binyılın başlarında Asurlular sayesinde Mezopotamya ile ticaret gelişmiş, Anadolu'da birçok yerde Asurlular tarafından *Karum* ve *Vabartum* denilen büyük, küçük pazar kentleri kurulmuştur. Bu pazar kentlerinden (Karum) birisi de Hattuş'da (Hattuşaş-Boğazköy) bulunmuştur.⁹⁸ Asurluların başkenti Ninova'dan başlayıp önemli bir liman kent olan Sinop'a kadar uzanan ticarî yol, Malatya-Kayseri-Hattuş yolunu takip ediyordu. Nitekim Hititlerin Anadolu'ya hâkim olmalarının bir nedeni de Mezopotamya uygarlıkları ile Batı uygarlıkları arasında bir kavşak noktası olmasından kaynaklanıyordu.⁹⁹ Dolayısıyla Çorum ve çevresinin o dönemlerde bu şekilde bir pazara sahip olması ve ticarî yolların kavşak noktasında yer almasından dolayı üretilen malların nakliyesinin kolay olması, yörenin ne kadar önemli olduğunu gösterir.¹⁰⁰

Ancak MÖ 1200 tarihlerinde Ege Göçleri nedeniyle Hitit İmparatorluğu'nun yıkılması, başkent Hattuşaş ile Alacahöyük gibi birçok önemli şehirlerinin yağmalanması, bu bölgenin siyasî ve ekonomik hayattaki öneminin azalmasına yol açmıştır. Hitit İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra Anadolu, dolayısıyla Çorum yüzlerce yıl süren bir “karanlık dönem” yaşamıştır. Sözü edilen karanlık dönem sonrasında, Çorum ve çevresinde Frigler, Medler, Persler ve Kapadokya Krallıkları hüküm sürmüştür.¹⁰¹ Bu dönemde “Gordion Ticaret Yolu” ve Ege Denizi'nden Basra Körfezi'ne ulaşan “Kral Yolu” bu bölgeden geçmiştir. Siyasî ve coğrafi konumu nedeni ile Çorum'dan geçen bu yollar, Romalılar ve Bizanslılar tarafından da kullanılmış ama zamanla

⁹⁷ Sevim Buluç, “Çorum ve Çevresi”, *Çorum Tarihi*, 5. Hitit Festivali Komitesi (‘y.y.’: EFA Tasarım, ‘t.y.’), 19.

⁹⁸ Buluç, *agm*, 25. Hattuş'un [Hattuşaş] ticarî konumu için bkz. Osman Gümüşçü, “Boğazkale İlçesi (Çorum) Coğrafyası”, (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 1994), 155.

⁹⁹ Mutlu Yılmaz, “Çorum İlinde Endüstri”, (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2002), 108.

¹⁰⁰ Buluç, *agm*, 25-28. Aynı zamanda Çorum ve çevresinde yerleşmenin nedenleri ve önemi hakkında bkz. Tayyar Anakök, *Çorum Tarihi*, Basılmamış Daktilo Eser (Çorum: ‘y.e.y.’ 1950), 6.

¹⁰¹ Yılmaz, *agt*, 19-20.

önemini kaybetmiştir.¹⁰² Ancak ticaret yollarının bir kısmının Çorum ve çevresinden geçmesine, bölgede Frigler döneminden itibaren tekrar yerleşmeler olmasına rağmen şehir asla Hititler dönemindeki konumuna ulaşamamıştır.

Bizans Dönemi'ne kadar küçük bir yerleşim merkezi olarak varlığını sürdüren Çorum, bu dönemde kısmen önem kazanmış ve az da olsa adından tekrar bahsedilmeye başlanmıştır. Nitekim Çorum merkez yakınlarında bir yerleşim olan Euchaita, XI. yüzyılda Bizans hâkimiyetindeki Anadolu'da 45 büyük metropolit merkez arasında bulunuyordu. Bu durum o dönemlerde Çorum'un dinî ve ekonomik yönden belirgin bir potansiyele ve öneme sahip olduğunu gösterir.¹⁰³ Ancak Bizans İmparatorluğu kuruluşundan itibaren güçlü bir devlet yapısına sahip olamadığı için, Sasaniler ve Müslüman Araplarla yapılan mücadeleler sonrasında zayıflamaya başlamıştır. Bu durum, gelecekte Anadolu'da Türk hâkimiyetinin kurulmasının temel faktörlerinden birisi olacaktır.

Türk egemenliğinin başladığı Anadolu Selçuklu Devleti döneminde ise Çorum, askerî-stratejik açıdan oldukça önemli bir potansiyele sahip olmuştur. Karahisar-ı Temürlü [Karahisar-ı Demirli], Karahisar-ı Osmancık gibi kale yerleşmeleri bu önemin artmasını sağlamıştır.¹⁰⁴ Ancak gerek tarikat hareketleri gerekse Moğol işgalinden sonra bu bölge ekonomik yönden bir gerileme içerisine girmiştir. Zamanla birçok şehir gelişme göstermesine rağmen, Selçuklular döneminde ticaret yollarının farklı yerlerden geçmesinden dolayı Çorum gelişmemiştir.¹⁰⁵

Aynı durum Osmanlılar dönemi için de geçerli olmuş, liman kentler gelişirken iç kesimlerde gelişme yaşanmamıştır. Dolayısıyla Çorum, karayolu ağı içerisinde önemli bir konumda olmamış, küçük mahalli bir pazar şehri olarak kalmıştır.¹⁰⁶ Ticarî düşüşle birlikte önemini yitirmeye başlayan Çorum, 1864 yılında sancak merkezliği konumunu kaybederek kaza yapılmış, 1891 yılında ise tekrar sancak merkezliği statüsüne ulaşmıştır.¹⁰⁷

1.3. "Çorum" Adının Kökeni

Günümüzdeki Çorum ili, Anadolu'nun ilk adı bilinen bölgesinde [Hatti yurdu] yer alır.¹⁰⁸ Ancak yöre ve bölgede adının kökeni bilinen birçok yerleşim merkezi olmasına rağmen "Çorum"

¹⁰² Yılmaz, *agt*, 108.

¹⁰³ Ömür Bakırer, "Bizans, Danişmend, Selçuklu ve Beylikler dönemlerinde Çorum", *Çorum Tarihi*, 5. Hitit Festivali Komitesi ('y.y.: EFA Tasarım, 't.y.'), 53-55.

¹⁰⁴ Koray Özcan, "Anadolu'da Selçuklu Kentler Sistemi ve Mekansal Kademelenme (1)", *Middle East Technical University Journal of the Faculty of Architecture*, sy. 23/2 (2006): 34. Ancak Karahisar Demirli'nin çok farklı yazılışları vardır. Tezde yazım birliği sağlamak amacıyla bundan sonra Karahisar Demirli şeklinde kullanılacaktır.

¹⁰⁵ Bakırer, *agm*, 61.

¹⁰⁶ Yılmaz, *agt*, 20-21.

¹⁰⁷ Sevgi Aktüre, "19. Yüzyılda ve 20. Yüzyıl Başında Çorum", *Çorum Tarihi*, 5. Hitit Festivali Komitesi ('y.y.: EFA Tasarım, 't.y.'), 123-125.

¹⁰⁸ Buluç, *agm*, 19.

adının kökeni bilinmemektedir. Türkiye’de aralarında Çorum’un da bulunduğu 10 il merkezinin adlarının kaynakları ve anlamları konusunda tartışmalı görüşler bulunmaktadır.¹⁰⁹

“Çorum” adının kökeni ile ilgili kaynaklarda yer alan çeşitli bilgilerin bir kısmı tarihî bir veriye dayanırken, diğer kısmı ise ses benzerliklerinden yararlanılarak ileri sürülen ya da kelime türetmesine dayanan rivayetlerdir.¹¹⁰ Bu rivayetlere göre “Çorum” adının türediği adlar şunlardır: Trokme, Dzorum, Gordiana, Cirm/Çirm, Çarum, Çevrim, Çor, Çorlu, Çor-Em, Cürümlü, Çoğu Rum, Çevr-i Rum/Cevr-i Rum, Corum. Verilen adlar “Çorum” adının geldiği iddia edilen rivayetlerdir. Ancak bazı rivayetleri tutarsız ve herhangi bir kaynağa dayanmadığı için kabul etmek mümkün görünmemektedir. Bazı rivayetlerin ise yeterince araştırılmaması şehir adının kökenini öğrenmeyi zorlaştırmaktadır. Şehir için kaynaklarda kullanılan diğer adlar ise şunlardır: Tavion/Tavium, Euchaita, Nikonya, Yankoniye, Çorumlu.¹¹¹ Bu adların içerisinde “Çorum” adının Çorumlu Oymağı’ndan geldiği görüşü diğerlerine göre daha kabul edilebilir gözükmemektedir. *Amasya Tarihi* yazarı Hüseyin Hüsameddin eserinde bu konuda ayrıntılı bilgi vermektedir. Hüsameddin’e göre, Melik Ahmed Gazi’nin [Danışmend Gazi] Nikonya şehrini fethettikten sonra burasını Türkmenlerin “Alayuntlu” boyundan “Çorumlu Oymağı” reisi İlyas Bey’e tevcih etmiştir. Adı geçen oymağın Nikonya şehrine iskân edilmesiyle bu şehrin adı “Çorumlu” şeklinde kalmıştır.¹¹²

Görüldüğü gibi “Çorum” adının kökeni hakkında net veriler yoktur. Bu adın ortaya çıkışı ile ilgili birçok rivayet söz konusudur. Zamanla galat-ı meşhur hale gelen bu rivayetlerin bazıları yakıştırma, ses benzeşmesi, kelime türetme gibi bilimsel olmayan yollarla kaynaklara girmiştir. Bazıları ise halk arasında bir efsaneye dönüşmüştür. Bu rivayetlerde kullanılan adlar hangi dile aittir, ne zaman ve ne şekilde ortaya çıkmıştır gibi sorulara cevap verecek araştırmalar yapılmadan, “Çorum” adının kökeni hakkında net bilgi edinmek mümkün görünmemektedir. Bunu başarabilmek için yer adları konusunda tecrübeli bir ekiple sistemli, uzun soluklu bir çalışma yapmak gereklidir. Bu arada araştırılması gereken sadece yer adları değildir. Gerek Çorum’da gerekse Anadolu’da görülen canlı-cansız varlıkların, mekânların adları da araştırılmalıdır. Yapılan araştırmalar sonucunda bu adlar verilirken hangi etkenlerin göz önünde bulundurulduğu da ortaya çıkacaktır. Bunun için Anadolu’nun yanı sıra bu adların büyük oranda kökenini oluşturan diğer Türk coğrafyalarında da “onomastik” (adbilim) çalışmaları yapılmalıdır.¹¹³

¹⁰⁹ İbrahim Güner ve Mustafa Ertürk, “Türkiye İl Merkezi Kent Adlarının Kaynakları Üzerine Bir Araştırma” *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sy. 12 (2004): 39-40.

¹¹⁰ Şerif Korkmaz, “Çorum’un İdari, Sosyal ve Ekonomik Yapısı (Tanzimat-II. Meşrutiyet)”, (Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, 2003), 10-12.

¹¹¹ Bu konu tezin yazarı tarafından makale olarak yazılmıştır. Konunun ayrıntıları için bkz. Tamer Ünal Çubukçu, ““Çorum” Adının Tarihsel Gelişimi ve Kökeni Üzerine Bir Değerlendirme”, *Akademik Tarih Ve Düşünce Dergisi*, c.10, sy.6 (2024): 2475-2501.

¹¹² H. Hüsameddin, *age*, II, 286, dn. 1.

¹¹³ Çubukçu, *age*, 2495.

1.4. Şehrin Kısa Tarihçesi

Anadolu'da tarih öncesi döneme ait, hem insanlık hem de Anadolu tarihine ışık tutacak kadar çok önemli yerleşmeler vardır. Ancak içerisinde Çorum'un da olduğu Kuzey ve Kuzey Orta Anadolu bölgeleri, tarih öncesi dönemi en az bilinen yerlerdendir. Bunun nedeni genelde araştırmaların Hitit ve sonraki dönemlerde yoğunlaşması ve tarih öncesi dönemlere akademik ilginin az olmasıdır.¹¹⁴ Bu durum, şehrin tarihsel gelişimini izlemeyi zorlaştırmaktadır. Ancak tezin konusu gereği, eldeki bilgiler ışığında Çorum ve yöresindeki tarih öncesi ve tarihî dönem yerleşmeleri üzerinde durulacaktır.

1.4.1. Tarih öncesi ve tarihî dönem yerleşmeleri

1.4.1.1. Kalkolitik Çağ ve Tunç Çağı Yerleşmeleri

Çorum ve yöresinde asıl yerleşmelerin Kalkolitik Çağ'dan itibaren başladığını söylemek mümkündür. Çorum'da ilk yerleşmeler Geç Kalkolitik Dönem'e rastlar. Yapılan kazılarda bu çağa ait buluntular, özellikle bakırdan yapılmış eşyalar ele geçmiştir. Bu kazılarda; Eskiyaar, Kayapınar,¹¹⁵ Büyük Güllücek, Alacahöyük, Pazarlı, Kuşsaray,¹¹⁶ Boğazköy,¹¹⁷ Çamlıbel¹¹⁸ gibi çok önemli Kalkolitik yerleşmeler, Derekutuğun gibi maden galerileri¹¹⁹ ortaya çıkarılmıştır. Kesintisiz yerleşme ise Eski Tunç Çağı'nın sonlarına doğru gerçekleşmiştir. Çorum'da Eski Tunç Çağı'nın önemli yerleşmeleri arasında; Resuloğlu,¹²⁰ Eskiyaar,¹²¹ Kalinkaya¹²² ve Alacahöyük gibi yerler vardır. Bu yerleşmelerde madenî eserlerin üretildiği büyük atölyeler, taş ve çeşitli madenlerden yapılmış eşyalar, Alacahöyük'te güneş kursu olarak bilinen

¹¹⁴ Ulf-Dietrich Schoop, "Çamlıbel Tarlası ve Kuzey-Orta Anadolu'da Geç Kalkolitik Dönem", *1. Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu* (Çorum: T.C. Çorum Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2011), 138.

¹¹⁵ Buluç, *agm*, 28-29.

¹¹⁶ Hamit Z. Koşay, "Kuşsaray (Çorum) Sondajı", *Türk Arkeoloji Dergisi*, sy. XV-1 (1968) : 90. Ayrıca konu ile ilgili Hamit Z. Koşay'ın şu makalelerine bkz. "Alacahöyük ve Güllücek Kazılarının Sonuçları", *IV. Türk Tarih Kongresi 10-14 Kasım 1948* (Ankara: TTK Yayınları, 1952), 366-367.

¹¹⁷ Jürgen Seeher, "Hattuşa/Boğazköy'ün Yerleşim Tarihine Yeni Katkılar: Büyükkaya Kazılarına Toplu Bir Bakış", *TÜBA-AR Dergisi*, sy. III (2000): 16. Boğazkale'nin ilk adı Boğazköy'dür. 1987 yılında Çorum'a bağlı bir ilçe yapılıncaya Boğazkale adını almıştır. Bkz. Gümüşçü, *agt*, 67-69. Her ne kadar ad değişikliği yapılmış olsa da, yazılan eserlerde bu yerleşim yerinin adı "Boğazköy" olarak geçtiği için aynı ad kullanılmıştır.

¹¹⁸ Schoop, *agb*, 150-152.

¹¹⁹ Ünsal Yalçın ve Önder İpek, "Derekutuğun Tarih Öncesi Maden Galerileri", *1. Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu* (Çorum: T.C. Çorum Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2011), 65. Derekutuğun (Çorum-Bayat) bakır yataklarının en az 6000 yıllık olduğu Prof. Dr. Ünsal Yalçın tarafından 2007 yılında tespit edilmiştir.

¹²⁰ Tayfun Yıldırım, "Resuloğlu Kazısı ve Anadolu Arkeolojisi'ne Katkıları", *1. Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu* (Çorum: T.C. Çorum Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2011), 11 vd.

¹²¹ Tunç Sipahi, "Eskiyaar Kazıları", *1. Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu* (Çorum: T.C. Çorum Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2011), 79 vd.

¹²² Thomas Zimmermann ve Evren Y. Genç, "Arkeometri Gözüyle Kalinkaya-Toptaştepe Erken Tunç Çağı Maden Buluntuları", *2. Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu* (Çorum: T.C. Çorum Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2012), 103 vd.

heykellerden bulunmuştur. Ağırşak, kirmen gibi buluntulardan bu yerleşmelerde dokumacılığın gelişmiş olduğunu söylemek mümkündür.¹²³ Bu dönemin sosyal ve dinî yanını Alacahöyük'te bulunan 13 kral mezarı aydınlatmıştır. MÖ 2300'lere tarihlenen bu mezarlarda, aralarında demir bir hançerin de olduğu birçok eşya ve değerli takı bulunmuş, ancak yazılı belgeye rastlanılmamıştır.¹²⁴ Bu buluntular, Alacahöyük'ün güçlü ve zengin küçük bir krallığın merkezi olduğunu ve mezarların da yerel yöneticilere, onların aile mensuplarına ait olduğu görüşünün kabul edilmesine neden olmuştur. Ancak o dönemlerde henüz yazı kullanılmadığı için bu mezarlara gömülenlerin kimlikleri hakkında bilgi yoktur.¹²⁵

Eski Tunç Çağı'nda Anadolu'da ilk siyasal örgütlenme, küçük şehir devletlerinin İç Anadolu'da kurulması ile başlamıştır. Bu devletlerin en önemlisi şüphesiz Hatti Devleti olmuştur. Hattiler zamanında Çorum, bölgenin maden zenginliğinden de kaynaklanan nedenlerle Anadolu'nun ticaret ve kültür merkezlerinden biri haline gelmiştir. Daha sonra Anadolu'ya Asurlu tüccarlar gelmiş ve iki yüz yıl sürecek olan "Ticaret Kolonileri Çağı" (MÖ 1950-1750) başlamıştır. Boğazköy'de yapılan kazılarda, Asurlu tüccarlara ait "karum"¹²⁶ denilen bir pazar yeri ve Kültepe tabletleri bulunmuştur.¹²⁷ Bu tabletler sayesinde Boğazköy'ün eski adının "Hattuş" olduğu anlaşılmıştır. Yine bu tabletlerde Hatti ülkesinden bahsedildiği için Hitit öncesi Orta Anadolu'ya "Hatti ülkesi" denilmiş, bu ülkenin merkezinin de Hattuş olduğu öğrenilmiştir. Buradan yola çıkarak Hattuş şehrinin koloni devrinde bağımsız bir şehir devleti olduğu anlaşılmıştır.¹²⁸

Çorum'da Hattilerden itibaren askerî yapılar, savunma tesisleri görülmeye başlanmıştır. Henüz yazının olmadığı Anadolu'da, MÖ 2500-2000 yılları arasında etrafı surlarla çevrili, krallıkla idare edilen şehir devletleri vardır.¹²⁹ Çorum'un tarihindeki ilk savunma tesisi bu surlar sayılabilir.¹³⁰

1.4.1.2. Hitit Dönemi Yerleşmeleri

Hititler Dönemi (MÖ 1650-1200) ise binlerce yıllık Anadolu tarihinin önemli bir bölümünü oluşturur. Onların tarihinin bilinmesi Çorum ve yöresinin hatta Anadolu tarihinin tam olarak

¹²³ Kaya, *age*, 60-62.

¹²⁴ Kinal, *age*, 41-43.

¹²⁵ Turgut Yiğit, "İlk Tunç Çağı'nın Son Evresinde Anadolu'nun Siyasal Görünümü", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 21, sy. 33 (2003): 168-169.

¹²⁶ Karum dönemi Boğazköy hakkında daha fazla bilgi için bkz. Andreas Schachner, "Hititler Öncesi Boğazköy", 2. *Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu* (Çorum: T.C. Çorum Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2012), 87. Bu dönemde Anadolu'daki karumların listesi için bkz. Emin Bilgiç, "Anadolu'nun İlk Tarihi Çağının Ana Hatlarıyla Rekonstrüksiyonu", *AÜDTCF Dergisi* 6, sy. 5 (1948): 509.

¹²⁷ Kinal, *age*, 61-62.

¹²⁸ Kinal, *age*, 65-67.

¹²⁹ Kinal, *age*, 49-51, 56.

¹³⁰ Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu* (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yay., 2002), I, 123; "Çorum", *YA*, 2025.

bilinmesine katkıda bulunacaktır. Anadolu'da birçok şehir Hititler döneminde yerleşim alanı olmuştur. Ancak bu devlete ev sahipliği yapması nedeniyle Çorum ayrı bir yere sahiptir. Çorum il sınırları içerisinde de onlarca Hitit yerleşimi¹³¹ vardır. Ancak kaynaklara göre bunların arasında üç önemli kent ön plana çıkar: Başkent olan Hattuşa (Hattuş, Boğazköy), Hititlerin en önemli dinsel merkezi ve Güneş Tanrıçası'nın başkenti Arinna (yapılan araştırmalara göre bu kentin günümüzdeki Alacahöyük olma ihtimali oldukça yüksektir) ve önemli bir garnizon kent konumunda olan Şapinuva (Ortaköy)¹³² (Harita 1.2.). Bu üç kentin şüphesiz en önemlisi, Hititlere başkentlik yapmış olan Hattuşa'dır. Hattuşa tarihî ören yeri, "*Hattuşaş: Hitit Başkenti*" adıyla UNESCO Dünya Miras Komitesi'nin hazırladığı Dünya Miras Listesi'nde 1986 tarih ve 377 no ile kayıtlıdır. 2001 yılında ise sayıları otuz bini bulan Hattuşaş çivi yazılı belgeleri UNESCO'nun "*The Memory of the World*" (*Dünya Belleği*) listesine alınmıştır.¹³³ 21.09.1988 tarihinde Boğazköy-Alacahöyük Milli Park olarak ilan edilmiştir.¹³⁴

Boğazköy metinlerine göre son Hitit kralı olan II. Şuppiliuma döneminde devlet, halkın ayaklanmaya başlaması ve Ege göçlerinin yapmış olduğu tahribat¹³⁵ ile Kaşka saldırıları nedeniyle yıkılmıştır.¹³⁶ Son dönemlerde yapılan kazılar, imparatorluğun çöktüğü dönemde Hattuşa'nın tamamen terk edilmediğini göstermiştir. Büyükkaya'da yapılan kazılar, Hattuşa ve çevresinde Erken Demir Çağı'nda "Karanlık Çağ"a ait bir yerleşmenin olduğunu, MÖ XII. yüzyıldan MÖ VIII. yüzyıla kadar bu yerleşmenin devam ettiğini göstermesi açısından önemlidir.¹³⁷

Hititler başkenti Hattuşa [Boğazköy/Boğazkale] olan güçlü bir askerî devlet kurmuştur. Hattuşa'nın sarp kayalıkların üstünde savunmaya uygun bir alan olması, başkent seçilmesinin en önemli nedenlerinden birisidir. Hattuşa zamanla önemli bir askerî eğitim merkezi konumuna gelmiştir.¹³⁸ Diğer bir Hitit şehri olan Şapinuva'da [Ortaköy] ise savunma tesislerinin yer aldığı askerî ve idarî yapılara ait kalıntılar tespit edilmiştir. Sözü edilen savunma tesisleri ve askerî yapılar, kenti savunulması kolay, hâkim bir konuma getirmiştir. Böylece bölgedeki Hitit hâkimiyeti devam etmiş ve Boğazköy'e giden yollar emniyet altında tutulmuştur.¹³⁹ Şapinuva, Hattuşa'dan sonra ikinci başkenttir. Hattuşa ve Şapinuva belgelerine göre; surlarıyla, karakollarıyla, savunma tesisleriyle birlikte ordu komutanlığının bulunduğu,

¹³¹ Çorum il sınırları içerisinde yer alan Hitit yerleşmeleri listesi için bkz. Mutlu Yılmaz, Hüseyin Serinci, "Çorum ilindeki Hitit Yerleşmelerinin Turizm Potansiyellerinin Değerlendirilmesi", *VII.Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri II Çorum 25-31 Ağustos 2008* (Ankara: Anıt Matbaa, 2010), 992.

¹³² Sedat Alp, *Hitit Çağında Anadolu* (İstanbul: Tübitak Yayınları, 2001), 48-49.

¹³³ *Türkiye'nin Dünya Miras Alanları*, (Ankara: UNESCO Türkiye Milli Komisyonu Somut Kültürel Miras İhtisas Komitesi, 2009), 40.

¹³⁴ *Türkiye'nin Dünya Miras Alanları*, 56.

¹³⁵ Akurgal, *age*, 105-108.

¹³⁶ Buluç, *agm*, 38.

¹³⁷ Seeher, *agm*, 22.

¹³⁸ Ünal, *age*, I, 123; "Çorum", *YA*, 2025.

¹³⁹ Aygül Süel, "Ortaköy-Şapinuva: Bir Hitit Merkezi", *TÜBA-AR Dergisi*, sy.I (1998): 38-39.

zaman zaman Hitit ordusunun konuşlandığı bir garnizon kentidir.¹⁴⁰ Yine bu arşiv belgelerine göre kral III. Tuthaliya, kışlalar ve savunma tesisleri kurarak Kaşka saldırılarına karşı Şapinuva'yı bir savunma üssü haline getirmiştir.¹⁴¹

Hititlerin yıkılmasından sonra geçen en az üç yüz yıllık "Karanlık Dönem"de, Çorum ve çevresi hakkındaki bilgiler yetersizdir. Arkeolojik veriler, yıkılan Hitit kentlerinin yerine bölgede Friglerin yerleştiğini gösterir.¹⁴²

1.4.1.3. Frig Dönemi Yerleşmeleri

Frig döneminde Çorum'daki en önemli savunma tesisi Alacahöyük yakınlarındaki Pazarlı'da bulunan kaledir.¹⁴³ Ancak MÖ 676 yılında Kimmer akınları nedeniyle Friglerin başkenti Gordion yıkılmış,¹⁴⁴ Boğazköy'ün ise sur sisteminde değişiklik yapılmıştır. Ancak Friglerin Kimmer akınları ile zayıflamasından sonra, Anadolu'da Lidya güçlenirken İran'da ise Medler ortaya çıkmaya başlamıştır. Medler, MÖ 585 yılında Lidyalılarla Kızılırmak yakınlarında yaptığı savaşı kazanarak bir antlaşma yapmış ve Kızılırmak sınır olmak üzere doğu bölgesindeki topraklara sahip olmuşlardır. Dolayısıyla bu dönemde Çorum ve çevresinde Med egemenliği başlamıştır. Medleri yıkarak (MÖ 550) yerine geçen Persler ise Anadolu'da dört büyük satraplık (eyalet) kurmuşlardır. Çorum toprakları ise Kızılırmak sınır olmak üzere birbirinden ayrılan Kapadokya ve Frigya satraplıklarının yönetimi altında bulunuyordu.¹⁴⁵ Çorum'da görülen Frig yerleşmeleri ise Boğazköy,¹⁴⁶ Alacahöyük, Pazarlı, Eski yapar, Demircihöyük, Kalehisar ve Kalınkaya'dır.¹⁴⁷

1.4.1.4. Helenistik Dönem Yerleşmeleri

İskender'in Persleri yenmesiyle Anadolu'da Pers egemenliği MÖ 332'de sona ermiştir. Böylece Anadolu'da siyasî karışıklıkların yaşandığı Helenistik Dönem (MÖ 330- MÖ 31) başlamıştır. Helenistik Dönem'de, İskender'in egemenliğine karşı çıkarak bağımsızlıklarını kazanan

¹⁴⁰ Aygül Süel ve Mustafa Süel, "Başkent Şapinuva: Hitit Dünyasındaki Yeri ve Önemi", *1. Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu* (Çorum: T.C. Çorum Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2011), 103-105.

¹⁴¹ Ünal, *age*, I, 73-74.

¹⁴² Buluç, *agm*, 38.

¹⁴³ Kinal, *age*, 28.

¹⁴⁴ M.Taner Tarhan, "Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler", *1. Araştırma Sonuçları Toplantısı* (İstanbul: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 1983), 112-114.

¹⁴⁵ Buluç, *agm*, 40-42.

¹⁴⁶ MÖ 1200'den sonra Hattuşa'da yaşamın devam ettiğine dair bkz. Seeher, *agm*, 22. Boğazköy'ün Frig dönemindeki adının "Pteria" olabileceği ileri sürülmüştür. Bu iddiaya ilişkin bkz. Charles Texier, *Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, Çev. Ali Suat (Ankara: Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, 2002), II, 42 ve William M. Ramsay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, Çev. Mihri Pektaş (İstanbul: MEB Basımevi, 1960), 33 vd. Günümüzde ayrıca Yozgat-Kerkenes Dağı'nda bulunan antik kent için de "Pteria" adı önerilmektedir. Bkz. Buluç, *agm*, 40.

¹⁴⁷ Buluç, *agm*, 40.

Kapadokyalılar, kısa bir süre sonra Çorum'un kuzeydoğusunu ve Amasya'yı da içine alan bölgede güçlü bir devlet kurmuşlardır. MÖ 302 yılında Kapadokya, Pontus Krallığı ve Kapadokya Krallığı olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Bu tarihten itibaren Roma'ya bağlanana kadar geçen iki yüz yıl boyunca Çorum ilinin bugünkü toprakları Paflagonya, Galat, Pontus ve Kapadokya Krallıkları arasında el değiştirmiştir.¹⁴⁸ Galatlar ise MÖ 278 yılında Anadolu'ya geçmişlerdir. Üç boydan oluşan Galatlar'ın Trokme boyu, Çorum ve Yozgat yöresine yerleşmiştir. Trokmeler'in başkenti Tavium'dur. Burası günümüzde Boğazköy'ün 25 km. güneyinde yer alan Büyük Nefesköy'dür. Çorum'da yapılan kazılarda elde edilen arkeolojik bulgular sayesinde Galatların sadece Tavium ve çevresinde değil İskilip, Bayat, Boğazköy ve Eskiypar çevresinde de yaşadıkları anlaşılmıştır.¹⁴⁹ Çorum'da bu dönemden kalan anıtsal bir mezar vardır. Çorum'un 27 km kuzeyinde, Laçın ilçesi Kırkdilim mevkiinde, komutan Ikesios'a ait MÖ II. yüzyıla tarihlenen Helenistik Dönem kaya mezarıdır.¹⁵⁰ Ayrıca Çorum-Ortaköy ilçesi İncesu köyü kanyonunda bulunan tanrıça Kybele kabartması,¹⁵¹ Alaca Gerdekkaya mezarı da Helenistik Dönem'e, yaklaşık olarak MÖ II. yüzyıla tarihlenmektedir.¹⁵²

1.4.1.5. Roma Dönemi Yerleşmeleri

Roma İmparatorluğu'nun ise Anadolu ile ilk ilişkileri MÖ 189'da Seleukoslar Krallığı'nı yenerek başlamıştır. Bergama Krallığı'nın miras yoluyla katılması sonucunda MÖ 133 yılında Roma İmparatorluğu Anadolu'daki ilk eyaletini oluşturmuş, bir asırdan fazla geçen sürede Anadolu'daki eyalet sayısını artırmıştır.¹⁵³ Galatya kralının da MÖ 25 yılında öldürülmesinden sonra, Roma bu toprakları ele geçirerek kendisine bağlı bir eyalet haline getirmiştir.¹⁵⁴ Böylece Çorum toprakları da Roma egemenliğine girmiştir. Zamanla Çorum'da Roma etkisi arttığı için bu döneme ait eserler görmek mümkündür.¹⁵⁵ Nitekim merkez ilçe, diğer ilçeler ve köylerde yapılan kazılarda ve araştırmalarda ele geçen eserler bunu kanıtlar niteliktedir. Bu eserler arasında şüphesiz en önemlileri meşhur Roma yolları ve bu yolların güzergâhlarını belirleyen mil taşlarıdır. Bunların yanı sıra Çorum Bahçelievler Mahallesi, Melikgazi mevki¹⁵⁶ ve yine

¹⁴⁸ Buluç, *agm*, 42-44.

¹⁴⁹ Buluç, *agm*, 44-45. Çorum'un eski adının Tavium olduğuna ya da "Trokme" den geçişerek bugüne geldiğine dair ilişkin rivayet için bkz. Çubukçu, *agm*, 2478, 2486.

¹⁵⁰ *Çorum Kültür Envanteri* (Çorum: T. C. Çorum Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2008), 60. Eser bundan sonra "Envanter" şeklinde kısaltılacaktır.

¹⁵¹ *Envanter*, 161.

¹⁵² *Envanter*, 102.

¹⁵³ Oğuz Tekin, *Eski Anadolu ve Trakya, Ege Göçlerinden Roma İmparatorluğu'nun İkiye Ayrılmasına Kadar (MÖ 12. - MS 4. Yy.lar Arası)* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2007), 171-172.

¹⁵⁴ Tekin, *age*, 135-139.

¹⁵⁵ Buluç, *agm*, 45. Çorum bazı kaynaklarda farklı eyaletlerin sınırları içerisinde gösterilmiştir. Bunun en önemli nedeni, Roma'nın siyasî ve askerî nedenlerle zaman zaman eyaletleri birleştirmesi ya da ayırmasıdır. Dolayısıyla bu dönemde Anadolu'da eyalet sınırlarının çok sık değiştiği unutulmamalıdır.

¹⁵⁶ Tunç Sipahi ve Tayfun Yıldırım, "1999 Yılı Çorum Yöresi Yüzey Araştırması", *18. Araştırma Sonuçları Toplantısı II* (Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001), 104.

Çorum merkez ilçe, Eskiekin Caddesi, Kiremittepe mevkiindeki höyüklerde ağırlıklı olarak Roma Dönemi'ne ait seramik parçaları bulunmuş, yapı taşlarına rastlanılmıştır.¹⁵⁷ Bu höyüklerde Roma Dönemi öncesine ait 3-4 bin yıllık kalıntılar da bulunmuştur. Bu durumda Çorum merkez ilçenin eski bir yerleşim merkezi olduğunu söylemek mümkündür. Ancak Çorum il merkezinin anıtsal nitelikli eserler açısından oldukça fakir olduğu bilinen bir gerçektir. Bunun en önemli nedenleri; zamanla bu yapıların tahrip olması ve geriye kalan malzemenin yeni yapılarda devşirme malzeme olarak kullanılması,¹⁵⁸ deprem, sel gibi doğal afetler¹⁵⁹ ve savaşlar sayılabilir. Günümüze kadar ulaşmış ayakta kalan tek Roma Dönemi yapısı ise Mecitözü-Figani köyü Beke Kaplıcası'dır. Bu kaplıca aynı zamanda Çorum ili mimarlık tarihi içinde oldukça önemlidir.¹⁶⁰ Çorum il sınırları içerisinde, Geç Roma Dönemi'nden günümüze kalan dinî yapılar içinde bir kilise kalıntısı vardır.¹⁶¹ İskilip kaya mezarları da bu döneme aittir.¹⁶² Bu döneme tarihlenen askerî yapı ise Osmancık (Pimolisa) ilçesinde yer alan kaledir.¹⁶³

Roma Dönemi'ne ait Euchaita şehri ise IV. yüzyılda Helenopontus (eski adı Pontus) eyaletine bağlı sekiz şehirden birisidir.¹⁶⁴ Euchaita, Roma Dönemi'nde kuzey-güney arasındaki "Ticaret Yolu" ile doğu-batı arasındaki "Hacılar Yolu" olarak tanınan yolun geçiş noktasında yer alan önemli bir şehirdir.¹⁶⁵

Geçmişin ünlü başkenti Hattuşa ise Helenistik ve Roma Dönemleri'nde surla çevrili küçük bir beylikten öteye gidememiştir. Hatta Bizans Dönemi'nde ise bir köy durumuna düşecektir.¹⁶⁶ Hititler döneminde oldukça canlı olan Çorum ve çevresi, Karanlık Çağ ve devamında bu canlılığı yitirmiştir. Bu durumun en önemli nedenleri arasında özellikle Orta Anadolu'da devam eden siyasî mücadeleler, ticaret yollarının yön değiştirmesi ve bu iki nedene bağlı olarak bölgeden yapılan göçler sayılabilir.

¹⁵⁷ Tayfun Yıldırım ve Tunç Sipahi, "2002 Yılı Çorum ve Çankırı İlleri Yüzey Araştırmaları", 21. Araştırma Sonuçları Toplantısı II (Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2004), 308.

¹⁵⁸ Esra Keskin, *Küçük Asya'da Kutsal Kent Euchaita ve Bizans Dönemi' Taş Eserleri*, 2.Baskı (Ankara: Gece Kitaplığı Yayınları, 2015), 19. Arıncı, Çorum'da Selçuklu ve Osmanlı dönemine ait bazı camilerin, çeşmelerin ve taş olukların yapımında Roma ve Bizans Dönemi'nden kalan mimari eserlerin enkazından yararlandığından bahsetmiştir. Bkz. Rifat Arıncı, "Arzda ve Yurdumuzda Zelzele Bölgesi", *Çorumlu Dergisi*, sy. 29 (1941): 900.

¹⁵⁹ Arıncı, *agm*, 899-901.

¹⁶⁰ Esra Keskin, "Roma Dönemi'nde Hamam Mimarisinin Gelişimi ve Çorum İlinden Bir Örnek: Beke Kaplıcası", *Çorum Bilim, Kültür, Sanat, Tarih ve Turizm Dergisi*, sy. 15 (2014): 17,22. Ayrıca bkz. *Envanter*, 249.

¹⁶¹ *Envanter*, 176.

¹⁶² *Envanter*, 65.

¹⁶³ Bu kalenin yapımına Roma Dönemi'nde başlandığı bazı kaynaklar ile kale içinde yer alan Roma Dönemi kaya mezarlarından anlaşılmaktadır. Kaledeki kayaya oyulmuş su yolu da bu dönemin özelliğini gösterir. Ancak mimari yönden Roma Dönemi'ne ilişkilendirilecek bir kalıntı yoktur. *Envanter*, 231. Osmancık ilçesinin Roma Dönemi'ndeki adının Pimolisa olduğu ve burada bir kalenin bulunduğu dair bkz. Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası XII. Kitap*, Çev. Adnan Pekman, 4.Baskı (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yay., 2000), XII. 3, 39-40.

¹⁶⁴ William M. Ramsay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, Çev. Mihri Pektaş (İstanbul: MEB Basımevi, 1960), 354.

¹⁶⁵ Keskin, *age*, 17-18.

¹⁶⁶ *Envanter*, 54.

1.4.1.6. Bizans Dönemi Yerleşmeleri

395 yılında Roma İmparatorluğu'nun doğu ve batı olmak üzere ikiye ayrılmasından¹⁶⁷ sonra, Anadolu toprakları ve dolayısıyla Çorum tarihi için de artık yeni bir sayfa açılmıştır. Roma İmparatorluğu'nun ikiye ayrılmasından sonra Anadolu'da Doğu Roma (Bizans) egemenliği (395-1453) başlamıştır. Ancak bu egemenliğin bütün Anadolu'ya yayılması hemen mi yoksa zamanla mı olduğu konusu belgelerle saptanamamıştır. Dolayısıyla Çorum ve yöresinde de Bizans Dönemi'nin ne zaman başladığına ilişkin kesin bir bilgi yoktur. Bu bölgenin Orta Çağ tarihi henüz ayrıntılı bir şekilde araştırılmadığı için çok karanlıktır ve çelişkili varsayımlarla doludur. Kent içerisinde Bizans Dönemi ve sonraki Türk yönetimlerine ait anıtsal yapıların olmaması ya da olsa bile özgün niteliğini yitirmiş olması, yazılı belge ve arkeolojik buluntuların eksikliği, araştırmaların önündeki en büyük engeldir. Dolayısıyla Çorum yöresinin Orta Çağ tarihini, Anadolu'daki genel gelişmeler çevresinde ve bazı varsayımları kabul ederek ele almak gereklidir.¹⁶⁸ Buna rağmen yapılan kazı ve araştırmalarda ele geçen buluntular, bu dönemin Çorum'u hakkında fikir vermektedir.

Bizans Dönemi'nde Çorum'un adının ne olduğu tartışmalı konuların başında gelmektedir. Bu dönemde Çorum'un adı olarak Euchaita, Nikonya ya da Yankoniye önerilmiştir. Bunların içerisinde Nikonya ve Yankoniye adları Çorum merkez ilçe için önerilirken, Euchaita adı ve lokalizasyonu önemli bir tartışma konusu olmuştur. Euchaita kenti bir yönetim birimi olarak görüldüğü kadar, Bizans Dönemi'nde önemli bir din ve ticaret merkezi olarak da görülmüştür.¹⁶⁹ XI. yüzyılda Türklerin yönetimine geçene kadar varlığını sürdüren Euchaita, 1318 yılında imparatorun emri ile dinî teşkilattan silinmiştir. Bu durum artık kentte Hristiyanlık adına bir ümit kalmadığını gösterir.¹⁷⁰

Çorum il genelinde Bizans Dönemi'nden kalan askerî işlevli eser ve kalıntılar çok azdır. Çorum Kalesi'nin ne zaman yapıldığı belli olmamasına rağmen Selçuklu döneminde inşa edildiği fikri ağır basmaktadır. Duvarlarının yapımında kullanılan bazı yazıtlar ve sütun parçaları, bölgede Roma ve Bizans Dönemi'ne ait yapı kalıntılarının ya da bir kalenin bulunduğunu düşündürmektedir. Tema sistemi nedeniyle VII. yüzyıldan itibaren kırsal kesimde kaleler yapılmaya başlandığı için, Çorum Kalesi de VII. veya IX. yüzyıldan kalmış olabilir.¹⁷¹ Bizans döneminde Nikonya [Yankonya] adını taşıyan Çorum; Bizanslılar tarafından İranlılara karşı bir kale olarak kullanılmış, aralarındaki savaşta her iki ordunun da geçiş yolu olan önemli bir askerî yer konumunda olmuştur.¹⁷²

¹⁶⁷ Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Çev. Fikret İşıltan, 4. Baskı (Ankara: TTK Basımevi, 1995), 49.

¹⁶⁸ Bakırer, *agm*, 53.

¹⁶⁹ Bakırer, *agm*, 53. Çorum'un Bizans dönemi adları için ayrıca bkz. Çubukçu, *agm*, 2487-2490.

¹⁷⁰ Semavi Eyice, "Çorum'un Mecitözü'nde Aşıkpaşa Oğlu Elvan Çelebi Zaviyesi", *İÜ Türkiyat Mecmuası* XV (1969): 232-233.

¹⁷¹ Bakırer, *agm*, 57.

¹⁷² Tuğrul, *age*, 55-56.

Bizans döneminde Armeniakon temasında bulunan en önemli kent Euchaita'dır. 516 yılında Sabirler kentin yakınına kadar gelmişler ancak saldırıdan vazgeçmişlerdir. İmparator I. Anastasius ise bu olay üzerine kentin surlarını inşa ettirmiştir. Bu surların kalıntıları hala varlığını sürdürmektedir¹⁷³ Euchaita kenti, VII. yüzyıldan sonra Armeniakon temasının hem askerî üssü hem eyalet merkezi¹⁷⁴ (Harita 1.3.) konumunda bulunduğu için, kentin sağlam bir kalesinin olması normal bir durumdur. Nitekim yapılan incelemelerde "Kale Tepe"nin kuzey yamacında, kapısı, kuleleri, hendeği olan ve halen net bir şekilde izlenebilen bir sur kalıntısı ve bu kalede bir iç kale tespit edilmiştir.¹⁷⁵ Bizans Dönemi'ne ait bir başka askerî yapı ise Cemilbey'e bağlı Aşağı Sarılık köyü civarındaki Sazak Kalesi ve bu kaleye ait olduğu düşünülen gözetleme kulesidir.¹⁷⁶ Düşman gözetlemek için yapılan bu kulelere Mecitözü-Hisarkavak ve Merkez İnalözü köylerinde de rastlanmıştır.¹⁷⁷

Çorum il genelinde Bizans Dönemi'nden kalan dinî işlevli kalıntılar da çok azdır. Eski bir dinî merkez olması nedeniyle daha önce bahsedilen Euchaita (Avkat)'da,¹⁷⁸ Hattuşaş'da (Boğazköy),¹⁷⁹ Osmancık ilçesi Temence köyü [mahallesi] girişinde¹⁸⁰ ve Alaca ilçesi Küçükhirka köyünde muhtemel kilise¹⁸¹ kalıntıları vardır.

Bunların dışında il genelinde bu döneme ait sütun, çörten, lahit gibi taş eserler, birçok yerleşim alanı ve yapı temelleri, mezarlar, seramikler, sikkeler, ev eşyaları, yazıtlar vb. bulunmuştur.¹⁸²

1.4.2. Anadolu'ya yapılan Türk ve Arap akınları

1.4.2.1. Anadolu'ya Yapılan İlk Türk Akınları

Anadolu topraklarında Türk hâkimiyetinin başlamasına geçmeden önce, Anadolu'ya yapılan Türk akınlarının tarihçesinden bahsetmek doğru olacaktır. Bu yarımadaya ve özellikle Çorum

¹⁷³ Keskin, *age*, 15.

¹⁷⁴ Hugh Elton vd., "Avkat Arkeoloji Projesi, 2007-2009", 2. *Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu* (Çorum: T.C. Çorum Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2012), 205.

¹⁷⁵ Elton vd., *agm*, 210-211.

¹⁷⁶ Erol Atalay, "Cemilbey (Çorak) Nahiyesinde Bulunan Bizans Selçuklu Dönemi Yapıları ve Altın Paraları", *III.Araştırma Sonuçları Toplantısı* (Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985), 64-65. Aşağı Sarılık köyü, o dönemde nahiye olan Cemilbey'e bağlı iken günümüzde merkeze bağlıdır.

¹⁷⁷ Keskin, *age*, 168-169.

¹⁷⁸ Elton vd., *agm*, 208-209. Bu döneme ait Aziz Theodore manastırının yeri belirlenememiştir. Eyice'ye göre Bizans Dönemi'ne ait bu manastır Elvan Çelebi köyündeki tekkedir. Çünkü bu tekkede Bizans Dönemi'ne ait taş ve kitabe vardır, Euchaita'ya yakındır. Ayrıca Türk mimarisine yabancısıdır ve devşirme malzeme kullanılmıştır. Bkz. Eyice, *agm*, 230-234.

¹⁷⁹ Peter Neve, "Boğazköy-Hattuşaş 1983 Kazı Çalışmalarının Sonuçları", *VI.Kazı Sonuçları Toplantısı* (İzmir : T.C.Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1984), 138-142.

¹⁸⁰ Tayfun Yıldırım ve Tunç Sipahi, "2005 Yılı Çorum, Çankırı İlleri Yüzey Araştırması", *24. Araştırma Sonuçları Toplantısı II* (Çanakkale: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2006), 341.

¹⁸¹ Tayfun Yıldırım ve Tunç Sipahi, "2009 Yılı Çankırı, Çorum Yüzey Araştırması", *28. Araştırma Sonuçları Toplantısı III* (İstanbul: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2010), 40.

¹⁸² Keskin, *age*, 29 vd. Bizans dönemi kalıntıları için ayrıca bkz. Çorum Kültür Envanteri

çevresine ilk Türk akınları Kimmerler ve İskitler tarafından yapılmıştır.¹⁸³ Kimmerler, Frigler döneminde MÖ VII. yüzyıl başlarında Anadolu'ya akınlar düzenlemiş, İskitler de onları takip etmişlerdir.¹⁸⁴ Amasya Gümüşhacıköy'deki kurgan ve Boğazköy'de bulunan kemik plaketter,¹⁸⁵ Çorum müzesinde sergilenen mızrak, ok vb. savaş aletleri, İskit ve Kimmerlerin Çorum ve yöresine geldiklerinin kanıtıdır.¹⁸⁶ Persler ve Romalıların Anadolu'ya hâkim oldukları dönemde Çorum yöresine yapılan herhangi bir Türk akınına kaynaklarda rast gelinmemiştir.

Bizans İmparatorluğu ise kurulduğundan itibaren birçok devletin saldırısına maruz kalmıştır. Daha önce bahsedildiği gibi, Bizans'ın tema sistemini kurmasına neden olan Sasani saldırılarının yanı sıra, Araplar ve Türkler de Anadolu'ya akınlar düzenlemişlerdir. Ancak burada, sözü edilen devletlerin/milletlerin Anadolu'ya yaptıkları sayısız akınlardan değil, sadece Çorum ve yöresinde yaptıkları saldırılardan bahsedilecektir.

Bizans Dönemi'nde Anadolu'ya ilk Türk akınları, Roma imparatoru I. Theodosios'un ölümünden (395) hemen sonra Batı Hunları tarafından yapılmıştır. 395-398 yılları arasında yapılan bu akınlarla Hunlar Anadolu'nun her tarafına korku salmış, Doğu Roma İmparatorluğu'nu baskı altında tutmuşlardır. Hun Türklerinin yaptıkları bu akınlar, tarihte Anadolu'ya Türklerin ilk girişi olması bakımından dikkate değerdir. Hun Türklerinin bu akınlarından sonra Bizans hâkimiyetindeki Anadolu'ya ikinci Türk akını Hunlara bağlı olarak yaşayan Sabirler (Sabar-Sibir) tarafından yapılmıştır.¹⁸⁷ 516 yılında Sabirler Anadolu içlerine kadar ilerlemişler, her tarafı yağma ederek Euchaita önlerine kadar gelmişlerdir. Bu sırada kentte sürgünde bulunan din adamları da kaçmıştır.¹⁸⁸ Ancak Sabirlerin şehri kuşatmalarına rağmen almak yerine vazgeçip geri dönmeleri, Aziz Theodoros'un bir mucizesi olarak kabul edilmiş ve İmparator Anastasios (491-518) Euchaita'ya şehir statüsü vererek, surlarını inşa ettirmiştir. Şimdi Mecitözü ilçesinde bulunan ve Avkat köyünden getirildiği ileri sürülen bu döneme ait bir kitabe bu görüşü desteklemektedir.¹⁸⁹

Hun ve Sabirlerden sonra, Anadolu'ya üçüncü Türk girişini VIII. yüzyıldan itibaren Müslüman Türkler gerçekleştirecektir.¹⁹⁰

¹⁸³ Kimmer ve İskitlerin Türklüğü konusu için bkz. M. Taner Tarhan, "Ön Asya Dünyasında İlk Türkler: Kimmerler ve İskitler", *Türkler*, c. 1 (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 597-610. Bu konuda ayrıca bkz. İlhami Durmuş, *İskitler* (Ankara: TKAE Yayınları, 1993), 39-49.

¹⁸⁴ Durmuş, *age*, 63-65.

¹⁸⁵ Tarhan, "Ön Asya...", 597-610.

¹⁸⁶ Hacı Çoban, "Anadolu'da Kimmer-İskitler ve Orta Anadolu'daki İzleri", (Doktora Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, 2013), 156.

¹⁸⁷ Sevim, *Anadolu'nun...*, 13-15. Anadolu'ya ilk Türk akınlarının Kimmerler ve İskitler tarafından yapıldığı daha önce belirtilmiştir.

¹⁸⁸ Henry H. Howorth, "The Sabiri and the Saroguri", *Journal of the Royal Asiatic Society* 24, Issue. 04 (1892): 615-616. Karşılaştırma için bkz. Ramsay, *age*, 356.

¹⁸⁹ Keskin, *age*, 166-167.

¹⁹⁰ Sevim, *Anadolu'nun...*, 15.

1.4.2.2. Anadolu'ya Yapılan Müslüman Arap Akınları

615 yılında Euchaita şehri Sasaniler tarafından yakılırken,¹⁹¹ Müslüman Araplar da Muaviye'nin önderliğinde 644 yılında ki Anadolu seferinde Euchaita'yı ele geçirmişlerdir.¹⁹² O zaman ki adı Euchaita olan Çorum, Müslüman Arapların Anadolu seferlerinin güzergâhı içerisinde yer almıştır.¹⁹³ Daha sonra kaybedilen Euchaita kenti 664 yılında Araplar tarafından yine işgal edilmiş, yağmalanmış ve Aziz Theodoros Kilisesi yıkılmıştır. Sonra şehir geri alınmış ve kilise yeniden inşa edilmiştir.¹⁹⁴

669 yılında Muaviye İstanbul'a ilk seferini düzenlemiştir. Bu sefere sahabeden Ebu Eyyub El-Ensari'de katılmış ancak kuşatma sırasında şehit düşmüştür.¹⁹⁵ Bu sefere, şimdi Çorum'da medfun olduğu iddia edilen ashabdan Suheyb-i Rumi, Ubeyd-i Gazi ve Kereb-i Gazi de katılmışlar,¹⁹⁶ fakat kuşatma dönüşü 92/710-711 yılında Çorum'da şehit olmuşlardır.¹⁹⁷ Ancak verilen tarihlerde yanlışlık vardır. Öncelikle Muaviye'nin I. İstanbul seferi 92/710-711 değil, 49/669 yılında olmuştur. Ancak 49/669 tarihinde de adları geçen sahabenin Çorum'da şehit olmasına imkân yoktur. Çünkü Suheyb-i Rumi olarak bilinen Suheyb b. Sinan 38/659 yılında Medine'de vefat etmiş, Cennetü'l Baki'de defnedilmiştir. Dolayısıyla sahabinin İstanbul kuşatmasının dönüşünde Çorum'da hastalanıp vefat ettiği ve "Hıdırlık" denilen yere defnedildiği, türbesinin burada bulunduğu iddiası doğru değildir. Vefatının Medine'de olduğu kesin olarak bilindiği için buradaki türbe sadece bir makam olabilir.¹⁹⁸

Amasya Tarihi yazarı Hüseyin Hüsameddin ise Suheyb-i Rumi ve Ma'di Kerb Gazi'nin 92/710-711 yılında Amasya yakınlarında yapılan savaşta güç duruma düştükleri için Çorum civarına geri çekildiklerini, bu sahabilerin de Çorum'da şehit olduklarını söyler. Ancak hemen arkasından da hadis bilginlerine göre bu sahabilerden Suheyb'in Medine'de medfun, Ma'di Kerb'in ise İran savaşlarında şehit olduğunu belirtir.¹⁹⁹ Bu iddianın oluşmasında muhtemelen ünlü tarihçi Gelibolulu Mustafa Ali'nin yazdığı "Künhü'l Ahbâr" adlı eserin rolü olmalıdır.

¹⁹¹ Clive Foss, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, (New York: Oxford University Press, 1991), II, "Euchaita" art., 737.

¹⁹² Şahin Uçar, *Anadolu'da İslam-Bizans Mücadelesi* (İstanbul: İşaret Yayınları, 1990), 69. Yazar her ne kadar Euchaita'yı Havza civarında kabul etmiş olsa da, kentin Çorum il sınırları içerisinde olduğundan daha önce bahsedilmişti. Aynı konuya "Abu'l-Farac Tarihi"nde de yer verilmiş, ancak eserde Euchaita adı "Ukhita" olarak yer almıştır. Adın farklı geçmesi, okuma ya da çeviri farklılığından kaynaklanmış olmalıdır. Olayın geçtiği tarih konusunda da tam bir açıklık yoktur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Bar Hebraeus, *age*, I, 179-180.

¹⁹³ Uçar, *age*, 63. Müslüman Arapların Anadolu seferlerinin ayrıntısı için bkz. Belâzurî, *Fütuhu'l-Büldan*, Çev. Mustafa Fayda (Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987), 266, 489. Müslüman Araplar'ın 641-750 tarihleri arasında Anadolu'ya yaptıkları seferlerin kronolojisi için ayrıca bkz. E. W. Brooks, "The Arabs In Asia Minor (641-750) From Arabic Sources", *The Journal Of Hellenic Studies* XVIII (1971): 182-208.

¹⁹⁴ Foss, *age*, 737.

¹⁹⁵ İbnü'l-Esir, *El Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi*, Çev. Ahmet Ağırakça (İstanbul: Bahar Yayınları, 1991), III, 465-466.

¹⁹⁶ M. İhsan Sabuncuoğlu, *Çorum Tarihine Ait Derlemelerim*, Tıpkı Basım (Çorum: Çorum Belediyesi Yayınları, 2015), I, 54.

¹⁹⁷ 1973 Çorum İl Yıllığı, 5.

¹⁹⁸ Mehmet Efendioğlu, "Suheyb b. Sinan", *TDVİA*, c. 37 (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 476-477. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ömer Sabuncu, "Suheyb Er-Rumi -Hayatı, Kişiliği ve Faaliyetleri-", *İstem Dergisi*, sy. 7 (2006): 169.

¹⁹⁹ Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi* (İstanbul: Necm-i İstikbâl Matbaası, 1332), II, 210.

Eserde Suheyb'in Çorum'da medfun olduğu dile getirilir. Daha sonra bu eserden nakiller yapılmıştır.²⁰⁰

Anakök'te başka bir iddia da bulunarak burada medfun olan sahabinin Suheyb değil, 715-717 yılları arasında Çorum ve civarında savaşlar yapan ünlü komutan Müslüme (Mesleme b. Abdülmelik) olduğunu, çünkü Suheyb'in Medine'de medfun bulunduğunu söyler.²⁰¹ Ancak Mesleme 121/740 yılında Şam'da vefat ettiği ²⁰² için Anakök'ün bu iddiası doğru değildir. Aynı şekilde Çorum'da medfun olduğu iddia edilen, Kereb-i Gazi olarak bilinen Amr b. Ma'dikerib ise 21/642 yılında Rey şehrine yakın bir yerde vefat etmiştir.²⁰³ Ubeyd-i Gazi hakkında ise çok fazla bilgi yoktur.²⁰⁴ Yine ünlü sahabilerden Sa'd b. Ebi Vakkas'ın kabrinin de Çorum'da bir mahallede olduğuna²⁰⁵ ilişkin iddialar varsa da gerçeği yansıtmamaktadır. Çünkü kendisi 50/670 yılında "Akik" denilen yerde vefat etmiş sonrasında Medine'ye defnedilmiştir.²⁰⁶

Nazmi Tuğrul ise eserinde; Muaviye zamanında (664?) Anadolu'ya giren büyük ordunun yanı sıra bir de yardımcı ordu olduğunu, Suheyb-i Rumi ve Kereb-i Gazi'nin bu yardımcı ordu içerisinde bulunduğunu, Çorum ovasına gelen bu ordunun Bizanslılar'a yenildikleri ve bu sahabilerin şehit düştüklerini dile getirmiştir. Tuğrul; adları geçen sahabenin eğer gelmişlerse Çorum'a bu şekilde gelebileceklerini, ama konuyla ilgili tarihî bir belgenin olmadığını, Sa'd b. Ebi Vakkas'ın da diğer sahabiler gibi Çorum'da medfun olduğuna dair kayıt bulunmadığından bahsetmiştir. Ancak daha sonra bu tartışmaya Beşiktaş Muhafızı Çorumlu Hasan Paşa'da katılmış, bu büyük kişilerin Çorum'da medfun oldukları düşüncesini savunmuştur. ²⁰⁷

Tuğrul; İslam ordularının geldiğinde Çorum'un Nikonya adını taşıdığını ve Bizanslıların burayı İranlılara karşı bir kale olarak kullandığını, aralarındaki savaşta her iki ordunun da geçiş yolunun Çorum olduğunu ve burasının önemli bir askerî yer konumunda bulunduğunu belirtmiştir.²⁰⁸ Böylesine önemli bir yer olan Çorum ve civarı, Emir Müslime ve Seyyid Battal

²⁰⁰ Ethem Erkoç, *Sahabe, Evliya, Ulema Yurdu Çorum* (Çorum: Lider Matbaacılık, 2008), 48-49. Ayrıca bkz. Sabuncuoğlu, *age*, 49-50.

²⁰¹ Anakök, *age*, 28. Anakök, Mesleme'nin bu seferler sırasında birçok yerleşim yerinin adının değiştirdiğinden bahseder. Tokat, Amasya, Samsun, Zile'nin yanı sıra Çorum ve İskilip'in de adlarının değiştirildiğini, Çorum'a Yankoniye veya Nikonya, İskilip'e de Menkuriye denildiğini dile getirir. Ancak herhangi bir belgeye dayanmayan bu görüş Batılı kaynaklarda geçmemiştir. Yınanç'da bu adların bu kentlerle bir ilgisi olmadığını, Danişmendname'ye dayanarak verildiğini söyler. Bkz. Bakırer, *agm*, 54.

²⁰² Mehmet Azimli, "Emevi Dönemi Komutan ve Valilerinden Mesleme b. Abdülmelik", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9, sy. 2 (2007): 38.

²⁰³ Belâzurî, *age*, 459, 707. Ayrıca bkz. H. Ahmet Sezikli, "Amr b. Ma'dikerib", *TDVİA*, c. 3 (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 88.

²⁰⁴ Ahmet Sezikli, *Hıdırlık Kültürü ve Çorum Hıdırlık Örneği* (Çorum: Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, 2013), 43-44.

²⁰⁵ Ali İzzet Efendi'nin iddiasına göre sözü edilen yer muhtemelen Ebi Vakkas'ın gerçek kabri ya da makamıdır. Bkz. Erkoç, *age*, 110-112.

²⁰⁶ İbnü'l-Esir, *age*, III, 477.

²⁰⁷ Nazmi Tuğrul, *Çorum Tarihi ve Coğrafyası*, Haz. Ramazan Karaman, 2.Baskı (Çorum: Salmat Yayıncılık, 2015), 57-60

²⁰⁸ Tuğrul, *age*, 55-56.

komutasındaki İslam orduları tarafından fethedilmiş, ancak Emevilerin zayıflamasıyla tekrar kaybedilmiştir.²⁰⁹

Emeviler döneminde olduğu gibi Abbasiler döneminde de Anadolu'ya seferler düzenlenmiş, Çorum ve yöresi bu seferlerden etkilenmiştir. Nitekim 810 yılında yapılan akınlarda Araplar, Euchaita'da olan Armenia temasının hazinesini ele geçirmiştir.²¹⁰ Vryonis ise dönemin kaynaklarında, Arapların 934 yılında Euchaita'yı istila ettiğini, Aziz Theodore'un da bir mucize göstererek şehri koruduğundan bahsedildiğini dile getirmiştir.²¹¹

1.4.2.3. Anadolu'ya Yapılan Müslüman Türk Akınları

Anadolu'ya son Türk girişini VIII. yüzyıldan itibaren Müslüman Türkler gerçekleştirmişlerdir. Abbasiler döneminde Türkistan ve Horasan'dan Anadolu'ya çok sayıda Müslüman Türk gönüllü gazi olarak getirilmiş, bunlar Sugur ve Avasım²¹² bölgelerine yerleştirilmişlerdir.²¹³ Abbasiler döneminde önce Arap komutanlar tarafından organize edilen seferler, sonrasında Türk komutanların katılmasıyla daha etkili hale gelmiştir.²¹⁴ Bu Müslüman Türk gazileri, VIII. yüzyıldan X. yüzyılın ikinci yarısına kadar Orta Anadolu merkez olmak üzere Bizans akınlara devam etmişlerdir. Bizanslıların bu dönemde güçlenmeleri sonucu Müslüman Türk gazileri önce savunmaya çekilmiş, sonra da gazalara Selçuklu dönemine kadar son vermişlerdir.²¹⁵ Çağrı Bey'den itibaren de Selçuklu Türklerinin akınları başlamıştır.²¹⁶

Anadolu'nun fethinden önceki bu gaza ve cihat devresi Bizans'ı zayıflatmış ve gelecek fetih için uygun bir zemin hazırlamıştır. Bu devrede bazı gazilerin kendilerini eski İslam gazileri ile özdeşleştirmeleri, Battal Gazi, Kerb Gazi, Cüneyt Gazi gibi gazilere ait destanların, fetih hikâyelerinin olması ve gerçek olmasa bile bu dönem kahramanlarına ait olduğu düşünülen türbe ve makamların varlığı, bu gaza döneminin Anadolu'nun fethi için bir başlangıç

²⁰⁹ 1973 Çorum İl Yıllığı, 5.

²¹⁰ Foss, *age*, 737. Theophanes, Armeniac teması valisi Leon'un askerî hazine ile Euchaita'da olduğunu kaydetmiştir. Bkz. Theophanes, *The Chronicle Of Theophanes*, Trans. By Harry Turtledove (Philadelphia: University Of Pennsylvania Press, 1982), 170.

²¹¹ Bakırer, *agm*, 56.

²¹² **Sugur**: İslam devletlerinin gayrimüslim devletlerle sınır teşkil eden müstahkem şehir ve kalelerin bulunduğu uç bölge. Ayrıntılı bilgi için bkz. Casim Avcı, "Sugur", *TDVİA*, c. 37 (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 473-474. **Avasım**: İslam devletleriyle Bizans İmparatorluğu arasındaki müstahkem sınır bölgelerine verilen ad. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hakkı Dursun Yıldız, "Avasım", *TDVİA*, c. 4 (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 111-112.

²¹³ Sevim, *Anadolu'nun...*, 15.

²¹⁴ Halife el-Mu'tasım zamanında Anadolu'ya akın yapmakla görevlendirilen Türk komutanlar içerisinde bulunanlardan Afşin, Suruc'a ve Ermenek'e gönderilmiş, Halife el-Mu'tasım ile Ankara'da buluşarak Bizanslılarla savaşmıştır. Yine Türk komutanlar Eşnas, Vasıf ve Ferganalı Ömer, Tarsus ve başka bölgelere gönderilmişlerdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. İbnü'l-Esir, *age*, VI, 419-421. Ayrıca Halife el-Muntasır, Vasıf et-Türkî'yi 862 yılında Anadolu'ya gazaya göndermiştir. Bkz. İbnü'l-Esir, *age*, VII, 98. Bu Müslüman Türk komutanların adları ve hangi halife dönemlerinde görev yaptıklarına ilişkin bkz. M. Halil Yananç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri* (İstanbul: Burhaneddin Matbaası, 1944), 19-21; Sevim, *Anadolu'nun...*, 16.

²¹⁵ Sevim, *Anadolu'nun...*, 16-17.

²¹⁶ Yananç, *age*, 35 vd. Selçuklu Türklerinin Anadolu seferleri kronolojisi için bkz. Yananç, *age*, 188-191

oluşturduğunu gösterir. Bu eski gaziler, Selçuklu idaresinde Anadolu’yu fetheden Türkmenler için birer örnek teşkil etmiş, onlar gibi gaza ve cihat yaptıklarından dolayı kendilerini halef olarak düşünmüşler ve “gazi” unvanını kullanmışlardır.²¹⁷

²¹⁷ Yinanç, *age*, 8.

2. BÖLÜM

ÇORUM'DA TÜRKMEN HÂKİMİYETİ VE SİYASÎ SÜREÇ(XI-XIV. YÜZYIL)

Çorum tarihinin eksik parçalarının tamamlanması, karanlıkta kalan yönlerinin aydınlatılabilmesi için şehrin kim tarafından, ne zaman ve nasıl fethedildiğine ilişkin soruların cevabının verilmesi gereklidir. Bu soruların cevabını bulmak için Malazgirt Zaferi ve sonrasında gerçekleşen Anadolu'nun fethi üzerinde kısaca durulacaktır.

Amcası Tuğrul Bey'in ölümü üzerine 1063 yılında tahta çıkan Alp Arslan, kısa süre içerisinde hem Kafkasya'ya hem de Anadolu'ya akınlar yaptı. Türklerin elde ettiği başarılar sonrasında tehlikenin farkına varan Bizans İmparatoru Diogenes; bu akınlara karşılık vererek²¹⁸ Anadolu'yu Türklerden kurtarmak, Selçuk Devleti'ni yıkmak ve İslam ülkelerini istila etmek amacıyla büyük bir ordu hazırladı.²¹⁹ Sultan Alp Arslan, Malazgirt'e gelen düşmana barış teklifinde bulundu ama imparator kabul etmedi. Bunun üzerine Alp Arslan da hazırlığını yaptı ve savaş başladı. Bizans ordusu yapılan savaşta yenildi, imparator Diogenes esir alındı [26 Ağustos 1071]. Sultan belli şartlar karşılığında imparatoru serbest bıraktı. Bu arada Bizans'ta taht değişikliği oldu.²²⁰ Yeni imparatorun gözlerine mil çektirdiği Diogenes, kısa bir süre sonra öldü. Bunun üzerine Alp Arslan, Diogenes'in öcünü almak için komutanlarını Anadolu'nun fethi için görevlendirdi.²²¹ Alp Arslan'ın Orta Asya'ya [Karahanlılar üzerine] sefere gideceği sırada - başta Kutalmış'ın oğulları olmak üzere birçok Selçuklu şehzadesi ve komutanına - verdiği bu fetih emri ile Selçuklular Anadolu akınlarına yeniden başladı. Böylece Tuğrul Bey zamanından beri güdülen Bizans siyasetine tekrar dönmüş oldu.²²²

Başka bir kaynağa göre, yeni imparatorun antlaşmaya uymadığı sultana bildirilince Alp Arslan: *"...ümeranın memalik-i Rum içlerine ilerlemelerini, fethedip ele geçirebildikleri her mülkün; kendilerinin, evlad ve ahfâdına (torunlarına) ait olacağını ve ondan başka hiç kimsenin o (mülk/toprak) üzerinde dahl ve tasarrufunun olmayacağını"* buyurdu. Alp Arslan'ın verdiği bu emir üzerine birçok komutan fetih için Anadolu'ya girdi.²²³ Fetihler devam ederken Alp Arslan ölmüş, yerine oğlu Melikşah hükümdar olmuştu. Onun döneminde Anadolu'nun fetih hareketleri hızlanmış, Bizans ordusu dağıldığı için hiçbir direnişle karşılaşmayan Türk

²¹⁸ Köymen, *age*, III, 14-23. Ayrıca bkz. Yinanç, *age*, 70-72.

²¹⁹ Turan, *Selçuklular Tarihi...*, 176.

²²⁰ İbnü'l-Esir, *age*, X., 71-73; Ebu Abdullah Muhammed el-Azimî, *Azimî Tarihi*, Çev. Ali Sevim (Ankara: TTK Basımevi, 1988), 19.

²²¹ *Urfalı Mateos Vekâyi-Namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Çev. Hrant D. Andreasyan, 2. Baskı (Ankara: TTK Basımevi, 1987), 144.

²²² Köymen, *age*, III, 39. İbrahim Kafesoğlu'na göre Anadolu'yu fetih için görevlendirilen kişi, Kutalmışoğlu Süleyman'dır. Bkz. İbrahim Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1973), 52. Osman Turan'a göre ise orduların komutanı Kutalmışoğlu Süleyman değil, Eksükoğlu Artuk Bey'dir. Zaten Süleyman ve kardeşleri Malazgirt'e katılmamışlardır. Kutalmışoğlu Süleyman Anadolu'ya çok sonra gelmiştir. Bkz. Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 6. Baskı (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1998), 34-37.

²²³ Reşidüddin, *age*, 120.

akıncıları batıya doğru kolayca ilerlemişlerdi. Sonrasında Anadolu'nun farklı bölgelerinde Selçuklu komutanları tarafından Türk beylikleri/devletleri kuruldu ²²⁴ (Harita 2.1.). Böylece Anadolu kısa sürede bir Türk yurduna dönüşmüş, bu zaferin Türk ve dünya tarihini değiştiren önemli bir olay olduğu görülmüştür. ²²⁵

Buraya kadar Malazgirt Zaferi ve Anadolu'nun fetih süreci hakkında genel bir bilgi verilmiş oldu. Ancak tezi ilgilendirmesine rağmen henüz bahsedilmeyen önemli bir ayrıntıya burada değinmek gereklidir. Alp Arslan'ın fetih emrine muhatap olan şehzade ve komutanlar kimlerdir? Hangileri Malazgirt Zaferi'ne ve sonrasında Anadolu'nun fethine katılmıştır? Bu sorular Çorum'un fethiyle yakından ilgili olduğu için çok önemlidir. Birçok komutan adı geçmesine rağmen bu fetihlere katılanların kimler olduğu konusu Selçuklu tarihçiliğinde oldukça tartışmalıdır. Tezin kapsamı dışında olması nedeniyle bu tartışmalara yer verilmemiştir. Ancak bu konudaki kaynaklara kısaca değinilmiştir.²²⁶

Anadolu'yu fethetmekle görevlendirilen komutanların kimler olduğu Arap, Fars ve Bizans kaynaklarında geçmemesine rağmen Saltuk, Danişmend, Mengücek, Çavuldur gibi beylerin adı

²²⁴Sevim, *Anadolu'nun...*, 75-77. Bahsedilen bu beyliklerden; Saltuklular, Mengücekler, Ahlatşahlar, Artuklular hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 5.Baskı (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1998); Faruk Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri* (Ankara: TTK Basımevi, 1990); Necdet Sakaoğlu, *Türk Anadolu'da Mengücekoğulları* (İstanbul: Milliyet Yayınları, 1971). Tezin konusu gereği bu beyliklerden sadece Danişmendliler ile Anadolu Selçuklu Devleti'ne değinilecektir. Diğer beylikler tezin kapsamı dışında olduğu için bahsedilmemiştir.

²²⁵ Sevim, *Anadolu'nun...*, 75.

²²⁶Tülücü'ye göre; gerek yerli gerekse yabancı tarihçiler bu savaşa katılan beylerin kimler oldukları konusunda uzlaşmamışlar, dolayısıyla bu beylerin adları kesin olarak tesbit edilememiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Süleyman Tülücü, "Malazgirt Savaşına İştirak Eden Türk Beyleri ve Hal Tercümeleri", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 7 (1986): 293 vd. Faruk Sümer'e göre ise bu savaşa kesin olarak katılan beyler olduğu gibi katılma ihtimali olan beyler de vardır. Bkz. Faruk Sümer, "Malazgirt Savaşına Katılan Türk Beyleri", *SAD IV* (1975): 207. Yinanç da bazı komutanların bu savaşta sultanın yanında yer aldığından bahseder. Bkz. Yinanç, *age*, 73-74. Ancak Yinanç, bu komutanlardan bazılarının savaş sonrasında Anadolu'nun fethine katıldığı bilgisini doğru bulmaz. Bkz. Yinanç, *age*, 80-82. Benzer bir liste de Osman Turan'ın eserinde vardır. Turan, adı geçen beylerden bazılarının bu savaşa kesin olarak katıldıklarını dile getirir. Ancak içerisinde Artuk ve Danişmend Bey'in de bulunduğu diğer beylerin ise savaşa katılmış olmaları gerekliliği üzerinde durur. Bkz. Turan, *Selçuklular Tarihi...*, 179-180. Savaşa katılan beylerin listesi için ayrıca bkz. Sevim, *Anadolu'nun...*, 58-59. Köymen de bazı emirlerin bizzat savaşa katıldıklarını dile getirir. Bkz. Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, 2. Baskı (Ankara: TTK Basımevi, 1993), 140-142. Reşidüddin'e göre Sultan Tebriz'de teftiş yaparken, o sırada Artuk, Saltuk, Mengücek, Danişmend, Çavlı ve Çavuldur gibi emirler de askerlerle beraber hazır bulunmuşlardır. Bu durum, adı geçen komutanların savaşa katıldıklarını göstergesidir. Hatta Danişmend Gazi savaş öncesinde Alp Arslan'a manevi destek olmuş, savaşın Cuma günü dualar eşliğinde olması konusunda telkinde bulunmuş ve teklifi de kabul edilmiştir. Bkz. Reşidüddin Fazlullah, *Câmi'u't-Tevârih Selçuklu Devleti*, Çev. Erkan Göksu ve H. Hüseyin Güneş (İstanbul: Selenge Yayınları, 2010), 114-116. Reşidüddin, dua eden kişinin Danişmend Gazi olduğunu söylerken, Sadruddin ise Sultan'ın imamı ve fakihi olan Ebu Nasr Muhammed bin Abdulmelik el-Buhari el-Hanefi'nin bu duayı yaptığını söyler. Bu konuda bkz. Sadruddin el-Hüseyini, *Ahbâr'üd-Devleti's-Selçukiyye*, Çev. Necati Lugal (Ankara: TTK Basımevi, 1943), 33-35. Bu konuda ayrıca bkz. Sefer Solmaz, "Danişmend Gazi'nin Anadolu'ya Gelişi", *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 14 (2002): 234-235. Bu tartışmalı konulardan ve dönemin bilgi karışıklığından İbn Bîbî de şikayetçidir. Kendisi eserini I. Gıyaseddin Keyhüsrev (1192-1196/1205-1211) döneminden başlayacak şekilde yazmıştır. Eserine devletin kurucusu olan Kutalmışoğlu Süleyman [1075-1086] döneminden itibaren başlamamasının nedeni, onun yönetimi nasıl ele geçirdiğini bilmediğinden dolayıdır. Aynı zamanda Emir Mengücek, Emir Artuk ve Emir Danişmend gibi emirler hakkında kesin bilgisinin olmadığını ve onlar hakkında yazılmış tarih kitaplarının anlaşılmasının zor olduğunu ve bundan dolayı yararlanamadığını dile getirir. Dolayısıyla İbn Bîbî, sözü edilen beyler hakkındaki rivayetleri çok çelişkili ve tutarsız bulduğu gerekçesiyle eserine almadığını öne sürerek bu dönemki karışıklığı tam anlamıyla ifade etmiştir. Bkz. İbn Bîbî, *age*, I, 29.

Türk tarihçiliğinde doğru kabul edilmiştir. Ancak adı geçen bu beyler arasında Anadolu'nun bölüştürülerek ikta edildiği iddiası hiçbir ciddi bilgiye dayanmamaktadır.²²⁷ Aynı şekilde Yinanç da adı geçen beylere Anadolu'nun ikta edildiği iddiasını doğru kabul etmemiştir.²²⁸ Kafesoğlu ve Yinanç'ın aksine bir görüş ortaya koyan Alptekin ise sultanın emrindeki bir komutanın yeni bir yeri fethetmesi durumunda, oranın fetheden komutana ikta olarak verilmesinin alışlagelmiş bir usul olduğunu belirtir. Hatta Oğuz Beylerinden Emir Danişmend, Emir Mengücek ve Emir Saltuk'a fethettikleri bölgelerin ikta olarak verildiğini; Melikşah zamanında Anadolu'da Danişmendliler, Mengücekler, Saltuklular ve Artuklular'ın Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na tabi devletler olarak hüküm sürdüklerini dile getirir.²²⁹

Yukarıda birçok tarihçinin o döneme ait tartışmalı konulardan ve bilgi eksikliğinden şikayetçi olduğundan bahsedilmişti. Aynı şekilde Fuad Köprülü de o dönemin bilgi karmaşasından yakınmaktadır. Ona göre, XI. ve XII. yüzyıllar arası Anadolu Türklerinin siyasî ve sosyal tarihi karanlıktır. Var olan bilgiler ise tarihçileri tatmin etmekten çok uzaktır.²³⁰ Bunun en önemli nedeni, Anadolu Selçukluları'na ait yazılmış yerli kaynakların azlığı ve yetersizliğidir. Bu kaynakların bazılarında henüz yeterince yararlanılamadığı gibi, bazıları da hala bilinmemektedir.²³¹

Bu döneme ait yerli kaynakların az olması, Çorum'un fethinin ve sonraki tarihinin de yeterince aydınlatılamamasına neden olmaktadır. Nitekim karanlıkta kalan konuların başında Çorum'un kim tarafından fethedildiği gelmektedir. Bu konuda adları geçen Artuk Bey ve Danişmend Gazi'nin ise bazı kaynaklara göre Malazgirt Zaferi'ne ve Anadolu'nun fethine katılımları bile tartışmalıdır. Ancak adı geçen bu beyler Çorum'un fethinde rolü olduğu bilinen/düşünülen komutanlardır. Kaynaklar, fethi yapan kişinin Artuk Bey mi yoksa Danişmend Gazi mi olduğu konusunda görüş ayrılığı içerisindedirler.²³² Bu ikilemi çözmek oldukça zordur. Ancak bu iki komutan hakkında bilgi vermek sorunun çözümüne katkıda bulunabilir.

Orta Anadolu'nun, dolayısıyla Çorum'un fatihi kimdir tartışmalarında adı geçen iki kişiden birisi sayılan Artuk Bey, Oğuzların Döğer koluna mensuptur. Babası Eksük Bey, Tuğrul Bey ve Alp Arslan döneminin önemli beyleri arasındadır. Kendisi ise emrindekilerle beraber 1063 yılında Alp Arslan'ın hizmetine girmiş,²³³ hem onun hem de Melikşah döneminin önemli

²²⁷ Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu...*, 52-53.

²²⁸ Yinanç, *age*, 80-82.

²²⁹ Coşkun Alptekin, "Büyük Selçuklular", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, c.7 (İstanbul: Çağ Yayınları, 1992), 200. Bu konuda Reşidüddin'in verdiği bilgiden daha önce bahsedilmişti. Alp Arslan'ın Anadolu'nun fethi öncesinde ümeraya fethettikleri yerlerin kendilerine ait olacağına ilişkin emir için bkz. Reşidüddin, *age*, 120.

²³⁰ Köprülü, *agm*, 379.

²³¹ Köprülü, *agm*, 385. Ayrıca bkz. M. Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, 2. Baskı (İstanbul: Ötüken Yayınları, 1980), 208-209.

²³² Reşidüddin ve onu kaynak alan yazarlar, Çorum'un da yer aldığı bölgenin Danişmend Gazi tarafından Malazgirt'ten hemen sonra fethedildiğini öne sürmüşlerdir. Yinanç başta olmak üzere, Kafesoğlu, Turan ve Sümer bu fikre karşı çıkmışlardır. İleride bu konuda ayrıntılı bilgi verilecektir.

²³³ Ali Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları Afsin, Atsız, Artuk ve Aksungur* (Ankara: TTK Basımevi, 1990), 46. Kafesoğlu'na göre Artuk Bey Kayı boyuna mensuptur. Bkz. Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu...*, 27.

komutanlarından birisi olmuştur.²³⁴ Osman Turan eserinde, Eksükoğlu Artuk Bey'in Danişmendnâme destanındaki Artuhi olduğunu iddia etmiştir.²³⁵ Benzer bir iddiayı Necati Demir de doktora tezi olarak hazırladığı eserinde öne sürmüştür.²³⁶ Ancak Amasya Tarihi yazarı H. Hüsameddin'e göre Artuhi denilen kişi Emir Artuk'un kendisi değil, Nasirü'd-din İltigin adındaki azadlı kölesidir.²³⁷

Sultan Alp Arslan, Artuk Bey'e çok değer verdiği için onu Anadolu'nun fethine başkomutan olarak atadı.²³⁸ Artuk Bey ise Kızılırmak ve Yeşilirmak havzalarında fetihler yaptı.²³⁹ Yinanç eserinde, içerisinde Çorum'un da bulunduğu Orta Anadolu'daki bu fetihlerin 1072'den itibaren Artuk Bey ve Tutak tarafından gerçekleştirildiğinden bahseder.²⁴⁰ Başka bir Selçuklu tarihçisi olan Kafesoğlu'na göre ise Kelkit havzası, Sivas, Tokat ve Çorum bölgesi 1074 yılından itibaren Artuk Bey tarafından alınmıştır.²⁴¹ Buna rağmen Danişmendnâme'de bölgenin fethinin Emir Danişmend tarafından yapıldığının söylenmesi, Yinanç'a göre tamamen uydurmadır ve yine ona göre bu iddianın hiç bir dayanağı yoktur. Bu rivayetin meşhur olmasının nedeni ise daha önce Artuk Bey tarafından fethedilmiş olan yerlerde, sonradan Emir Danişmend'in beylik kurmuş olmasından başka bir şey değildir.²⁴² Ancak Turan'a göre verilen bu tarihler yanlıştır. Çünkü Alp Arslan'ın ölümü üzerine kardeşi Kavurd ile oğlu Melikşah arasında taht kavgası yaşandı. Vezir Nizâmülmülk ise bunun üzerine Artuk Bey'i Anadolu'dan merkeze çağırdı. Artuk Bey, Melikşah'ın 1073 yılındaki bu taht mücadelesini kazanmasında önemli bir rol oynadı. Bizans kaynaklarına göre bundan sonra Anadolu komutanı Tutak oldu.²⁴³ Sultan Melikşah'la

²³⁴ Turan, *Doğu Anadolu...*, 133-134.

²³⁵ Turan, *Selçuklular Zamanında...*, 130.

²³⁶ *Danişmend-nâme*, 557. Demir bu bilgiyi eserin dizin bölümünde vermiştir.

²³⁷ H. Hüsameddin, *age*, II, 262.

²³⁸ Sevim, *Ünlü Selçuklu...*, 70; Turan, *Selçuklular Zamanında...*, 34. Kafesoğlu'na göre Anadolu'nun fethine başkomutan olarak Süleyman Şah atanmıştır. Bkz. Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu...*, 52. Osman Turan, Kafesoğlu'nun bu görüşüne karşı çıkmıştır. Bkz. Turan, *Selçuklular Zamanında...*, 47.

²³⁹ Turan, *Selçuklular Zamanında...*, 36.

²⁴⁰ Yinanç, *age*, 82, 103. Yinanç eserinde bölgenin fethi için 1073-1074 tarihlerini de verir. Bkz. Yinanç, *age*, 85-87.

²⁴¹ Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu...*, 62-63. Ali Sevim de fetih tarihi olarak 1074'ü verir. Bkz. Sevim, *Anadolu'nun...*, 82.

²⁴² Yinanç, *age*, 103.

²⁴³ Turan, *Selçuklular Zamanında...*, 36. Melikşah Artuk Bey'i 1076 yılında Hulvan'a, daha sonra Karmatiler üzerine Bahreyn'e, sonrasında Diyarbakır'ın fethine göndermiştir. Bu kuşatmada anlaşmazlık çıkınca oradan ayrılmıştır. 1084 yılında Suriye'ye gitmiş, Melikşah'ın yaptığı "dön" emrine uymamıştır. Çünkü Artuk Bey daima zaferler kazanan, Oğuz geleneklerine bağlı, bağımsızlığına düşkün, güçlü bir kişiliğe sahiptir. Özellikle Melikşah'ın otoriter bir devlet oluşturma isteği aralarındaki ilişkiyi bozmuştur. Bkz. Turan, *Doğu Anadolu...*, 134-135; Sevim, *Ünlü Selçuklu...*, 50 vd. Geçmişte sultana [Alp Arslan] bile kafa tuttuğu göz önüne alınırsa, Melikşah'ın hâkimiyeti altına girmek istememesi Artuk Bey'in irsi Türkmen beyi olmasından kaynaklanır. Selçuklu Devletini Türkmenler kurmasına rağmen devlet büyüyüp imparatorluk olunca, Türkmenler devlet teşkilatından alınarak yerlerine İran'lı ve gulam sistemine göre yetişen Türkler getirildi. Türkmenler kenarda kaldılar, ordudan ve devlet teşkilatından tasfiye edildiler. Devlet bu sorunu çözmek için göçebe Türkmenleri Anadolu, Suriye gibi batı uçlarına sürdü. Tuğrul Bey zamanından beri uygulanan bu tedbiri Alp Arslan da uygulamıştır. Bu tedbir nedeniyle Anadolu'ya gönderilen irsi Türkmen beyleri burayı fethetmişlerdir. Buna rağmen Alp Arslan bu Türkmen beylerini çok dikkatli kullanmıştır. Onları bazen köle komutanların emrine verse de, gerek kendisi gerekse Melikşah zamanında orduda bu Türkmenler yer almıştır. Bkz. Köymen, *age*, III, 49-50; Yinanç, *age*, 98-100. Benzer bir durum Reşîdüddin'de de geçer. Ona göre, Melikşah'ın veziri Nizâmülmülk, Süleyman Şah'ı Anadolu'ya ümera arasındaki anlaşmazlığı ortadan kaldırması için yönetici olarak göndermiştir. Eğer başarılı olamayıp öldürülürse "devletin ayağından bir diken çıkmış" olacaktır. Bkz. Reşîdüddin, *age*, 120. Benzer bir ifade için bkz. Kerimüddin Mahmud-i Aksarayî,

arası bozulan Artuk Bey ise Suriye'ye giderek Suriye Selçuklu Sultanı Tutuş'un hizmetine girdi.²⁴⁴

Bu bilgilerin varlığı, Artuk Bey'in Anadolu'dan alınma nedenlerine açıklık getirdiği gibi, Yinanç'ın öne sürdüğü iddiaları da yalanlar niteliktedir. Yinanç'a göre Artuk Bey 1076 yılına kadar Anadolu'da fetihler yapmıştır. Anadolu'dan alınmasının nedeni ise itaatsizliği yüzünden Kutalmışoğullarının onu Melikşah'a şikayet etmeleridir.²⁴⁵ Ancak Turan, Yinanç'ın bu iddialarını yanlış bularak olayları karıştırdığını dile getirir.²⁴⁶ Bütün bu iddialar bir yana, Artuk Bey'in Anadolu'dan alınmasından sonra, Melikşah'ın Artuk Bey'in fethini tamamlamak için onun yerine Emir Danişmend'i görevlendirerek Anadolu'ya gönderdiği ve onun da fetihleri daha ileri noktalara götürdüğü söylenebilir.²⁴⁷

2.1. Danişmendliler Döneminde Çorum ve Cıvırı

2.1.1. Kaynaklara göre Çorum'u kim fethetmiştir?

Malazgirt Zaferi sonrasında Alp Arslan'ın emriyle Anadolu'nun fethi süreci başlamıştı. Onun ölümü üzerine hükümdar olan oğlu Melikşah döneminde, Selçuklu şehzadeleri ve komutanları tarafından yapılan Anadolu'nun fetih hareketleri yoğunlaşmış, farklı bölgelerde Büyük Selçuklu Devleti'ne bağlı ilk beylikler kurulmuştu. Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşmasında çok büyük katkısı olan bu beyliklerin içerisinde Danişmendliler Beyliği de bulunmaktadır. Beyliğin kurucusu olan Danişmend Gümüştekin Ahmed Gazi²⁴⁸ aynı zamanda Çorum'un fethi konusunda Artuk Bey gibi adı geçen iki kişiden birisidir. Danişmend Gazi ayrıca

Müsâmeretü'l-Ahbâr, Çev. Mürsel Öztürk (Ankara: TTK Basımevi, 2000), 11; Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu...*, 152-154; Cahen, *Türklerin...*, 6-7, 36, 40. Buradan da görüldüğü ki hem hanedana mensup tehlike oluşturabilecek küskün şehzadeler, hem de ırsi Türkmen komutanlar, Anadolu'yu fetih amacıyla/bahanesiyle Selçuklu merkezinden uzaklaştırılmış, tasfiye edilmiş oluyorlardı.

²⁴⁴ Turan, *Doğu Anadolu...*, 135. Kendisine Tutuş tarafından Kudüs iktâ edilen Emir Artuk, girdiği her savaşı kazanmış bir komutandı. Tutuş'un Süleyman Şah'la olan mücadelesinde Artuk Bey çok önemli bir rol oynadı ve Süleyman Şah yenildi. Bkz. İbnü'l-Esir, *age*, X, 135; Bar Hebraeus, *age*, I, 333; Cahen, *Türklerin...*, 39-41. Artuk Bey bu olay sonrasında Tutuş tarafından Atsız'la mücadele etmesi için Kudüs'e gönderildi. Kudüs'te güçlü bir beyliğe sahip oldu ama kısa bir zaman hüküm sürebildi. 1091 yılında Kudüs'te öldü. Mezarı Kudüs'te Süleyman mabedine giden yol üzerindedir. Bkz. Turan, *Doğu Anadolu...*, 135; *Urfalı Mateos Vekâyinamesi*, 225. Kudüs yönetimini daha sonra oğulları İlgazi ve Sökmen yürütmüştür. Artuk Bey sağlığında bir beylik kuramamıştır ama oğulları İlgazi ve Sökmen onun adına izafeten Hasankeyf'te ve Mardin'de Artuklu Beyliğini kurmuşlardır. Bu beylik Türk kültür ve medeniyetine çok önemli katkılarda bulunmuştur. Bkz. Sevim, *Ünlü Selçuklu...*, 71.

²⁴⁵ Yinanç, *age*, 89.

²⁴⁶ Turan, *Selçuklular Zamanında...*, 53. Turan'ın Yinanç'ı eleştirmesinin en büyük nedeni, 1073 yılından itibaren Artuk Bey'in Anadolu'da olmamasıdır. Buna rağmen Yinanç 1076'ya kadar Artuk Bey'in Anadolu'da olduğunu belirtir. Kafesoğlu da tıpkı Yinanç gibi Artuk Bey'in Anadolu'dan ayrılmasının Melikşah'ın emri üzerine 1077 yılında gerçekleştiğini ifade eder. Bkz. Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu...*, 62-63. Ama Artuk Bey, biraz önce belirtildiği gibi önce Melikşah'ın saltanat mücadelesinde yer almış, sonrasında başka seferlerde bulunmuştur.

²⁴⁷ Yinanç, *age*, 89, 103.

²⁴⁸ "Danişmend" kelimesi Farsça bir terkiib olup, "medrese tahsili görmüş, ilim sahibi olan adam" anlamındadır. Bkz. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, (İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1993), I, "Danişmend", 393. Ayrıca Danişmend, "bilgin kişi, akıllı adam" anlamına gelen Farsça bir kelimedir. Bkz. Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, Çev. Yıldız Moran, 3.Baskı (İstanbul: E Yayınları, 1993), 96-97.

“Danişmend-nâme” adındaki destanın da asıl kahramanı olduğu için hakkında daha ayrıntılı bilgi verilecektir. Ancak Danişmend Gazi’ye ait bilgiler oldukça karışıktır. Bunlara belge eksikliği ve belgelerin birbirini tutması da eklenince işin içinden çıkılmaz hale gelmektedir.²⁴⁹

Danişmendli Devleti’nin kurucusu Gümüştekin Melik Ahmed Gazi, Selçuklu hanedanının öğretmeni olan Türkmen Danişmend Ali Taylu’nun oğludur.²⁵⁰ İbnü’l-Esir’in Danişmend Tayla²⁵¹ olarak adlandırdığı bu kişi, Danişmendnâme’de Ali b. Mızrab olarak geçer.²⁵² Taylu, Buhara’da Selçuklu şehzadelerine öğretmenlik [atabeylik] yapmış, zamanla Selçuklu ailesi ile akrabalık kurmuştur. Büyük Selçuklu Devleti’nin kuruluşunda çok yararı dokunan Ali Taylu,²⁵³ Selçuklu ailesinin saygı duyduğu bir kişidir. Sonrasında Buhara’ya yerleşen bu Türkmen, hem âlim hem de diplomat olarak Selçuklulara hizmet etmiştir.²⁵⁴ “Danişmend-i Buhâri” de denilen Danişmend Ali Taylu, Selçuklu hanedan üyelerinin dinî duygu ve düşüncelerinin şekillenmesinde ve Büyük Selçuklu Devleti’nin dinî siyasetini yönlendirmede çok etkili bir kişidir.²⁵⁵ Ölüm tarihi kesin olarak bilinmemekle beraber 1051-1064 tarihleri arasında İsfahan’da öldüğü söylenebilir.²⁵⁶ Oğlu Gümüştekin de babası gibi bilge bir kişi olduğu için “danişmend” unvanını kullanmış; kendisine Danişmend Ahmed Gazi,²⁵⁷ İbn Danişmend, Gümüştekin b. Danişmend Taylu,²⁵⁸ Melik Ahmed Gazi ya da Melik Danişmend Gazi²⁵⁹

²⁴⁹ *Danişmend Gazi Destanı*, Haz. Necati Demir (Ankara: Hece Yayınları, 2006), 21-22.; Cahen, *Türklerin...*, 40.

²⁵⁰ Mikail Bayram, *Danişmend Oğulları Devleti’nin Bilimsel ve Kültürel Mirası* (Konya: Unimat Ofset, 2009), 16. Danişmend Ali Taylu’nun Selçuklu şehzadelerine “atabeylik” yaptığına dair bkz. Solmaz, *agt*, 11.

²⁵¹ İbnü’l-Esir, *age*, X, 247.

²⁵² *Danişmend-nâme*, 2b/9.

²⁵³ Bayram, *age*, 16. Nitekim Kutalmış, Danişmend Ali Taylu’nun hem öğrencisi hem de damadıdır. Dolayısıyla oğlu Danişmend Melik Ahmed Gazi [Gümüştekin], Anadolu Selçuklu Devleti’nin kurucusu Kutalmışoğlu Süleyman Şah’ın dayısıdır. Bkz. Bayram, *age*, 26-27. ncak Osman Turan, Danişmend Ali Taylu’nun Kutalmışoğlu Süleyman Şah’ın dayısı olduğunu söyler. Bkz. Turan, *Selçuklular Zamanında...*, 115. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Solmaz, *agt*, 12 vd.; Cahen, *Türklerin...*, 51-52. Ayrıca Turan, aynı eserinde bir rivayete dayanarak Danişmend Melik Ahmed Gazi’nin Melikşah’ın kızkardeşinin çocuğu olduğunu belirtir. Bkz. Turan, *Selçuklular Zamanında...*, 114. Bu rivayetin yanlış olduğuna dair görüş için bkz. Solmaz, *agt*, 21-22.

²⁵⁴ Bayram, *age*, 27. 1036-1038 yıllarında, Selçuk beylerinin Gazneli Sultan Mesud’a gönderdiği elçilik heyetinin başında Türkmen bir Danişmend (Danişmend-i Buhâri) vardı. Bu kişinin Gümüştekin’in babası Danişmend Taylu olduğunu söylemek mümkündür. Bkz. Turan, *Selçuklular Zamanında...*, 114-115.

²⁵⁵ Kendisi gibi Mu’tazile mezhebinden olan Amîdü’l-Mülk’ü Sultan Tuğrul’a vezir seçtirecek kadar etkilidir. Bayram, *age*, 19-20. Taylu’nun etkisiyle Sultan Tuğrul ve Kutalmış da bu mezhebe girmişlerdir. Bu dinî eğilim, oğlu Gümüştekin ve diğer hükümdarlar döneminde de devam etmiştir. Bu nedenle devletin kurulduğu, içerisinde Çorum’un da olduğu bölgede yoğun bir dinî ve millî kültürel faaliyetle bölgeye devletlerinin kültürel politikasını benimsetmişlerdir. Bu nedenle bölge erken bir tarihte Türkleşmiş ve İslamlaşmıştır. Bkz. Bayram, *age*, 34-35.

²⁵⁶ Solmaz, *agt*, 41. Ancak Özaydın bu tarihi 1085 olarak vermiştir. Bkz. Abdülkerim Özaydın, “Danişmend Gazi”, *TDVİA*, c. 8 (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 469.

²⁵⁷ Bayram, *age*, 16.

²⁵⁸ İbnü’l-Esir, *age*, X, 247. “Danişmend” unvanı başka yazarlar tarafından farklı şekillerde ifade edilmiştir. Örneğin Patrik Mihail’in vekâynamesinde “Tanouşman” şeklinde geçerken, Ermenice nüshasında “Danişman” olarak ifade edilir. Bkz. *Süryani Patrik Mihail’in Vekâynâmesi 2.Kısım (1042-1195)*, Çev. Hrant D. Andreasyan (‘y.y.’: ‘y.e.y.’, 1944), 30-32. Mateos’un eserinde “Danişman” olarak yer almıştır. Bkz. *Urfalı Mateos Vekâynamesi*, 225. Bar Hebraeus’un eserinde ise “Tanuşman” adıyla geçmiştir. Bkz. Bar Hebraeus *age*, II, 345. Anna Komnena’da ise “Tanismanis” şeklinde bahsedilmiştir. Bkz. Anna Komnena, *Alexiad Malazgirt’in Sonrası*, Çev. Bilge Umar (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1996), 381. Ayrıca Komnena, Danişmend Gazi’yi “Horasan Sultanı” olarak adlandırmıştır. Bkz. Komnena, *age*, 340; Turan, *Selçuklular Zamanında...*, 116.

²⁵⁹ Bastırdığı paralarda ve Niksar vakfiyesinde bu ad geçer. Bkz. Turan, *Selçuklular Zamanında...*, 117.

denilmiştir. Ancak her ikisinin de “danişmend” unvanını kullanması ve künyelerinin tam olarak belirtilmemesi, zamanla birbirine karıştırılmasına neden olmuştur.²⁶⁰ Nitekim Yinanç da, Cahen de iki kişiyi birbirine karıştırmıştır.²⁶¹ Aslında baba-oğul her ikisinin de ikişer adı olmasına rağmen bu konudaki ihtilaf ve kaynak yetersizliği, bu adların kime ait olduğunun belirlenmesini zorlaştırmıştır. Yoksa kısa bir hayatı olan Danişmendli Devleti’nin tarihinin -her ne kadar kaynaklar kısıtlı olsa da- bu kadar karışık olması mümkün değildir.²⁶²

Kaynakların yetersizliği nedeniyle Danişmendli Devleti ve kurucusu Danişmend Gazi hakkında fazla bilgi yoktur. I. Haçlı Seferi’ndeki önemli rolünden dolayı kendisinden söz edilmiştir.²⁶³ Emir Danişmend’in [Gümüştekin Danişmend Ahmed Gazi] adı ilk kez Haçlı Seferleri’ni anlatan Rum, Ermeni ve İslam kaynaklarında geçer.²⁶⁴

Danişmend Gazi’nin fetihleri de hayatı gibi karışıktır ve gerçekte efsane iç içe geçmiştir. Kaynaklar, Danişmend Gazi’nin yaptığı fetihlerin yeri veya tarihi konusunda kimi zaman farklı kimi zaman da benzer bilgiler vermişlerdir. Bu çelişkiler nedeniyle, aşağıda onun yaptığı fetihlerden bahsederken herhangi bir tarih verilmemiş, sadece kaynaklarda geçen kronolojik sıralama esas alınmıştır.²⁶⁵ Bu devletin tarihinin çelişkilerle dolu olmasının en önemli nedenleri, devletin kuruluşu ile ilgili ilk bilgilerin yazılı olmaması ve sözlü anlatımların da

²⁶⁰ Turan, *Selçuklular Zamanında...*, 117.

²⁶¹ Yinanç, *age*, 93 vd. Yinanç burada Gümüştekin’le Danişmend Ahmed Gazi’yi ayrı kişiler zannetmiştir. Benzer bir karışıklık Cahen’de de vardır. Bkz. Cahen, *Osmanlılardan...*, 96-97, 103. Hatta Danişmend unvanının çok sık kullanılmasından dolayı neredeyse gerçek adları unutulmuştur. Bkz. Turan, *Selçuklular Zamanında...*, 116.

²⁶² İki ad kullanma konusu ilginçtir. Çünkü Selçuklular devrinde Türk beyleri, Türk ve İslamî olmak üzere iki ad taşımışlardır. Dolayısıyla Danişmendlilerin kurucusu olan oğlun Türkçe adı Gümüştekin, İslamî adı Ahmed; babasının Türkçe adı Taylu iken İslamî adı Ali’dir. Türkçe ve İslamî olmak üzere ikili ad alma bazı Selçuklu ve diğer Türk-İslam devletlerin hükümdarlarında görülmüştür. Bu konu hakkında bkz. Turan, *Selçuklular Tarihi...*, 60-61; İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1972), 144; Köymen, *Tuğrul Bey...*, 147; Sakaoğlu, *age*, 226. Karşıt görüş için bkz. Sümer, *Selçuklular...*, 25.

²⁶³ Turan, *Selçuklular Zamanında*, 112. Cahen, Danişmend Gazi’nin kronolojisinin son derece karışık olduğunu, Anadolu’da tanınmış olsa da 1095 yılından önce onun hakkında kaynaklarda kesin bir bilgi olmadığını belirtir. Yine onun Anadolu’ya ne zaman geldiğinin bilinmediğini, ancak Süleyman, Karatekin ve Çaka gibi Haçlı Seferi öncesinde gelmesi gerektiğini söyler. Bkz. Cahen, *Türklerin...*, 40-41.

²⁶⁴ Yinanç, *age*, 93. Danişmend Gazi, Haçlılara karşı önemli başarılar elde etmiştir. Nitekim 1100 yılında Malatya yakınlarında Haçlıları yenmiş, hatta Antakya Prensi Bohemond’u esir etmiştir. Bohemond’u kurtarmak için gelen Haçlılara karşı I. Kılıç Arslan’la birlikte ittifak kurarak 1101’de çok önemli bir zafer kazanmıştır. Bkz. *Azîmî Tarihi*, 32-33; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi I*, Çev. Fikret İşıltan (Ankara: TTK Basımevi, 1998), 247-249; Turan, *Selçuklular Zamanında...*, 137, 140. Danişmend Gazi, bu zaferden birkaç ay sonra da [18 Eylül 1101] Malatya’yı fethetmiştir. Bkz. *Urfalı Mateos Vekâyinamesi*, 204-205.; *Patrik Mihail’in Vekâyinamesi*, 47-49; Bar Hebraeus, *age*, II, 342. Ancak Danişmend Gazi’nin, I. Kılıç Arslan’ın çok istediği Malatya’yı alması ve Haçlı komutanı Bohemond’u fidye karşılığı serbest bırakmasına rağmen bundan Kılıç Arslan’a pay vermemesi, Kılıç Arslan ile Danişmend Gazi arasındaki birliği bozdu. Karşılıklı olarak yeni ittifaklar yaptılar. Ağustos 1103 yılında Maraş yakınlarında yapılan savaşta Kılıç Arslan kazandı. Bu yenilgiden sonra Danişmend Gazi’nin etkisi ve gücü azaldı. Bkz. Turan, *Selçuklular Zamanında...*, 142-145. Ayrıca bkz. İbnü’l Esir, *age*, X, 281.

²⁶⁵ Danişmend Gazi önce Sivas ve Kayseri’yi fethederek Danişmendli Devleti’ni kurmuştur. Patrik Mihail, devletin kuruluşu olarak 1085 tarihini verir. Bkz. *Patrik Mihail’in Vekâyinamesi*, 30-32; Bar Hebraeus, *age*, I, 331; Yinanç, *age*, 102. Selçuklu kaynaklarının “Danişmend-ili” adını verdikleri bölgede devlet kurulmuştur. Bkz. Turan, *Selçuklular Zamanında...*, 133. Devleti kurduktan sonra Zamantı, Develi, Tokat, Niksar, Amasya, Elbistan’ı fethetmiştir. Bkz. Reşîdüddin, *age*, 120; Aksarayî, *age*, 13. Bu fetihlerden sonra ise Gümenek, Turhal, Zile ve Çorum’u ele geçirmiştir. Bkz. Solmaz, *agt*, 63 (Melikoff’tan naklen). Ancak Çorum’un fethi en sonda değil, Niksar öncesinde ve Amasya ile aşağı yukarı aynı dönemde olmalıdır.

aktarıldığı biçimde yazıya geçirilmesidir. Eldeki bilgiler tam olmayınca bu kez de yazarlar arasında devletin kuruluşu ile ilgili farklı görüşler ortaya çıkmıştır.²⁶⁶ Aslında bu farklı görüşler, devletin kuruluşunun yanı sıra Danişmend Gazi'nin Anadolu'ya geliş şekli ile de ilgilidir.

Bu farklı görüşlerden birincisini, savaştan hemen sonra Alp Arslan'ın Orta ve Doğu Anadolu topraklarını fetih karşılığında Selçuklu emirlerine ikta etmesi konusu oluşturur. Bu görüşte olanlar Danişmend Gazi'nin de diğer emirler gibi Malazgirt Zaferi'nden hemen sonra Anadolu'ya geldiğini savunmuşlardır. Nitekim Nişâburi'ye göre; diğer beyler kendilerine ikta edilen yerleri alıp devletlerini kurarken, Danişmend Gazi ise Sivas, Tokat, Amasya ve Kayseri çevresini ele geçirerek kendi devletini kurmuştur.²⁶⁷ (Harita 2.2.) Reşîdüddin de benzer şekilde Danişmend'in kendisine ikta edilen Sivas, Tokat, Amasya, Kayseri ve Niksar şehirlerini ele geçirdiğinden bahseder.²⁶⁸ Aksarâyî ise bu toprakların ikta edildiğinden bahsetmemesine rağmen, Melik Danişmend'in savaşın hemen sonrasında Niksar, Tokat, Sivas civarını fethettiğini dile getirir.²⁶⁹ Bu birinci görüşe katılan günümüz tarihçilerinden Özaydın; Danişmend Gazi'nin kendisine ikta edilen Sivas'ı 1071 yılında ele geçirerek Danişmendli hanedanını kurduğunu, daha sonra ise Amasya, Tokat, Niksar, Kayseri ve Çorum gibi şehirleri fethettiğini belirtir.²⁷⁰ Böylece bütün beylerin kendilerine ikta edilen yerleri almasından sonra, Büyük Selçuklu Devleti'ne bağlı ilk Anadolu beylikleri ortaya çıkmıştır.²⁷¹ Sözü edilen bu birinci görüşe göre Danişmend Gazi savaş biter bitmez Anadolu'ya gelmiş, Danişmendli Devleti de Malazgirt Zaferi'nin hemen sonrasında kurulmuştur. Dolayısıyla savaş ile Danişmend Gazi'nin yaptığı fetihler arasında zaman bakımından boşluk söz konusu değildir.

İkinci görüş ise Danişmend Gazi'nin Malazgirt Zaferi'nden çok sonra Anadolu'ya geldiğine ilişkindir.²⁷² Malazgirt Zaferi ile Danişmend Gazi'nin kendi devletini kurması arasında uzun bir süre geçmiştir. Bu geçen zaman içerisinde Danişmend Gazi'nin Anadolu'ya sürgün cezası olarak mı yoksa bir görevlendirme ile mi geldiği konusunda ihtilaf vardır. Bu belirsizlik Anadolu'ya hangi tarihte geldiği sorusunu da cevapsız bırakmaktadır. Bu durum ise Çorum'un kim tarafından ve ne zaman fethedildiği konusundaki soru işaretlerini artırmaktadır.

²⁶⁶ Bayram, *age*, 17. Ayrıntılı bilgi için bkz. Solmaz, *agt*, 42 vd.

²⁶⁷ Turan, *Selçuklular Zamanında...*, 112. Alp Arslan ile Danişmend Gazi arasındaki ilişki hakkında bilgiler rivayetlere dayanır. Danişmend Gazi'nin, Malazgirt Zaferi öncesinde Alp Arslan'a savaşın Cuma günü olması için tavsiyede bulunduğu ve ihtilaflı olsa da savaşa katıldığı konularından daha önce bahsedilmişti.

²⁶⁸ Reşîdüddin, *age*, 120. Nişâburi ve Reşîdüddin gibi yazarların verdikleri bu bilgiyi yazılı belgesi olmadığı, sözlü rivayetlere dayandığı gerekçesiyle yakın dönem Selçuklu tarihçileri kabul etmemişler, toprakların emirlere ikta edildiği fikrine karşı çıkmışlardır. Bkz. Yinanç, *age*, 80-82; Turan, *Selçuklular Zamanında...*, 112; Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu...*, 52-53; Sümer, *Selçuklular...*, 22.

²⁶⁹ Aksarayî, *age*, 13.

²⁷⁰ Özaydın, "Danişmend Gazi", 469. Ayrıca bkz. Solmaz, *agt*, 54.

²⁷¹ Bayram, *age*, 17.

²⁷² Danişmendnâme'ye göre, Danişmend Gazi'nin dedeleri Harezm'li olmasına rağmen soyu Battal Gazi'ye bağlandığı ve Malatya'da doğduğu için zaten Anadolu'dadır, gelmek gibi bir durum yoktur. Ancak bu bilgi doğru değildir. Bkz. Solmaz, *agt*, 42-43.

Danişmend Gazi'nin Anadolu'ya sürgün sonrasında geldiğini kabul edenlere göre, Kutalmışoğullarının durumunun²⁷³ bir benzeri Danişmend Gazi'de de vardır. Nitekim Danişmend Melik Ahmed Gazi, çok önemli nitelikleri olan tanınmış birisiydi. Bundan dolayı Melikşah kendisinden çekinmiş, 1072 yılında [taht mücadelelerine karıştığı gerekçesiyle] öldürülmesini düşünmüş, ancak Nizâmülmülk onun da Kutalmışoğulları gibi Anadolu'ya cihad amacıyla gönderilmesini tavsiye etmiştir. Eğer Danişmend Gazi Bizanslılar ile yapılan savaşlarda başarılı olursa Melikşah'ın şanını yücelteceğini, yok eğer bu savaşlarda ölürse kendisinden kurtulacağını söylemiştir. Bunun üzerine Melikşah da Danişmend Gazi'yi Kutalmışoğulları gibi Anadolu'ya sürgüne göndermiştir.²⁷⁴ Süleyman Şah ise Anadolu'da Danişmend Gazi ile Büyük Selçuklulara karşı işbirliği yapmıştır. Danişmend Gazi Orta Anadolu'da devlet kurarken, Süleyman Şah Güney Anadolu'ya, Karatekin ise Sinop'a seferler yapmış, böylece ortak bir cephe kurmuşlardır. Aslında Danişmendoğlu'nun Anadolu'ya sürülmesinin ve takipte olmasının nedeni, Kutalmışoğulları ile olan akrabalığı ve bundan dolayı hanedan içi taht mücadelelerine katılmasıdır. Dolayısıyla Danişmend Gazi, Süleyman Şah ve Karatekin gibi Melikşah tarafından asi sayılmıştır.²⁷⁵

²⁷³ Selçuklularda iktidar mücadelesi, devlet kurulmadan önce de kurulduktan sonra da her zaman olmuştur. Nitekim Tuğrul Bey, amcası Arslan Yabgu ile mücadeleye girmiş, onun önce ölmesiyle ailenin başına geçmiştir. Bkz. Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Kuruluş Devri*, 3. Baskı (Ankara: TTK Basımevi, 2000), I, 89, 114-115. Sonrasında da Büyük Selçuklu Devleti'ni kurmuştur. Ancak bu durumu Arslan'ın oğlu Kutalmış ve torunları kabullenememiş, iktidarın kendilerinin hakkı olduğunu düşünerek hep mücadele etmişlerdir. Bkz. *age*, I, 36. Bu mücadeleler döneminde Danişmend Ali Taylu ise Kutalmış'a kızını vererek akrabalık kurmuş ama Kutalmış'ın değil Selçukluların yanında olmuştur. Bkz. Solmaz, *agt*, 16. Her ne kadar Kutalmış sultanın hizmetinde olsa da, 1061'de Tuğrul Bey'e karşı isyan etmiştir. Bkz. Köymen, *Tuğrul Bey...*, 63-64. [Hasan Fehmi Turgal'ın kaynağı olmayan iddiasına göre; Tuğrul Bey ile Kutalmış arasında mücadeleler devam ederken, Kutalmış bazı oymaklarla Anadolu'ya gelip kaleler, şehirler fethetmiştir. Nüfusu artınca da Çorum'u kendisine başkent yapmış ve böylece sultanlık kavgasına girmiştir. Bkz. Hasan Fehmi Turgal, *Anadolu Selçukîleri* (İstanbul: Türkiye Basımevi, 1935), 11. Bu iddia, ana kaynaklarda ve yakın dönem araştırma eserlerinde geçmediği için doğruluğu şüphelidir.] Bu sırada Tuğrul Bey'in ölmüş yerine Alp Arslan geçmişti. Bunun üzerine Kutalmış büyük bir ordu topladı. Ancak Alp Arslan'la 1063 yılında yaptığı savaşta öldü. Yanında bulunan dört oğlu ise Alp Arslan'a esir düşmüştür. Sultan, esir şehzadeleri öldürmek isterken Nizâmülmülk engel olmuş, Suriye'ye sürmüştür. Bkz. İbnü'l-Esir, *age*, X, 49; Köymen, *age*, I, 44-46.; Aksarayî, *age*, 11. Aksarayî, Nizâmülmülk'ün uğursuzluk getireceği düşüncesiyle Alp Arslan'a şehzadeleri öldürtmediğini belirtir. Ancak Turan, Kutalmışoğullarının Alp Arslan zamanında Anadolu'da ve Suriye'de olmadıklarını dile getirmiştir. Bkz. Turan, *Selçuklular Zamanında...*, 46-47. İbn Danişmend Ahmed Gazi de [Gümüştekin] şehzadelerin dayısı olduğu için esirlerle beraber sürgüne gönderilmiştir. Ancak sürgündeki Kutalmışoğulları boş durmamış, bölgede fetihler yapmıştır. Bkz. Bayram, *age*, 17. Böylece Kutalmış'ın oğulları bu mücadelenin içerisinde yer almışlardır. Fakat Kutalmışoğulları, Malazgirt Zaferi'ne katılmadıkları gibi savaş sonrasında Anadolu'nun fethiyle görevlendirilen komutanlar arasında da olmamışlardır. Zaten kaynaklar diğer beyler ve komutanlar hakkında bilgi verirken Kutalmışoğulları hakkında bilgi vermezler. Bu durum Süleyman Şah'ın Anadolu'nun fethine katılmadığının ve Anadolu sultanlığına atanmadığının göstergesidir. Hatta Alp Arslan zamanında Kutalmışoğulları serbest bile değildir. Bkz. Turan, *Selçuklular Zamanında...*, 46-47. Bu olaylar devam ederken Alp Arslan ölmüş ve oğlu Melikşah sultan olmuştu. Amcası Kavurd bu durumu kabul etmeyince Melikşah ile aralarında taht kavgası başladı. Bunun üzerine Anadolu fetihleri için görevlendirilen Artuk Bey, Melikşah tarafından merkeze çağırıldı. İşte bu sırada Kutalmışoğlu Süleyman ve kardeşleri Anadolu'ya geldiler. Bkz. Turan, *Selçuklular Zamanında...*, 47. Kutalmışoğulları, diğer Selçuklu emirlerinin de bulunduğu Anadolu'da, Fırat Irmağı ve Urfa civarında fetihler yapmaya başladı. Tarih sahnesinde ilk kez burada görünen Süleyman, 1074'te Antakya'yı kuşatıp sonrasında Orta Anadolu üzerinden Marmara'ya yöneldi. 1075 yılında İznik'i fethetti ve başkent yaparak Anadolu Selçuklu Devleti'ni kurdu. Bkz. Sevim, *Anadolu'nun...*, 81. Bu görüşe göre, Melikşah'ın Süleyman ve kardeşlerini Anadolu'ya görevli olarak gönderdiği doğru değildir. Bkz. Turan, *Selçuklular Zamanında...*, 47.

²⁷⁴ Turan, *Selçuklular Zamanında...*, 113-114. Bu rivayette Anadolu'ya sürgün edilmiştir. Suriye'ye sürgün edildiğine dair bkz. Bayram, *age*, 17.

²⁷⁵ Turan, *Selçuklular Zamanında...*, 115. Bayram ise eserinde; şehzadelerle beraber aynı zamanda dayıları olan Danişmend Ahmed Gazi'nin Suriye'ye sürgüne gönderildiğinden, sonrasında ise Danişmend Ahmed Gazi'nin Orta

Danışmend Gazi'nin Anadolu'ya bir görevlendirme sonrasında geldiğini kabul edenlere göre ise merkeze çağrılan Artuk Bey'in fetihlerini tamamlamak için onun yerine Melikşah tarafından atanmıştır.²⁷⁶ Yinanç'ın öne sürdüğü bu fikrin benzerini Kafesoğlu'nda da görmek mümkündür. Ona göre Artuk Bey; Sivas, Tokat ve Çorum bölgelerini aldıktan sonra Melikşah'ın emriyle 1077 yılında Anadolu'dan ayrılmıştır. Artuk Bey'in ayrılmasıyla büyük bir ihtimalle onun yerine Danışmend Gazi gelmiş ve fetihlere devam ederek Niksar ve Amasya civarlarını almıştır.²⁷⁷ Yapılmakta olan fetih hareketleri, başkomutan Artuk Bey'in Melikşah tarafından görevden alınmasıyla kesintiye uğramıştır. Turan, Artuk Bey'in yerine kısa süreliğine Tutar'ın başkomutan olduğunu,²⁷⁸ sonrasında ise Kutalmışoğullarının Anadolu'ya geldiğini ve onun etrafında toplandıklarını Bizans kaynaklarına dayanarak verir.²⁷⁹ Hatta Kafesoğlu, Kutalmışoğlu Süleyman Şah'a Melikşah tarafından Anadolu hükümdarlığı menşuru verildiğini ve böylece Süleyman Şah'ın Anadolu'nun tek hâkimi olduğunu dile getirir.²⁸⁰ Artuk Bey bu atamaya çok kızdığı için ileride Tutuş'un hizmetine girecektir.²⁸¹

Görüldüğü üzere Artuk Bey, Süleyman Şah ve Danışmend Gazi'nin ortak yanları muhtemelen Melikşah tarafından görevlendirilmeleri olmalıdır. Aslında sadece bu değil, bütün Anadolu'nun fethi Melikşah'ın emriyle yapılmış ve onun tarafından desteklenmiştir.²⁸² Nitekim Alp Arslan da bütün şehzade ve beylere fetih için görevler vermişti. Benzer durum Melikşah için de geçerli olmuş ve fetih hareketleri onun gözetiminde yapılmıştır denilebilir. Dolayısıyla bütün şehzadelerin ve emirlerin Melikşah tarafından görevlendirilmesi garip karşılanacak bir durum değildir. Hatta Köymen'in dediği gibi, bu görevlendirmeler sayesinde merkezle kavgalı olan şehzade ve emirler de Anadolu'ya gönderilerek bir şekilde merkezden uzaklaştırılmıştır.²⁸³ Daha sonra bu kişiler Anadolu'da Danışmendliler, Mengücekler, Saltuklular ve Artuklular devletlerini kurarak Sultan Melikşah zamanında Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na bağlı devletler olarak hüküm sürmüşlerdir.²⁸⁴

Anadolu'da Sivas, Niksar ve Tokat'ı fethederek Niksar başkent olmak üzere kendi devletinin temellerini attığından bahseder. Bkz. Bayram, *age*, 17-18. Ayrıca Bayram eserinde, Çorum'un fethinin Danışmend Gazi'nin 1104 yılındaki ölümünden sonra oğlu Emir Gazi tarafından yapıldığını söyler. Bayram, *age*, 18. Ancak bu iddia yanlıştır.

²⁷⁶ Yinanç, *age*, 82, 89, 103. Yinanç, Danışmendnâme'de adı geçen yerlerin Danışmend Gazi tarafından değil, aslında Artuk Bey tarafından fethedildiğini dile getirir. Yinanç'ın bu görüşüne göre Çorum, Artuk Bey tarafından ele geçirilmiştir. Bkz. Yinanç, *age*, 103.

²⁷⁷ Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu...*, 63.

²⁷⁸ Turan, *Selçuklular Zamanında...*, 36-37.

²⁷⁹ Turan, *Selçuklular Zamanında...*, 53.

²⁸⁰ Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu...*, 68. Turan, Kafesoğlu'nun bu görüşüne karşı çıkmıştır. Ona göre, Melikşah'ın Süleyman ve kardeşlerini Anadolu'yu yönetmek ve disiplinsiz Türkmenleri kontrol altına almak için görevlendirdiği doğru değildir. Bkz. Turan, *Selçuklular Zamanında...*, 47. Patrik Mihail eserinde; Alp Arslan'ın Süleyman'ı Kapadokya ve Pont ülkelerine gönderdiğini, orada hükümdar olma hakkı verdiğini, Süleyman'ın da İznik ve İzmit'i alıp hâkimiyet kurduğunu, halifenin de ona hediyeler gönderip sultan olarak tanıdığını dile getirmiştir. Bkz. *Patrik Mihail'in Vekâyinamesi*, 29.

²⁸¹ Sevim, *Ünlü Selçuklu...*, 70-71.

²⁸² Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu...*, 71; Sevim, *Anadolu'nun...*, 85.

²⁸³ Köymen, *age*, III, 49-50. Daha önce bu konuya Artuk Bey bahsinde değinilmişti.

²⁸⁴ Alptekin, "Büyük Selçuklular", 200.

Sözü edilen görüşlerin dışında başka görüşlerden de bahsetmek mümkündür. Ancak bu görüşler, gerek kaynakların azlığı ve gerekse çelişkili bilgiler nedeniyle doğruya ulaşma konusunda yetersiz kalacaktır. O nedenle Çorum'u fetheden kişinin kim olduğu sorusunun cevabı, eldeki bilgiler kullanılarak verilmeye çalışılacaktır.

Daha önce bahsedildiği gibi Çorum'un fethinde iki önemli komutanın adı geçmiştir. Bunlardan ilki Artuk Bey diğeri ise Danişmend Gazi'dir. O zaman şehri bu iki komutandan hangisi fethetti sorusu daha önemli hale gelmektedir. Şimdiye kadar verilen bilgilerden yola çıkıldığında bu konuda şöyle bir değerlendirme yapmak mümkündür: Malazgirt Zaferi sonrasında Çorum ve civarının fethedilmesi ilk olarak Artuk Bey tarafından gerçekleştirilmiştir. Ancak Artuk Bey'in taht kavgaları nedeniyle Melikşah tarafından merkeze çağırılması, yapılan fetih hareketlerini kesintiye uğratmıştır.²⁸⁵ Sonrasında ise Artuk Bey'in fetih bölgesi olan Orta Anadolu'da -ister sürgün ister görevlendirme ile gelmiş olsun- Danişmend Gazi'nin varlığından bahsedilmeye başlanmıştır. Dolayısıyla Danişmend Gazi'nin, Artuk Bey'in yaptığı yarım kalan fetihleri tamamladığı, bitmiş fetihlerde de hâkimiyeti kalıcı hale getirdiği ve yeni fetihler yaptığı söylenebilir.²⁸⁶

2.1.2. Kaynaklara göre Çorum ne zaman fethedilmiştir?

Malazgirt Zaferi ile Alparslan'ın ölümü arasında geçen sürede Anadolu'da yapılan Selçuklu fetihleri hakkında fazla bilgi yoktur.²⁸⁷ Sonraki dönem olan XI. ve XII. yüzyıllar arası da Anadolu Türklerinin siyasî ve sosyal tarihinin karanlık olduğu ve var olan bilgilerin de tarihçileri tatmin etmediği bir dönemdir.²⁸⁸ Bu dönemde gerçekleşen Çorum'un fethi hakkında bilgi vermek oldukça zordur. Nitekim Çorum'u fethedenin kim olduğu sorusunun cevabı da bahsedilen nedenlerden dolayı yukarıda tam olarak verilememiştir. Dolayısıyla aynı durum şehrin fetih tarihi için de geçerlidir.

Çorum'u fethettiği düşünülen bu iki komutanın da şehri hangi tarihte ele geçirdiğine ilişkin kaynaklarda net bir bilgi yoktur. Eldeki bilgileri kronolojik olarak sıraladığımızda fetih aralığı 1072-1104 gibi uzun bir zaman dilini kapsamaktadır. Bu sıralamada eski ya da yeni kaynak ayrımı gözetilmeden sadece kronoloji dikkate alınmıştır.

Yinanç'a göre, Artuk Bey'le beraber Emir Tutak 1072-1076 yılları arasında Çorum'u ve çevre illeri fethetmiştir. Ona göre 1076 sonrasında Artuk Bey Anadolu'dan alınmış, yerine

²⁸⁵ Yinanç, *age*, 82, 89, 103.; Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu...*, 63.; Turan, *Selçuklular Zamanında...*, 50-53, 112. Ancak Selçuklu tarihçileri Artuk Bey'in merkeze çağırılması konusunda farklı tarihler vermişlerdir.

²⁸⁶ Yinanç, *age*, 82, 89, 103.; Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu...*, 63. Ayrıca Danişmend Gazi'nin fethettiği yerlerde yaptığı iskân faaliyetiyle, içerisinde Çorum'un da yer aldığı bölgenin ve Anadolu'nun Türkleşmesine ve İslamlaşmasına katkı sağladığı söylenebilir..

²⁸⁷ Sevim, *Anadolu'nun...*, 76.

²⁸⁸ Köprülü, *agm*, 379.

Danişmend Gazi gelmiştir.²⁸⁹ Kafesoğlu ise Artuk Bey'in Sivas, Tokat ve Çorum havalisini aldığı tarih olarak 1074-1077 aralığını vermektedir. Bu tarihten sonra Artuk Bey Melikşah'ın yanına gitmiş, yerine gelen Danişmend Gazi ise yapılan bu fetihleri daha da genişletmiştir.²⁹⁰ Ali Sevim ise 1074 yılından başlayarak Artuk Bey'in Kelkit ve Yeşilırmak havzalarında fetihler yaptığını, daha sonra Danişmend Gazi'nin bu bölgelerdeki fethi tamamlayarak içerisinde Çorum'un da yer aldığı şehirlerde hâkimiyet kurmayı başardığından bahsetmiştir.²⁹¹ Amasya Tarihi yazarı H. Hüsameddin, Melik Ahmed Gazi'nin Çavlı'ya Nikonya'yı [Çorum] fetih emri verdiğini, ancak onun başarısız olması üzerine Melik Ahmed'in kendisinin İltigin Gazi ile 468/1075-1076 yılında Nikonya'yı fethettiğini eserinde dile getirmiştir.²⁹² Osman Turan ise bu zaman dilimini biraz daha farklı verir. Ona göre, Süleyman Şah Marmara bölgesinde Anadolu Selçuklu Devleti'ni kurup doğuda fetihler yaparak hâkimiyetini genişletmiştir. Bu sırada Danişmend Gazi de Kızılırmak ve Yeşilırmak havzalarını fethederek Sivas, Amasya, Tokat, Niksar, Kayseri ve Çorum şehirlerinde hâkimiyet kurmuştur.²⁹³ O halde Çorum'un fethedildiği tarihi Süleyman Şah'ın yaptığı fetihlerin tarihi aralığı içerisinde aramak gerekir. Süleyman Şah'ın 1075'te İznik'i aldığı ve devleti kurduğu, doğudaki fetihleri ise 1086 tarihindeki ölümüne kadar sürdürdüğü düşünülürse, Çorum ve civarının 1075-1086 yılları arasında fethedildiği söylenebilir. Bar Hebraeus ise eserinde; Katlamışoğlu [Kutalmışoğlu] Süleyman'ın İznik ve Konya'yı fethinden sonra Antakya'ya döndüğünden bahsederken, Danişmendoğlu İsmail'in de [Danişmend Ahmed Gazi olmalı] Sivas, Kayseri ve Amasya'da hüküm sürdüğünü, bu şehirlerin onun adını taşıdığını, Danişmendliler ülkesi dendiğini ve bütün bu olayların 477/1084-1085 yılında meydana geldiğinden söz eder. Buradan da anlaşıldığı gibi Danişmend Ahmed Gazi bu yılda adı geçen şehirleri fethederek Danişmendli Devleti'ni kurmuştur.²⁹⁴ Ancak bu devletin kuruluş tarihi tam olarak bilinmemektedir.²⁹⁵ Eserinde; Tanouşman (Muhammed Gümüştekin İbn al-Danişmend) adındaki bir Türk emirinin 1085 yılında Kapadokya bölgesine saldırıp Sivas, Kayseri ve diğer kuzey bölgelerini alarak ülkede egemenliği sağladığından bahseden Patrik Mihail, Tanouşman [Danişmend] ailesinin etkisinin bu şekilde başladığını ve gücünün arttığını dile getirir.²⁹⁶ Mikail Bayram ise eserinde, Çorum'un fethinin Danişmend Gazi'nin 1104 yılındaki ölümünden sonra

²⁸⁹ Yinanç, *age*, 82.

²⁹⁰ Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu...*, 63.

²⁹¹ Sevim, *Anadolu'nun...*, 82-83.

²⁹² H. Hüsameddin, *age*, II, 286. Benzer bir tarihi Kamil Şahin verir. Bkz. Kamil Şahin, "Danişmendliler Tarihine Ait Yeni Kaynaklar", *XV. Türk Tarih Kongresi 11-15 Eylül 2006*, (Ankara: TTK Yayınları, 2006), III, 626.

²⁹³ Turan, *Selçuklular Zamanında...*, 112. Turan Danişmend Gazi'nin Anadolu'ya 1080'de geldiğini söyler. Turan, *Selçuklular Zamanında...*, 115. Dolayısıyla ona göre Çorum ve çevresinin fethi bu tarihten sonra olmalıdır.

²⁹⁴ Bar Hebraeus, *age*, I, 331. Karşılaştırma için bkz. E. Dulaurier'e ait dipnot, *Urfalı Mateos Vekâyinamesi*, 204, dn. 247. Danişmend Ahmed Gazi'nin İsmail adında bir oğlu olmakla birlikte kendisi tahta geçmemiştir. Danişmend Gazi de verilen bu tarihlerde hayatta olduğu için İsmail adının yanlışlıkla kullanıldığı düşünülebilir. Ancak İsmail Haçlı seferlerinde Amasya'yı idare etmiştir. Turan, *Selçuklular Zamanında...*, 140.

²⁹⁵ Muharrem Kesik'e göre Danişmendlilerin kuruluş tarihi 1077-1085 arasında olmalıdır. Bkz. Kesik, *age*, 59.

²⁹⁶ Patrik Mihail'in *Vekâyinamesi*, 30-32. Aslında Yinanç da Patrik Mihail'in bu görüşlerini kabul eder. Bkz. Yinanç, *age*, 82, 95, 102. Ancak Turan, Patrik'in verdiği tarihin Danişmend Gazi'nin Anadolu'ya geldiği değil, devlet kurduğu tarih olduğunu söyler. Bkz. Turan, *Selçuklular Zamanında...*, 113.

oğlu Emir Gazi tarafından yapıldığından bahseder.²⁹⁷ Ancak diğer Selçuklu tarihçilerinin görüşleri dikkate alındığında, bu iddianın kabul edilmesi mümkün görünmemektedir.

Yukarıda verilen bilgilere bakıldığında Çorum'un fethi tarih tam olarak belli değildir. Zaten kaynakların yetersizliğinden dolayı nokta bir tarih tesbit etmek oldukça zordur. Ancak Çorum ve çevre illerin fethi için 1072- 1086 yılları arası kabul edilebilir bir zaman aralığıdır.

2.1.3. Danişmendnâme'ye göre Çorum'un fethi

Yukarıda, Çorum'un fethinin kim tarafından ve ne zaman yapıldığına ilişkin farklı görüşler ve tarihler verilmişti. Dolayısıyla bu konuda net bir sonuca ulaşmanın mümkün olmadığı görülmektedir. Çünkü bu dönem Anadolu'nun siyasî ve sosyal tarihinin tam olarak aydınlatılamaması ve kaynak yetersizliği,²⁹⁸ Çorum'un fethinin de karanlıkta kalmasına neden olmaktadır. Ama şimdilik bu karanlığı "Danişmendnâme" adlı eser az da olsa aydınlatmaktadır. Yinanç'ın çok sert eleştirisine²⁹⁹ maruz kalan bu destan, dikkatli kullanıldığı takdirde önemli bir kaynaktır.³⁰⁰

Çorum'un fethi konusunda Dânişmendnâme ve onun farklı bir versiyonu olan Mirkâtü'l-Cihâd dışında bilgi veren başka bir kaynağa rastlanılmamıştır.³⁰¹ Bunun nedeni olarak, o dönemin mücadelelerle geçmesinden dolayı çok eser yazılamaması ya da Çorum'un o dönemlerde muhtemelen küçük bir şehir statüsünde olması gösterilebilir.³⁰² Nüfusu fazla olmayan Çorum, haliyle XI. ve XII. yüzyıllarda kimsenin dikkatini çekmemiş olabilir. Dolayısıyla yukarıda kendilerinden bilgi aktarılan o dönemin Süryani, Ermeni, Bizans, Arap kaynaklarında, Çorum ya da başka bir adla bu şehir hakkında bilgi edinmek neredeyse mümkün değildir. Hatta o dönemin çok önemli yerli kaynaklarında³⁰³ bile şehrin adı dışında başka bilgi bulmak oldukça zordur. Ancak XIII. yüzyıldan itibaren Çorum'dan hem askerî öneminin artması hem de çeşitli ayaklanmaların görüldüğü bir yer olmasından dolayı daha çok bahsedilmeye başlanmıştır.

Bilindiği gibi Çorum'un fethi konusunda, Danişmendnâme ve kaynağını bu destandan alan Mirkâtü'l-Cihâd adlı eserler bilgi verir. Ancak bu iki eser; özellikle diğerinin de kaynağı olduğu için Danişmendnâme, yerli-yabancı araştırmacılar tarafından tarihsel bir kaynak olup olmadığı

²⁹⁷ Bayram, *age*, 18.

²⁹⁸ Köprülü, *agm*, 379.

²⁹⁹ Yinanç, *age*, 87, 92.

³⁰⁰ Bkz. Köprülü, *agm*, 425-430.; Turan, *Selçuklular Zamanında...*, 122-129.; Kesik, *age*, 15.

³⁰¹ Danişmendnâme'den başka, Anadolu'nun XI. yüzyılın ikinci yarısı için yararlanabilecek Türk kaynaklı belgeler pek yoktur. Bkz. Cahen, *Osmanlılardan...*, 71.

³⁰² Cenâbî ise tam tersine, Yağbasan döneminde Danişmendlilerin hâkim olduğu şehirleri sayarken Çorum'dan da bahseder ve bu şehirlerin büyük şehirler olduğunu, içlerinde küçük şehirlerin de bulunduğunu dile getirir. Bkz. Muharrem Kesik, "Cenâbî'ye Göre Danişmendliler", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, sy. 4 (2001): 253-254.

³⁰³ Bu dönemin yerli kaynakları için bkz. Köprülü, *agm*, 379-458.

tartışma konusu olmuştur. Gerek Çorum'un fethi hakkında bir fikir edinebilmek ve gerekse bu tartışmaların nedenini anlayabilmek için sözü edilen bu eseri yakından tanımak gerekir.

Danışmendnâme; Malazgirt Zaferi'nden sonra Orta Anadolu'nun Danışmendliler tarafından fethini, vatan haline getirilişini ve bu süre zarfında Anadolu'da yapılan Müslüman-Hristiyan mücadelesini anlatan destansı bir eserdir. Aynı zamanda bu eser, en önemli kahramanı olan Danışmend Gazi'nin hayatı, savaşları ve kerametlerini konu edinen, XIV. yüzyıl nazım ve nesir anlayışıyla yazılmış bir eserdir. Üç ayrı kişi tarafından farklı yüzyıllarda yazılmıştır. Eseri ilk kaleme alan kişi Mevlâna İbn-i Âlâ'dır. Anadolu Selçuklu hükümdarı II. İzzeddin Keykavus'un [1246-1249/1249-1262] emriyle yazıldığı tahmin edilmektedir. Ancak İbn-i Âlâ'nın yazdığı nüsha bugün mevcut değildir.³⁰⁴

İkinci nüsha ise II. Murat döneminde ve onun isteğiyle Tokat Kalesi dizdarı Arif Ali³⁰⁵ tarafından İbn-i Âlâ'nın eserinden yararlanılarak yazılmıştır. Rivayete göre Arif Ali, 762/1360-1361 yılında Danışmendnâme'nin İbn-i Âlâ tarafından yazılan bir nüshasını Çorum'da ele geçirmiştir. Eski, karışık ve zor anlaşılan bu nüshayı nesir ve nazım halinde tekrar düzenlemiştir. Ancak sözü edilen nüsha da bugüne ulaşmamıştır.³⁰⁶ Her ne kadar bu nüshanın bugüne ulaşmadığı söylene de, Demir bu nüshanın bugün var olduğunu dile getirir.³⁰⁷

Üçüncü nüsha Danışmendnâme'nin farklı bir nüshası/versiyonu olan Mirkâtü'l-Cihâd'dır. Eseri, XVI. yüzyıl tarihçilerinden Gelibolulu Mustafa Ali, Arif Ali'nin yazdığı Danışmendnâme nüshalarından yararlanarak kaleme almıştır. Ancak Gelibolulu bazı olaylara ilaveler yapmış, nesir kısmının dilini ağırlaştırırken nazım kısmını değiştirmiştir.³⁰⁸ Danışmendnâme'nin

³⁰⁴ *Danışmend-nâme*, 17-18. Ancak N. Demir, eserin II. İzzeddin Keykavus döneminde 1244-1245 tarihinde yazıldığını belirtmesine rağmen verilen tarih II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in (1237-1246) saltanat yıllarına denk gelmektedir. Eser II. İzzeddin Keykavus döneminde yazıldığına göre, onun saltanat dönemi olan 1246-1262 yılları arasında olmalıdır. Bahsedilen sultanların saltanat dönemleri için bkz. Ali Sevim ve Yaşar Yücel, *Türkiye Tarihi I* (Ankara: TTK Basımevi, 1995), 122, 128-131. Fuad Köprülü, eserin II. İzzeddin Keykavus'un emri ile onun münşisi olan İbn-i Âlâ tarafından Türkçe olarak yazıldığını belirtir. Bkz. Köprülü, *agm*, 427. Ancak Osman Turan, eserin II. İzzeddin Keykavus'a değil, I. İzzeddin Keykavus adına yazıldığını belirtir. Bkz. Turan, *Selçuklular Zamanında...*, 127. Ayrıca bu konuda bkz. V. Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, Çev. Azer Yaran (Ankara: Onur Yayınları, 1988), 51.

³⁰⁵ Arif Ali hakkında fazla bilgi yoktur. Adı Ali, lakabı Molla Ariftir. Gelibolulu Mustafa Ali'ye göre II. Murat dönemi (1421-1451) şairlerindendir. Rum Vilayeti kasabalarından birindendir. Döneminde Arif Ali diye tanınan bir tımar sahibidir. Sultan Murat'ın emri ile Melik Ahmed-i Danışmend'in fetihlerini manzum kitap haline getirmiştir. Bu eserden dolayı kendisine hediyeler ve Tokat Kalesi dizdarlığı verilmiştir. İbn-i Âlâ'nın eserini onyedinci bölüm halinde yeniden düzenleyerek Danışmendnâme'nin ikinci versiyonunu kaleme almıştır. Bkz. M. İsmet Uzun, "Ârif Ali, Molla", *TDVİA*, c.3 (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 362-363. Danışmendnâme'nin bu nüshası I. Murat'a değil, II. Murat'a sunulmuştur. Çünkü I. Murat döneminde Tokat Osmanlı sınırları içerisinde değildir. Bkz. Köprülü, *agm*, 426-427, dn. 1; Yinanç, *age*, 11. Ayrıca Kühü'l-Ahbâr'da yer alan bilgiye göre Ârif Ali, II. Murat (1421-1451) dönemi şairlerindendir. Bkz. Mustafa İsen, "Bir Biyografi Ustası Olarak Gelibolulu Mustafa Ali", *Gelibolulu Mustafa Ali Çalıştay Bildirileri 28-29 Nisan 2011*, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2014), 19. Ancak Danışmendnâme'yi doktora tezi olarak çalışan Necati Demir bu eserin Ârif Ali tarafından I. Murat döneminde 1360-1361 tarihinde yazıldığını, birçok araştırmacının bu konuda birleştğini belirtir. Bkz. *Danışmend-nâme*, 18.

³⁰⁶ Turan, *Selçuklular Zamanında...*, 127. Ancak Turan'ın verdiği 762/1360-1361 tarihi I. Murat dönemine denk gelmektedir. Hâlbuki Köprülü ve Yinanç bu padişahın II. Murat olduğunu belirtmişlerdir.

³⁰⁷ *Danışmend-nâme*, 18.

³⁰⁸ *Danışmend-nâme*, 19. Bir bakıma Gelibolulu bu destanı Mirkatü'l Cihad adıyla döneminin tarzına uygun olarak yeniden yazmıştır. Bkz. Yinanç, *age*, 11; *Mirkâtü'l-Cihâd*, XV. Ayrıca bkz. Nazmi Tombuş, "Danışmendnâme ve Mirkatülcihat", *Çorumlu Dergisi*, sy. 21 (1940): 655.

985/1577-1578 tarihli en eski Paris yazması, Mirkâtü'l-Cihâd'ın temelini oluşturur.³⁰⁹ Mirkâtü'l-Cihâd'ın yazarı olan Gelibolulu Mustafa Ali, Sivas'taki görevinden azledilince (1588) Niksar'a gider ve kısa bir süre kalır. Bu sürede Arif Ali yazmalarından bir Danişmendnâme nüshası bulur.³¹⁰ Çorum yakınlarında bir yerde kalarak yeni görev isteğiyle ilgili dilekçesine cevap bekler. Beklediği elli gün içerisinde boş durmaz ve dilini zayıf bulduğu Arif Ali nüshasını Osmanlı Türkçesine çevirir ve adını "Mirkâtü'l-Cihâd" [Cihadın Basamakları] olarak koyar.³¹¹

Danişmendnâme ve onun farklı bir nüshası/versiyonu olan Mirkâtü'l-Cihâd adlı eserlerin tarihî bir kaynak olup olmadığı, M. H.Yinanç, F. Köprülü ve O. Turan gibi bilim insanları başta olmak üzere birçok araştırmacı tarafından tartışılmıştır.³¹² Zaman zaman sert eleştiriler yapılmış olsa da, bu eserler [o döneme ait yazılı kaynakların azlığı düşünülürse] Orta Anadolu'nun dolayısıyla Çorum'un fethi konusunda önemli ipuçları vermektedir. Danişmendnâme'nin tarihî bir kaynak olup olmadığı tartışması bir yana, Çorum'un fethi hakkında bilgi veren birinci el başka bir esere şimdilik rastlanılmamıştır. Başka bir kaynak bilinmediğine göre bu şehrin fethi yine "Danişmendnâme" yardımıyla aydınlatılmaya çalışılacaktır.

³⁰⁹ Turan, *Selçuklular Zamanında...*, 127.

³¹⁰ *Mirkâtü'l-Cihâd* (giriş bölümü), XI. Ancak İnal'dan yaptığı alıntıda Fleischer, Gelibolulu'nun Niksar'a gitmediğini, nüshayı Melik Danişmend'in türbesine yaptığı bir ziyaret sırasında aldığından bahseder. Bkz. Cornell H. Fleischer, *Tarihçi Mustafa Ali Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati*, Çev. Ayla Ortaç (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), 136.

³¹¹ Fleischer, *age*, 137, dn.71. Ancak Akar, bu eserin Çorum'da yazıldığına dair nüshada bir kayıt olmadığını, sadece yazarın Çorum'da elli gün bulunduğunu dile getirir. Bkz. *Mirkâtü'l-Cihâd* (giriş bölümü), XI dn.10. Ayrıca bkz. Tomuş, "Danişmendnâme", sy. 21, 655.

³¹² Yinanç'a göre Danişmendnâme bir masal kitabıdır. Ona göre birçok yazar, tarihî gerçeklerle ilgisi olmayan bu uydurma hikâyeyi tekrar ederek nesillere zarar verip, yalan bir tarih oluşturmuşlardır. Bkz. Yinanç, *age*, 87, 92. Köprülü ise Danişmendnâme'yi bir halk romanı olarak görmüştür. Tarihçi Gelibolulu Mustafa Ali, XVI. yüzyılda bu halk romanını temel alarak Mirkâtü'l-Cihâd adında bir çeşit Danişmendliler tarihi yazmıştır. Birçok tarihçi eleştiri yapmadan Danişmendnâme'yi tarihî bir kaynak gibi kullanırken, bazı yazarlar da menkıbevî bir eser olarak kabul etmişlerdir. Köprülü de bu eserin Battal Gazi menkıbesinin devamı şeklinde olduğunu, içerisinde masal unsurlarının daha az bulunduğunu öne sürmüştür. Gelibolulu ve sonrasında birçok tarihçi, Danişmendnâme'yi tarihî bir kaynak olarak kullanarak hata yapmışlardır. Buna rağmen Danişmendnâme ve benzeri eserlerden yardımcı bir kaynak gibi tarihî bakımdan yararlanmak mümkündür. Bu tür eserlerin içeriği sıkı bir eleştiriden geçirildikten sonra tarihî belgelerle karşılaştırılarak, olayın geçtiği sosyal çevrenin düşünce yapısını, yaşam şartlarını, maddî ve manevî yapısının özelliklerini öğrenmek mümkün olabilir. Bkz. Köprülü, *agm*, 425-430. Danişmendnâme'yi tarihî bir kaynak olarak kabul eden yazarlar için bkz. *Mirkâtü'l-Cihâd* (giriş bölümü), XII-XIII; Kesik, *age*, 14; Osman Turan ise, Danişmendnâme'nin Anadolu'nun fethi, Bizanslılar ve Haçlılarla mücadele gibi olayları gerçeğe yakın aktarmasından dolayı onu destandan daha çok menkıbeye benzetir. Ona göre kaynaklar yeterli olsa, bu eserdeki destânî cila altında bulunan tarihi bulmak kolay olacaktır. Ancak Turan, bir yandan bu eseri tarihî bir kaynak olarak kullanan eski-yeni tarihçileri hatalı olarak değerlendirirken, diğer yandan bu eseri hurafe ve masal kabul edip tamamen reddeden Yinanç'a da karşı çıkar. Ona göre Danişmendnâme tarihî bir eser olmadığı gibi, hurafe ya da bir masal da değildir. O menkıbe veya bir destandır. Ciddi, bilimsel bir eleştiriden geçirildikten sonra bu eserde tarihî olayların izlerini bulmak mümkündür. Bkz. Turan, *Selçuklular Zamanında...*, 122-129; Melikoff ise eserin hem Danişmend Gazi'nin kişiliği ve fetihleri hem de coğrafi adlar bakımından önemli ipuçları verdiğini dile getirir. Bkz. Kesik, *age*, 15; Şükrü Akkaya ise makalesinde Danişmendnâme'nin tarihî bir değeri olmadığını daha çok edebî değeri olan tarihî bir roman niteliğinde olduğunu belirtir. Bkz. Şükrü Akkaya, "Kitab-i Melik Danişmend Gazi-Danişmendnâme", *AÜDTCFD* 8, sy. 1-2 (1950):133-134.; Ali Akar'a göre Danişmendnâme; Sivas, Tokat, Niksar, Amasya, Çorum şehirlerini fetheden Melik Danişmend Ahmed Gazi'nin fetihlerini anlatan yarı tarihî bir gazavatnâmedir. Bkz. *Mirkâtü'l-Cihâd* (giriş bölümü), 18. Danişmendnâme'deki hikâyelerden başka, Anadolu'nun XI. yüzyılın ikinci yarısı için yararlanabilecek Türk kaynaklı belgeler pek yoktur. Bkz. Cahen, *Osmanlılardan...*, 71. Dolayısıyla bu dönemin kaynak yetersizliği düşünüldüğünde, Danişmendnâme görmezden gelinemez ve belli oranda tarihî bir kaynak olarak kullanılabilir. Bkz. Turan, *Selçuklular Zamanında...*, 122.

Melik Danişmend'in fetihlerini baştan itibaren destansı bir dille anlatan bu esere göre, Melik Danişmend bir gece rüyasında Hz. Peygamberi görür. Kendisine Allah'ın yardımıyla Anadolu'da çok yerler fethedeceği müjdelendir. O da halifeden izin alıp fetihlere başlar.³¹³ Danişmend Gazi'nin yaptığı fetihler için Danişmendnâme'de verilen tek tarih 460/1067-1068 tarihidir.³¹⁴ Ancak verilen tarih milâdi 1067-1068 gibi Malazgirt Zaferi öncesi uygun olmayan bir zamana denk geldiği için kabul etmek mümkün görünmemektedir. Daha önce bahsedildiği gibi Çorum ve civarının fethi 1072-1086 yılları arasında olmalıdır. Fetih tarihi hakkında net bilgi olmamasından dolayı yapılan fetihlerde Danişmendnâme'nin sıralamasını esas almak daha yerinde olacaktır. Danişmendnâme'ye göre fethedilen yerler sırasıyla; Sivas,³¹⁵ Tokat,³¹⁶ Amasya,³¹⁷ Çorum,³¹⁸ Niksar'dır.³¹⁹ Danişmend Gazi, bu seferlerden sonra Canik seferine çıkmış ancak orada yaralanmış,³²⁰ yaralı halde iken Niksar'a dönmüş ve orada ölmüştür.³²¹

Danişmendnâme'ye göre; Melik Danişmend Gazi Orta Anadolu'da birçok şehri fethetmiş, o zaman ki adıyla "Yankoniyye"³²² denilen Çorum'u da çok çetin savaşlar yaparak topraklarına katmıştır. Nestor³²³ ve Amasya Beyi Şattat³²⁴ ile Çorum'da (Yankoniyye/Nikoniyye) savaşlar yapmıştır. Bu savaşlarda Melik Danişmend Gazi'nin en büyük yardımcıları Artuhî³²⁵ ve

³¹³ *Danişmend Gazi Destanı*, 20-21.

³¹⁴ *Dnişmend-nâme*, 3b/14. Verilen tarih ile ilgili bkz. *Danişmend Gazi Destanı*, 26. Yinanç bu tarihi uydurma olarak kabul eder. Bkz. Yinanç, *age*, 101.

³¹⁵ *Danişmend-nâme*, 10a-11b.

³¹⁶ *Danişmend-nâme*, 54b-55a.

³¹⁷ *Danişmend-nâme*, 193a-194a.

³¹⁸ *Danişmend-nâme*, 217b-220a.

³¹⁹ *Danişmend-nâme*, 258a. Ayrıca bkz. Irene Melikoff, "Gazi Melik Danişmend et la Conquete de Sivas", *SAD IV* (1975): 192. Danişmend Gazi fetihler yaparken arkadaşları da bazı yerleri fethetmişlerdir. Ancak onların yaptıkları fetihlere burada yer verilmemiştir. Örneğin Artuhi ve Kara Tigin tarafından Çankırı (Mankuriyye), Osman İbn-i Apiyye tarafından ise Kastamonu (Kastamoniyye), Osmancık (Eflanus) fethedilmiştir. Bkz. *Danişmend-nâme*, 159a-160a, 223a. Ancak Yinanç'a göre; bu destanda Kharsanusıyye, Kharsene, Sisiyye, Mamuriyye, Nikonya, Menkuriyye gibi adlarla anılan şehirlerin Niksar, Amasya, Çorum ve Çangırı şehirleri ile hiç bir ilgisi yoktur. Yinanç, *age*, 93.

³²⁰ *Danişmend-nâme*, 251a-252b.

³²¹ *Danişmend-nâme*, 254a-255a; Yinanç, *age*, 91. Ayrıca bkz. Necati Demir, "Danişmend Gazi ve Şehadeti", *Tarih ve Medeniyet Dergisi*, sy. 34 (1997): 27.

³²² Danişmendnâme'de Çorum'un eski adının "Yankoniyye" olduğuna ilişkin ifadeler için bkz. *Danişmend-nâme*, 19a, 211b, ayrıca bkz. *Danişmend-nâme*, 584. Akar ise eserinde "Yankurya, Yankuriyye, Yankoriyye" yi Çorum şehri olarak gösterir. Bkz. *Mirkâtü'l-Cihâd* (dizin bölümü), 970, 974, 976. Yine aynı eserde Çorum'un adı Nikoniyye (Nikonya) olarak geçmektedir. Bkz. *Mirkâtü'l-Cihâd*, 10b, 226b, 974. Ayrıca bkz. Çubukçu, *agm*, 2488-2490.

³²³ Anadolu Beylerbeyi ve Bizans Kayserinin veziri. Bkz. *Danişmend-nâme*, 576. Şattat'ın komutanı ve damadı [Şattat'ın kızı Efrumiyye'nin nişanlısı]. Bkz. *Mirkâtü'l-Cihâd*, (dizin bölümü), 902. Tuğrul ise Nestor'u Nikonya (Çorum) Bey'i olarak gösterir. Bkz. Tuğrul, *age*, 68.

³²⁴ Amasya (Haraşna) Beyi ve aynı zamanda Efrumiyye'nin babası. Bkz. *Danişmend-nâme*, 582. Ayrıca imparatorun amcası. Bkz. *Danişmend-nâme*, 19a. Amasya valisi Jotatüs. Aynı zamanda Mihrban'ın (Efrumiyye Banu) babası. Bkz. *Mirkâtü'l-Cihâd* (dizin bölümü), 902.

³²⁵ Danişmend Gazi'nin en yakın gaza arkadaşıdır. Destan'a göre sonradan müslüman olmuştur. Efrumiyye ile evlenmiş ve bir oğlu olmuştur. Bkz. *Danişmend-nâme*, 557. Danişmend Gazi'nin Turhal civarında rastlayıp Müslüman yaptığı kişi. Bkz. *Mirkâtü'l-Cihâd* (dizin bölümü), 876. Osman Turan, bu kişinin Artuk Bey olduğunu düşünmüştür. Bkz. Turan, *Selçuklular Zamanında...*, 51, 124-130. Ancak *Amasya Tarihi* yazarına göre Artuhî denilen kişi Emir Artuk'un kendisi değil Nasirü'd-din İltigin adındaki azadlı kölesidir. Bkz. H. Hüsameddin, *age*, II, 262. Tomuş'ta aynı fikirdedir. Bkz. Tomuş, "Danişmendnâme", sy. 27, 849.

Efrumiyye'dir.³²⁶ Bu eser dışında Çorum'un fethinin nasıl gerçekleştiğini anlatan eserler olmadığı için Danişmendnâme dikkate alınmalıdır.

Esere göre Çorum'un fethi, Melik Gazi'nin [Danişmend Gazi] Amasya'nın fethi dönüşünde, ordusuyla birlikte Yankoniyye [Çorum] yakınlarına gelmesi ve orada Nastor adındaki Yankoniyye Beyi'nin komutasındaki düşman ordusunu yenmesiyle başlar. Daha sonra ordu, Melik'in emriyle Yankoniyye'ye yani Çorum'a yönelerek kalenin önüne gelir ve çadırlar kurarak konaklar. Yankoniyye ovasının her tarafına yayılan ordu, zamanı gelince Melik'in emriyle harekete geçer. Melik'in arkadaşları ve gaziler Yankoniyye'yi kuşatırlar.³²⁷ Yankoniyye Beyi olan Nastor hazırlıklı olduğu için hem o gün hem de ertesi gün birçok Müslümanı şehit eder. Bu olay üzerine önce Müslümanlar, arkasından kâfirler ellerindeki esirleri öldürürler.³²⁸ Melik, birçok Müslüman şehit olunca Yankoniyye Kalesi'nin nasıl alınabileceğini gazilerine sorar. Artuhî ertesi gün alınabileceğini söylerken,³²⁹ Ahmed Serkis ise bir plan yapar. Planı onaylayarak uygulamaya başlayan³³⁰ Melik Danişmend Gazi, yanına arkadaşlarını ve beş yüz gaziye alarak kaleye varır. Plandan haberi olmayan Nastor emir verip kapıları açtırınca gaziler hemen şehre girerler. Nastor, karşısında Melik Gazi'yi görünce çok şaşırır. Melik onu Müslüman olmaya davet eder ama Nastor kabul etmeyince onu öldürür.³³¹ Savaş ertesi güne kadar devam eder. Kâfirler çok kayıp verince aman dilerler. Melik ise Nastor'un sarayına girerek ganimetleri gazilere paylaştırır. O sırada Haraşna'dan [Amasya] iki elçi gelip Melik Danişmend'e: "Bir oğlunuz oldu." diye müjde verince, o da "adı Gazi Bey [Emir Gazi] olsun" der ve herkes bu müjdeye sevinir.

Kısa bir süre sonra Melik Yankoniyye Kalesi'ni ele geçirir. Müslüman olan kâfirlerin canını bağışlayan Melik, Nastor'un yerinde dinlenmeye çekilir. Nastor'un Girekos adındaki veziri,

³²⁶ Malatya Beyi Gabriel'in kızı Morphia olduğu sanılmaktadır. Destan'a göre ise Şattat'ın kızıdır. Sonradan Müslüman olmuş, Artuhî ile evlenmiş ve bir oğlu olmuştur. Bkz. *Danişmend-nâme*, 561. Artuhî ile evlenip Müslüman olmuş, Mihriban adını almıştır. Bkz. *Mirkâtü'l-Cihâd* (dizin bölümü), 880.

³²⁷ *Danişmend-nâme*, 211b; *Mirkâtü'l-Cihâd*, 209a-209b, 213b. Melik Danişmend Gazi'nin silah arkadaşı olan gaziler: Süleyman b. Numan, Melik Gazi'nin rüyasında gördüğü Hz. Peygamberin kendisine yardım edeceğini söylediği kişidir. Danişmend Gazi'nin en yakın gaza arkadaşlarındandır. Tokat'ta şehit olmuştur. Bkz. *Danişmend-nâme*, 3a-3b, 581. Eyyüb b. Yunus, Malatya'nın ileri gelenlerinden, Danişmend Gazi'nin en yakın gaza arkadaşlarındandır. Niksar yakınlarında şehit olmuştur. Bkz. *Danişmend-nâme*, 2b, 563. Ahmed Serkis, Ankara Beyi Kaytal'ın yeğenidir. Müslüman olmuş Ahmed adını almıştır. Bkz. *Danişmend-nâme*, 162b, 163a-163b, 556. Çorum'da 1576 yılında Serkis nahiyesi vardı. Bkz. Üçler Bulduk, "Çorum Sancağının Osmanlı İdarî Teşkilatındaki Yeri I", *OTAM*, sy. 3 (1992): 134, 140-141. Osman b. Apiyye, Danişmend Gazi'nin silah arkadaşlarındandır. Eflanus'u fethettiği için şehrin adı ona izafeten "Osmancık" olmuştur. Bkz. *Danişmend-nâme*, 51a-51b, 223a, 556. Abdurrahman-i Tokatî, Tokat'ta esir edilmiş, sonra Müslümanlığı kabul etmiş ve Abdurrahman adını almıştır. Danişmend Gazi'nin en yakın gaza arkadaşlarındandır. Bkz. *Danişmend-nâme*, 63b-64b, 555. Kara Tona, Danişmend Gazi'nin silah arkadaşlarındandır. Bkz. *Mirkâtü'l-Cihâd*, 171a, 917. Demir'in hazırladığı Danişmendnâme adlı eserin dizin bölümünde Kara Togan diye geçer. Bkz. *Danişmend-nâme*, 568. Çorum yakınlarında bir köy adı. Bkz. Neşet Köseoğlu, "Tarihte Çorum Köyleri", *Çorumlu Dergisi*, sy. 15, (1939): 453; Neşet Köseoğlu, "Yer Adlarının Önemi", *Çorumlu Dergisi*, sy. 45, (1944): 1350. Ayrıca bkz. Yılmaz Kurt, "Çorum Sancağı Kişi Adları (XVI. Yüzyıl)", *Belleten* LIX, sy. 224 (1995): 82. Köyün bugünkü adı Karadona'dır.

³²⁸ *Danişmend-nâme*, 212a, 214a-214b; *Mirkâtü'l-Cihâd*, 215b-216a.

³²⁹ *Danişmend-nâme*, 215a; *Mirkâtü'l-Cihâd*, 216b.

³³⁰ *Danişmend-nâme*, 215b, 216a-216b; *Mirkâtü'l-Cihâd*, 216b-219a.

³³¹ *Danişmend-nâme*, 217a-217b; *Mirkâtü'l-Cihâd*, 219a-220a.

Melik'i ve gazileri zehirlemek ister. Melik'in yanına giderek gazilere ziyafet vermek istediğini söyler. Melik kabul edince vezir gidip zehiri hazırlar.³³² Melik ise o gece rüyasında Hz. Peygamberi görür. Hz. Peygamber ona:

"Ya Melik Danişmend! Biz senden hoşnuduz. Tanrı sizden razıdır. Din, İslam yolunda taksirlik itmedün. İmdi tiz dur, bu makamdan taşra çık kim Hakk Ta'ala bu şehre hışım eyledi. Gerekdür ki yir deprene, bu şehir ve bu saray harab ola. Zira bu kafirler din-i İslamdan rücu idüb mürted oldılar. Sana kasd itdiler ki zehir vireler. Tanrı Ta'ala hışım itdi. Gerekdür kim bu kafirleri kahr iyleye."

der ve Melik Danişmend rüyadan uyanır. Sonrasında bütün gazileri şehrin dışına çıkarır. Hiçbir şeyden haberi olmayan vezir Girekos ise şehir halkına yerlerinde durmalarını, onlar gidince şehrin kapısını bağlamalarını ve onları şehre almamalarını söyler. Kâfirler bu duruma sevinirken sabaha karşı yer sallanmaya başlar ve Nastor'un sarayı yıkılır, bütün kâfirler ölür.³³³ Ortalık aydınlanınca gaziler şehrin depremden harap olduğunu görürler. Rivayete göre bu deprem sonrasında şehre kırk gün kırk gece hışım yağmuru yağar, arkasından sel gelir. Melik Danişmend ise burayı terk ederek içerisinde Süleyman ribatının olduğu Gümüş şehrine gider.³³⁴ Her şey bittikten sonra gaziler Melik'e gelip bu depremin, şehrin harap olmasının nedenini sorarlar. Melik ise;

"Ol giçe ki Nastor sarayında yatturdum, düşimde Hazret-i Resulu gördüm. Bana şöyle emr itdi kim: "Bu şehrin kavmi asi oldılar, senin başuna kasd itdiler. Hakk Ta'ala dahı olanlara hışım iyledi. Bu şehri yire geçürüp kavmi helak iyledi." Ol kavim asi vü mücrim olduklarıçün ol şehre Çorum diyü ad kodılar. Ol şehrin kavmine, Çorumlu dirlerdi."

şeklinde durumu gazi arkadaşlarına anlatınca onlar da Melik'e dua ederler." ³³⁵

³³² *Danişmend-nâme*, 217b-218a; *Mirkâtü'l-Cihâd*, 220a, 223a-223b, 224a-224b.

³³³ *Danişmend-nâme*, 218b, 219a; *Mirkâtü'l-Cihâd*, 224b-225a. Rifat Arıncı, Orta Anadolu'daki belli başlı depremleri konu edindiği yazısında, 468/1075 yılında Çorum'da bir deprem olduğundan bahseder. Kendisi bu depremin Çorum'un fethedilmesinde yardımcı olduğunu düşünmüştür. Danişmend Gazi, büyük bir ordu ile Yankoniyye (Çorum) üzerine yürüdü. 1075 yılında Çorum'un dört tarafı kuşatıldı. Yankoniyye Kalesi gözetim altında tutuldu. Altı gün devam eden bu savaştan dolayı Rumların gücü kalmadı. Ertesi gün şiddetli bir deprem Çorum'u yerle bir etti. Deprem sonrasında yağın şiddetli yağmur ve arkasından gelen sel, şehri dümdüz etti. Yankoniyye Kalesi ve şehirden iz kalmadı. Bundan sonra Ahmed Gazi, geriye kalan Rumları Müslüman olmaya davet etti. Onlarda bu daveti kabul ederek Müslüman oldular ve Türk ordusuna katıldılar. Sonrasında Eskiemin bağları yakınında bulunan Gerdekkaya mağaralarında saklanan Nastor'un hazinesini ele geçirdiler. Bkz. Arıncı, *agm*, 899-901.

³³⁴ *Danişmend-nâme*, 219b-220a; *Mirkâtü'l-Cihâd*, 225b-226a, 229b-230a.

³³⁵ *Danişmend-nâme*, 220a-220b; *Mirkâtü'l-Cihâd*, 226b. Danişmendnâme'ye göre, halkı asi ve suçlu olduğu için şehre "Çorum", şehir halkına da "Çorumlu" denmiştir. Ancak Çorum adının o dönemde bu anlamı taşıyıp taşımadığının bilinmesi için etimolojik çalışma yapılmalıdır. Aynı konu *Mirkâtü'l-Cihâd*'da ise; Danişmend Gazi'ye zehir içirmek istedikleri için cürm [suç] ve günah işleyen bu şehrin yerlisine "cürümlü" [suçlu] diye ad koymuşlar, sonrasında kaba bir şekilde "cürümlü" denilmiş, zamanla bu ad kısaltılarak "Çorum" denilmeye başlanmıştır. Gelibolulu'ya göre; kötülük yapan, geçimsiz, suç işleyen kişiler için "Çorumlu musun" derler ya da çeşitli konularda muhalefet ve inat gösterenler için "yoksa Çorumlu günahkârlardan mısın" diye sorarlar. Bkz. *Mirkâtü'l-Cihâd*, 226b. Gelibolulu Mustafa, Sivas'taki görevinden azledildikten sonra Çorum'da sürgün olarak kaldığı elli gün içerisinde şehri ve halkını gözlemlemek fırsatını da bulmuştur. Olumsuz olaylara şahit olduğunu söyleyen yazar, eserinde Çorum ve Çorumlular hakkında önyargısından dolayı pek de iyi şeyler söylemez. Bkz. *Mirkâtü'l-Cihâd*, 226b-229a. Ancak Akar, bu konuda yazarı oldukça muhteris ve objektif olmayan bir kişi olarak dile getirir. Bkz. *Mirkâtü'l-Cihâd*, XVI. Çorumlu Dergisinde Gelibolulu'nun Çorum'da yaşadığı olaylar hakkında üç bölümden oluşan yazı dizisi çıkmıştır. Bu yazılar için bkz. 1. Bölüm Nazmi Tombuş, "Müverrih Âli ve Ahfadı Çorum'da", *Çorumlu Dergisi*, sy. 18

Danışmendnâme'ye göre Melik Danişmend Yankoniyy'nin fethinden sonra da fetihlere devam etti. Birçok gaziye farklı yerleri fethetmesi için görevlendirdi. Osman b. Apiyye de Eflanis Kalesi'ni ele geçirdi. Önceki adı Eflanis [Eflanus/Eflanos] iken sonra "Osmancık" olarak anılmaya başlandı.³³⁶ Mizban [Artuhî] ve Karatekin, Mankuriyye Kalesi'ni aldı ve adını İskilib olarak değiştirdi.³³⁷

2.1.4. Fetih sonrası yapılan iskân faaliyetleri

Büyük Selçuklu Devleti'nin kurulmasında sonra ve Malazgirt Zaferi'ni izleyen yıllarda Türkistan, Maveraünnehir ve Horasan'dan bütün İslam ülkelerine ve Anadolu'ya dalgalar halinde Türk göçleri yapılmıştır. İslam kaynaklarının dışında, Bizans, Gürcü ve Ermeni vekâyinameleri bu Türk göçlerinin çok büyük ve sürekli olduğunu ifade etmişlerdir. Anadolu'ya yapılan bu göçler, Malazgirt öncesi dönemde olduğu gibi istila ve yağma hareketleri şeklinde değil, yerleşme ve yurt tutma amacıyla yapılmıştır. Nitekim bu savaştan sonra Anadolu'nun etnik durumu kısa sürede değişmiştir.³³⁸

24 Oğuz boyuna mensup bu Türkmen kitlelerinin göçleri XI. yüzyılın ortalarında başlamıştır. Sultan Melikşah devrinde de vezir Nizâmülmülk tarafından sözü edilen yerlerden Anadolu'ya sevk edilmiş, yurtlar verilmek suretiyle yerleştirilmişlerdir.³³⁹ Süleyman Şah'ın Anadolu Selçuklu Devleti'ni kurmasından sonra özellikle 1080 yılında Azerbaycan'dan Anadolu'ya yoğun bir Türk göçü yaşanmıştır.³⁴⁰ Böylece Anadolu'da Türk nüfusu yerli halka oranla süratle çoğalmış ve hâkim duruma geçmiştir.³⁴¹

Diğer fethedilen şehirlerde olduğu gibi Çorum'un da fethinden sonra iskân yapılmıştır. Nitekim Amasya Tarihi yazarı H. Hüsameddin, Melik Ahmed Gazi'nin Nikonya'yı [Yankoniyye-Çorum] fethinden sonra burasını Türkmenlerin "Alayuntlu" boyundan "Çorumlu" oymağı reisi İlyas Bey'e verdiğinden bahseder. Çorumlu oymağı Nikonya şehrini yurt edindiği için bu şehre

(1940): 538-546.; 2. Bölüm, *Çorumlu Dergisi*, sy. 19 (1940): 571-578.; 3. Bölüm, *Çorumlu Dergisi*, sy. 20 (1940): 607-614.

³³⁶ *Danışmend-nâme*, 10b, 223a; *Mirkâtü'l-Cihâd*, 232b. Gelibolulu, birçok tarihçiye göre Osmancık Kalesi'nin Melik Gazi'nin doğumunun hemen sonrasında alındığından bahseder. Hatta bu kale alındığında Melik Danişmend adına ilk kez sikke bastırıldığını dile getirir. Bkz. *Mirkâtü'l-Cihâd*, 232b. Kamil Şahin'e göre, Danişmend Ahmed Gazi 1075 yılında Çorum'u fethettikten sonra ilk sikkesini Osmancık-Öbektaş köyündeki darphanede bastırmıştır. Bkz. Kamil Şahin, "Danişmendliler...", 628.

³³⁷ *Mirkâtü'l-Cihâd*, 158a-158b, 163a-164b. Bu eserde İskilib'in adı Mankuriyye olarak verilmiştir. Muhtemelen Gelibolulu döneminde İskilib'in eski adı Mankuriyye idi. Bkz. *Mirkâtü'l-Cihâd*, 10b, XIX dn.33. Ancak Mankuriyye, Danişmendnâme'nin diğer nüshalarında Çankırı'nın eski adı olarak geçer. Bkz. *Danışmend-nâme*, dizin bölümü, 570.

³³⁸ Sevim, *Anadolu'nun...*, 76.

³³⁹ Sevim, *Anadolu'nun...*, 109-111.

³⁴⁰ Sevim, *Anadolu'nun...*, 82-83. Burada Çorum'un fetih tarihi net olarak verilmemiştir.

³⁴¹ Sevim, *Anadolu'nun...*, 109.

“Çorumlu” denmiştir.³⁴² Aynı şekilde Eflanus (Osmancık) fethedilince, Melik Ahmed Gazi oranın yönetimini Alayuntlu boyundan Surkunlu oymağı reisi Osman Bey’e vermiştir.³⁴³

Faruk Sümer de eserinde bu Oğuz boylarının Anadolu’daki hareketlerini ve iskân bölgelerini incelemiştir. Orta Anadolu ve Çorum da bu hareketlerin ve iskânın yapıldığı yerler arasındadır. Sümer’e göre XVI. yüzyılda Çorum’da adı görülen Oğuz boyları şunlardır: Kayı, Döğer, Dodurga, Beğdili, Karkın, Bayındır, Çepni, Salur, Eymür, Ala-Yundlu, Büğdüz, Yıva, Kınık.³⁴⁴

Köseoğlu ise bu 24 Oğuz boyunun 22’sinin adının Çorum’da yer adı olarak görüldüğünden bahsederek, bunların içerisinde Bayat, Çepni, Eymir, Kargın, Kayı, Kınık vb. gibi boyların birden fazla yere adlarını verdiklerini dile getirir. Bu boyların dışında başka boy ve oymak adlarını da Çorum ve yöresinde yerleşim adı olarak görmek mümkündür. Bunlar: Büğdüz, Bayat, Bayındır, Beydili, Becak [Peçenek], Alayundlu, Afşar, Eymir, Dodurga, Döker [Döğer], Çavundur, Çepni,³⁴⁵ Kargın, Kınık, Kayı, Karaevli, Üregir [Yüreğir], Salur, Yazır, Yıva ve Yaparlı’dır. Bu Oğuz boylarını oluşturan aşiretlerin adlarını da Çorum’da yer adı olarak görmek mümkündür. Bunların içerisinde Kayı boyunu oluşturan aşiretlerden Çorum’da adı görülenler Keçili, Karakeçili, Çoban, Halilli, Kırka [Hırka] aşiretleri olurken; Salur boyunu oluşturan aşiretlerden Karaman ve Keçi aşiretlerinin adlarını görmek mümkündür. Bayat boyunu oluşturan aşiretler içerisinde ise Doğanlar, Doğanlı adlarına rastlanmıştır. Doğanir adında İskilip’te bir köy olduğu gibi, geçmişte olan ama bugün olmayan Doğanarslan köyü de bu aşiretlerin adıyla kurulan köyler arasında gösterilebilir. Bu yer adlarından, Malazgirt Zaferi sonrasında Anadolu’ya yayılan Oğuz boylarının ve onları oluşturan aşiretlerin büyük bir kısmının [tespit edilenler] Çorum’un Türklerin eline geçmesinde etkili oldukları ve sonrasında adı geçen boy ve aşiretlerin Çorum’da yerleştikleri anlaşılmaktadır.³⁴⁶

2.1.5. Danişmendli devleti’nin yıkılışı

Danişmend Gazi’nin ölümünden sonra yerine, adını “Gazi” koyduğu Emir Gazi ya da Melik Gazi olarak bilinen oğlu geçmiştir. Emir Gazi dönemi Danişmendlilerin en parlak dönemidir.³⁴⁷ Emir Gazi, I. Kılıç Arslan ölene kadar ona bağlı kalmıştır. Selçuklu sultanının 1107’deki ölümünden

³⁴² H. Hüsameddin, *age*, II, 286, dn. 1. Bazı Selçuklu vakfiyelerinde ve H. 1000 [M. 1591-1592] tarihine kadar Osmanlı resmi belgelerinde şehrin adının “Çorumlu” diye geçmesi, bu adın bir oymaktan geldiği iddiasını güçlendirmektedir. Sonra nisbet edatı atılmış “Çorum”a dönüşmüştür. Bkz. H. Hüsameddin, *age*, II, 286, dn. 1. Ayrıca bkz. Çubukçu, *agm*, 2490-2495.

³⁴³ Fethinden sonra buraya “Sorkun” denmiş, 731/1330-1331 tarihinden itibaren “Osmancık” denmeye başlanmıştır. H. Hüsameddin, *age*, II, 287, dn. 1.

³⁴⁴ Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri - Boy Teşkilatı - Destanları*, (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1999), 405, 409, 413, 415, 417, 418, 419, 421, 424, 425.

³⁴⁵ Neşet Köseoğlu, “Çorum’da Oğuz Boyları I”, *Çorumlu Dergisi*, sy. 43, (1943): 1279-1282.

³⁴⁶ Neşet Köseoğlu, “Çorum’da Oğuz Boyları II”, *Çorumlu Dergisi*, sy. 49-50, (1944): 1474-1478.

³⁴⁷ Solmaz, *agt*, 110. Emir Gazi Bey, Danişmendnâme’ye göre, Danişmend Gazi’nin Çorum’u (Yankoniyye) fethettiği gün dünyaya gelen oğludur. Bkz. *Danişmend-nâme*, 218a.

sonra çıkan taht kavgalarında, damadı Mesud'u destekleyerek Selçuklu tahtına çıkmasını sağlamış, böylece Danişmendlileri Anadolu'daki en önemli güç haline getirmiştir.³⁴⁸ Ölümünden sonra yerine oğlu Muhammed geçmiş, onun da 1142 yılındaki ölümünden sonra hanedan üyeleri arasında taht mücadelesi başlayınca Danişmendli Devleti üç kola ayrılmıştır. Anadolu Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan; 1169 yılında Danişmendlilerin Kayseri koluna,³⁴⁹ 1175 yılında Sivas koluna,³⁵⁰ 1178 yılında ise Malatya koluna son vermiştir. Son toprağını da kaybeden Danişmendli Devleti böylece yıkılmış oldu.³⁵¹ Danişmendli Devleti'nin yıkılmasından sonra bazı hanedan üyeleri Anadolu Selçuklu Devleti'nde hizmete girmişlerdir.³⁵² Hatta bunlardan bazıları Bizans sınırında Selçuklu ordusunda uç komutanlığı/emirlik yapmıştır. Anadolu Selçuklularının zayıflaması ve sonrasında yıkılmasıyla oluşan otorite boşluğundan yararlanan Oğuz Türkleri, Anadolu'nun farklı yerlerinde beylikler kurarken,³⁵³ Danişmendli Devleti'nin hanedan üyeleri Balıkesir civarına yerleştirilmiş ve zamanla Karasioğullarını [1297-1348] kurmuşlardır.³⁵⁴

Danişmendli Devleti yaklaşık bir asır hüküm sürmüştür. Bu süre içerisinde çevre illerde bazı tarihi eserler bırakmalarına rağmen, Çorum'da onlardan kaldığı bilinen herhangi bir esere rastlanmamıştır. Çorum Kalesi'nin Danişmendliler ya da Anadolu Selçukluları döneminden kaldığına ilişkin görüşler olmakla birlikte, kalenin hangi dönemden kaldığı kitabesi olmadığı

³⁴⁸ Solmaz, *agt*, 120-124. Bu dönemde daha önce kaybedilen Malatya tekrar alınmış, sınırlar genişletilmiş, diğer beyliklerle ve Selçuklu şehzadeleri ile mücadeleler devam etmiştir. Bkz. Kesik, *age*, 88-92. Haçlılarla başarılı savaşlar yapmış, dönemin Abbasi halifesi ve Selçuklu sultanı Sencer tarafından kendisine "Melik" unvanı verilmek istenmiş ancak Emir Gazi'nin 1134 yılında ölümü üzerine bu unvan oğlu Muhammed'e verilmiş ve tahta o geçmiştir. Bkz. Solmaz, *agt*, 138-148.

³⁴⁹ Kesik, *age*, 117-118.

³⁵⁰ Kesik, *age*, 132-133. Sivas kolunun başında olan Danişmendli Devleti'nin son güçlü hükümdarı Yağıbasan'ın 1164'teki ölümünden sonra Danişmendli hanedan üyeleri arasındaki mücadeleler arttı. Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan bu durumdan yararlanarak 1175 yılında Sivas, Niksar, Komana, Tokat ve diğer Danişmendli topraklarını alarak Sivas koluna son verdi [Muhtemelen Çorum'da bu dönemlerde Selçuklu sınırlarına dâhil oldu].

³⁵¹ Kesik, *age*, 146.

³⁵² Kesik, *age*, 151-154.

³⁵³ Solmaz, *agt*, 206-209.

³⁵⁴ İ. Hakkı Uzunçarşılı, "Karasioğulları", *İA*, c. VI (İstanbul: MEB Yayınları, 1977), 331. Danişmend Gazi'nin ataları olarak gösterildiği Karasioğullarına ait şecere için bkz. Uzunçarşılı, *agm*, 334. Ayrıca haklarında çok bilgi olmayan ve yine Danişmendli soyundan gelen Sun'ullahoğulları Beyliği (1300-1380) Malatya merkezli kurulmuştur. Bkz. Solmaz, *agt*, 210-213. Diğer taraftan Karasioğulları'nın kurulduğu yer olan bugünkü Balıkesir ilinde eski adı "Çorum" olan bir köy mevcuttur. "Çorum" adı H. Hüsameddin'e göre "Çorumlu oymağı"ndan gelmektedir. Melik Ahmed Gazi'nin Nikonya Kalesi'ni fethetmesinden sonra Nikonya livasını Alayuntlu boyundan Çorumlu oymağı reisi İlyas Bey'e tevcih ettiği, buranın vatan haline gelmesiyle beraber şehrin adının Çorumlu olduğu, H. Hüsameddin'in eserine dayanılarak daha önce verilmişti. Bkz. H. Hüsameddin, *age*, II, 286-287. Aynı şekilde Cevdet Türkay da, -her ne kadar Osmanlı dönemi için söylemiş olsa da- Yörükân taifesine bağlı olan Çorumlu oymağının yerleşim yerinin Çorum sancağı olduğundan bahsetmişti. Bkz. Cevdet Türkay, *Başbakanlık Arşivi Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğu'nda Oymak, Aşiret ve Cemaatlar*, 2. Baskı (İstanbul: İşaret Yayınları, 2005), 33. Acaba Danişmendli bölgesi el değiştirirken sadece hanedan üyeleri değil, orada yaşayan çeşitli boy ve oymakların da (özellikle Çorumlu oymağı) yer değiştirmesinden/ sürülmesinden bahsetmek mümkün olabilir mi? Melikşah döneminde boyların/oymakların birbiriyle birleşmemesi için bütün Anadolu'ya dağıtılması şeklinde izlenen politika bu dönemde de uygulanmış olabilir mi? Bu sorunun en büyük nedeni, daha önce bahsedildiği gibi geçmişte birçok ilde Çorum adını taşıyan ya da bu addan türeyen kazâ, köy, divan, mezra, mahalle, cami, kale, medrese, dağ, çay ve çayır adının olmasıdır. Dolayısıyla Çorum adının Türkiye'nin farklı yerlerinde görülmesinin ancak bir göç/iskân sayesinde olabileceğini söylemek mümkündür. Bkz. Çubukçu, *agm*, 2490-2495.

ve yapım tarihi kesin olarak bilinmediği için belli değildir.³⁵⁵ Danişmendnâme’de Çorum’un fethi ile ilgili yer alan rivayete göre, Türk yönetimi öncesinde Çorum’da bir kale (Yankoniyye Kalesi) olmasına rağmen fetih günü bir deprem meydana gelmiş ve Çorum yerle bir olmuştur. Arkasından gelen yağmur ve sel nedeniyle şehir ve Yankoniyye Kalesi’nden iz kalmamıştır. Bu nedenle deprem ve sel nedeniyle yıkılan kale, Danişmendliler ya da Selçuklular tarafından inşa edilmiş, yapım aşamasında da devşirme taşlar kullanılmış olabilir.³⁵⁶

Çorum’da bu dönemden kalan bir tarihi esere rastlanılmamıştır ama son dönemlerde yapılan bazı araştırmalara değinmek yararlı olabilir. Araştırmacı Kamil Şahin, XV. Türk Tarihi Kongresine sunduğu bildiride Danişmendlilere ait vakfiyelerden bahsetmiştir. Bunlardan birisi Osmancık (Eflanus) fatihi olan Emîr-i ‘Azam Ebü’l-Meâlî Osman b. Ebîye Gazi [Osman b. Apiyye] adına düzenlenen vakfiyedir. Bu vakfiyeye göre Osman b. Ebîye adına birçok vakıf köy bulunmaktadır. Kendisinin yıkık türbesi de Osmancık Kalesi’nin batı tarafında yer alır. Diğer vakfiyeler ise Osmancık Danişmendli ve Öbektaş köylerinin Danişmend Ahmed Gazi’nin soyundan gelenlere vakfedildiğini bildiren vakfiyelerdir.³⁵⁷

Aynı şekilde Şahin, bugün Çorum’da olmayan üç Danişmendli şehriden de bahsetmektedir. Bunlardan ilki, eski adı “Sasil” olan Karahisar Demirli şehridir. Danişmend Ahmed Gazi’nin Çorum’u fethiyle beraber ele geçmiştir. Selçuklu dönemine ait kervansaray, medrese, hamam kalıntıları vardır. Burada Selçuklu paraları bulunmuştur. Bu şehirlerden ikincisi ise, Çorum-Osmancık yolu üzerinde bulunan “Çorumlu” şehridir. Anadolu’ya yapılan ilk göçler sırasında Alayuntlu boyu Çorumlu oymağı, başlarında İlyas Bey bulunduğu halde buraya yerleşmiş ve şehre adını vermiştir. Daha sonra buraya “Çorum” denilmiştir. Burada da Selçuklu vakıfları vardır. Üçüncü şehir ise muhtemelen Osmancık-Öbektaş köyü yakınlarındaki şehirdir. Darphanesi olan bu yer tarihi Pimolisa şehridir. Aynı köyde Danişmendli vakıfları da vardır.³⁵⁸

Ayrıca III. Murad döneminde, Çorum Livası Nefs-i Çorumlu’da Melik Danişmend adında bir mahalle olduğu kayıtlarda mevcuttur.³⁵⁹ Bugün şehirde bu adı taşıyan bir mahalle yoktur ama Melik Gazi adında cadde ve sokak vardır.

³⁵⁵ Bakırer, *agm*, 57-58. Nazmi Tuğrul kalenin Bizanslılar dönemine ait olamayacağını, Müslüman Türkler zamanında yapıldığını dile getirir. Bkz. Tuğrul, *age*, 108-109.

³⁵⁶ Arıncı, *agm*, 899-901; Tuğrul, *age*, 71; Envanter, 229.

³⁵⁷ Şahin, “Danişmendliler...”, 626-627. Çorum ili Osmancık ilçesi Danişmend köyü için bkz. *Köylerimiz...*, 165; *Son Teşkilat-ı...*, 563. Çorum ili Osmancık ilçesi Öbektaş köyü için bkz. *Köylerimiz...*, 436; *Son Teşkilat-ı...*, 563.

³⁵⁸ Şahin, “Danişmendliler...”, 629-630. Karahisar Demirli’nin eski adı “Selasil” için bkz. *Mirkâtü’l-Cihâd*, 169a. Şahin’in “Çorumlu” şehri diye adlandırdığı yer “Çorumlu Nahiyesi” olmalıdır. Burası, 1576 tarihli mufassal defterde adı geçen Çorumlu Kazası’nın üç nahiyesinden birisidir. Bugünkü Çorum şehrinin batısına ve kuzeyine doğru uzanan ovalık bölgeyi içine almaktadır. Çorumlu Nahiyesinin sınırlan şehrin kuzey ve kuzeybatı istikametinde, Çatak ve Kırkdilim boğazlarına kadar ulaşmaktadır. Yine bu nahiye, 4 köyden ibaret olan Tuzcüyân Divanının ve Alayuntlu, Sadreddin ve Seyfeddin Köylerine ait kayıtlarda geçen Divan-ı Çorumlunun şehrin yakın çevresinde yer aldığı görülmektedir. Bkz. Bulduk, *agm*, 134-135

³⁵⁹ *Defter-i Mufassal...*, 33, 62.

2.2. Anadolu Selçuklu Döneminde Çorum ve Civarı

Süleyman Şah 1075 yılında İznik'i fethetmiş, kısa süre sonra Anadolu Selçuklu Devleti'ni kurmuştur. Anadolu'da önemli fetihler yapan Süleyman Şah 1086 tarihinde ölünce³⁶⁰ yerine oğlu I. Kılıç Arslan geçti. Yeni sultanın en büyük rakibi olan Danişmend Gazi ise 1100 yılında Antakya Prensi Bohemond'u yaptığı savaş sonrasında yenip esir alınca, onu kurtarmak amacıyla yeni bir Haçlı ordusu harekete geçti. Bu ordu Ankara ve çevresinde³⁶¹ yağmalar ve katliamlar yaptı. I. Kılıç Arslan, Anadolu'yu ele geçirmek isteyen Haçlılara karşı Danişmend Gazi ile ittifak yaptı.³⁶² Yapılan bu ittifak Haçlılara karşı zafer kazanılmasında etkili olmuş,³⁶³ Çorum ise kazanılan bu zaferden sonra Anadolu Selçuklularının eline geçmiştir (1101). Selçuklulara karşı ileride oldukça güçlenecek olan Danişmendliler, I. Kılıç Arslan'ın ölümünden (1107) sonra Çorum'u tekrar almıştır.³⁶⁴ Ancak bu olaylardan sonra, Danişmend Gazi (ö.1104) ile Kılıç Arslan arasında yaşanan anlaşmazlıktan dolayı aralarındaki ittifak bozulmuştur.³⁶⁵ XII. yüzyılda Çorum ve çevresi, Anadolu Selçukluları ile Danişmendliler arasında birçok kez el değiştirmiş, II. Kılıç Arslan dönemine kadar en fazla Danişmendliler'in egemenliğinde kalmıştır.³⁶⁶

Sultan II. Kılıç Arslan döneminde ise; 1175 yılında Sivas, Niksar, Tokat ve diğer Danişmend illeri ele geçirilmiştir.³⁶⁷ Çorum da Danişmendli ili Sivas koluna dahil olduğu için büyük ihtimalle aynı yıl Anadolu Selçuklu Devleti'nin egemenliği altına girmiştir. Bir yıl sonra Selçuklular Bizanslılara karşı Malazgirt'ten sonra ikinci büyük zafer olan Myriokephalon (Karamıkbeli) Savaşını (1176) kazanmışlardır. Böylece 1097'de Haçlı Seferleriyle Bizans'a geçen Anadolu'daki üstünlük tekrar Selçuklulara geçmiş, Bizans'ın da Anadolu'yu geri alma umudu kalmamıştır.³⁶⁸ 1178 yılında Malatya koluna da son vererek Danişmendli hanedanını ortadan kaldıran II. Kılıç Arslan, Anadolu'da siyasi birliği sağlamıştır.³⁶⁹ Danişmendlileri egemenliğine aldıktan sonra Sivas merkez olmak üzere Kayseri, Niksar, Tokat, Sinop ve

³⁶⁰ Sevim, *Anadolu'nun...*, 81-83, 93.

³⁶¹ Bu Haçlı ordusu Ankara'nın yanı sıra Çankırı ve Kastamonu yörelerini de ele geçirerek yakıp yıkmış, Çorum'u da yağmalayarak Amasya'ya ilerlemiştir. Bkz. "Çorum", *YA*, 2032.

³⁶² Osman Turan, "Kılıç Arslan I", *İA*, c.VI (İstanbul: MEB Yayınları, 1977), 682-684.

³⁶³ Turan, *Selçuklular Zamanında...*, 105.

³⁶⁴ Bu olaydan sonra Çorum ilk kez Anadolu Selçuklularının eline geçmiş, I. Kılıç Arslan'ın ölümünden sonra Çorum'u tekrar Danişmendliler almıştır. II. Kılıç Arslan Danişmendlileri yıkınca 1175 yılında Çorum tekrar Anadolu Selçuklu topraklarına dâhil olmuştur. Bkz. "Çorum", *YA*, 2032-2033. Çorum'un Anadolu Selçuklu topraklarına ilk kez dâhil olması 1973 Çorum İl Yıllığında farklı bir şekilde ele alınmıştır. Yılığa göre Haçlı Savaşları sırasında Çorum valisi olan Oğru'nun I. Kılıç Arslan'a sığınması, Anadolu Selçuklularının Çorum'u ele geçirmesiyle sonuçlanmıştır. Bkz. 1973 *Çorum İl Yıllığı*, 8. Ancak il yıllığı kaynak göstermediği için bu bilgiye dikkatli yaklaşılmalıdır.

³⁶⁵ İbnü'l Esir, *age*, X, 281; Bar Hebraeus, *age*, II, 342-343. Ayrıca bkz. Turan, *Selçuklular Zamanında...*, 106-107.

³⁶⁶ İlhan Şahin, "Çorum", *TDVİA*, c. 8 (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 374.

³⁶⁷ Patrik Mihail'in *Vekâyinamesi*, 233; Aksarayî, *age*, 23; Turan, *Selçuklular Zamanında...*, 205; "Çorum", *YA*, 2033.

³⁶⁸ Turan, *Selçuklular Zamanında...*, 209-210; İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", *İA*, c. X (İstanbul: MEB Yayınları, 1993), 381. Ayrıca bkz. Abdülhaluk Çay, *II. Kılıç Arslan* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987), 88.

³⁶⁹ Turan, *Selçuklular Zamanında...*, 205, 211.

Çorum'u içine alan bölgede "Danışmendiye Vilayeti"ni kurmuştur.³⁷⁰ Selçuklular döneminde Danışmendiye vilayetinde (Harita 2.2.) yerleşik hayat, şehir ve kasabaların nüfusu, ticari faaliyetler artmıştır. Belli başlı kentler ticaretin, kültürün geliştiği merkezler olarak ortaya çıkmıştır.³⁷¹

II. Gıyaseddin Keyhüsrev döneminde Türkmenlerin çoğunlukta olduğu Çorum ve çevresini etkileyen iki önemli olay vardır. Bunlardan birincisi tarikat hareketleridir.³⁷² 1240 yılında [Baba İlyas adındaki] bir Türkmen babası, Allah'ın peygamberi [Baba Resul] olduğunu iddia ederek İshak adındaki müridi ve inananları ile birlikte isyan etti.³⁷³ Bar Hebraeus'un adını söylemediği Türkmen babası, asıl adı Şücâüddin Ebu'l Beka İlyas bin Ali el-Horasanî olan "Baba İlyas Horasani" dir. Oğuzların Bayındır boyuna mensup olan Baba İlyas³⁷⁴ 628/1230-1231 yılında Amasya Mesudiye hankâhı şeyhi oldu.³⁷⁵ Baba İshak adındaki kişi ise Samsad'a bağlı Kefersud köyünden gelerek Baba İlyas'ın müridi oldu. Baba İlyas Horasânî adına hareket eden Baba İshak Kefersudî, devletin ve görevlilerin şeriata muhalif olduklarını, kendisinin de şeriati uygulamak için gayb âleminden görevlendirildiğini ilan etti. Otuz bin kadar silahlı adamın başına geçerek hilafet davasıyla 637/1239-1240 yılı başında önce Sümeysat ve Kefersud sonra Urfa ve Maraş civarında ayaklandı. İsyen propaganda yoluyla Tokat, Sivas, Çorum taraflarında da yayıldı. Baba İshâk Amasya'ya doğru harekete geçerek adı geçen şehirleri ve çevresinde yaşayan halkı Baba İlyas Horasânî'ye uymaya davet etti ve böylece taraftarlarının sayısı artarak elli binden fazla oldu.³⁷⁶ Bu sırada Selçuklu kuvvetlerinin başında olan Hacı Mübarizeddin Armağanşah ise, Amasya'da bulunan Baba İlyas'ı yakalayarak idam etti. (1240). Bu idamdan sonra Amasya'ya gelen Baba İshak ve taraftarları Baba İlyas'ın ölümüne inanmayarak Selçuklu kuvvetlerine saldırdılar ve Armağanşah'ı öldürdüler. Bu zafer sonrasında Babaîler başkent Konya'ya doğru yürümeye başladılar. Selçuklu ordusu ise âsileri takibe başladı. İki taraf Kırşehir yakınlarında bulunan Malya Ovası'nda karşı karşıya geldi. Yapılan mücadeleyi Selçuklu ordusu kazandı ve başta Baba İshâk olmak üzere Babaîlerin büyük bir kısmını kılıçtan geçirerek kesin bir zafer elde etti (1240). Ancak bu isyan Anadolu Selçuklu Devleti'nin ne kadar zayıf olduğunu gösterdi ve kısa bir süre sonra Moğollar'a karşı Köseadağ Savaşı'nı (1243) kaybederek Anadolu'nun işgaline zemin hazırladı.³⁷⁷

³⁷⁰ Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi* (İstanbul: Cem Yayınları, 1995), I, 69, 74, 92.

³⁷¹ Akdağ, *Türkiye'nin...*, 74-75.

³⁷² Akdağ, *Türkiye'nin...*, 40-44, 57-60.

³⁷³ Bar Hebraeus, *age*, II, 539-540. Bazı kaynaklar sadece Baba İshak'ın isyan ettiğini, Baba İlyas'ın böyle bir isyana katılmadığını dile getirmişlerdir. Bkz. İbn Bîbî, *age*, II, 49-51; H. Hüsameddin, *Amasya Tarihi* (Dersaadet: Hikmet Matbaası, 1327-1330), I, 223-224; H. Hüsameddin, *age*, II, 372.

³⁷⁴ H. Hüsameddin, *age*, I, 392. Ayrıca bkz. Neşet Köseoğlu, "Elvan Çelebi II", *Çorumlu Dergisi*, sy. 47, (1944): 1407.

³⁷⁵ H. Hüsameddin, *age*, I, 223,235.

³⁷⁶ H. Hüsameddin, *age*, II, 369-373. Bkz. H. Hüsameddin, *age*, II, 373. Dinî, siyasî ve sosyo-ekonomik nedenleri olan bu isyan hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Yaşar Ocak, *Babaîler İsyanı, Yahut Anadolu'da İslâm-Türk Heterodoksisinin Teşekkülü*, 2. Baskı (İstanbul: Dergah Yayınları, 1996), 38 vd.; uran, *Selçuklular Zamanında...*, 421.

³⁷⁷ Ocak, *Babaîler...*, 128-137. Ayrıca bkz. Bar Hebraeus, *age*, II, 539-540; İbn Bîbî, *age*, II, 49-53; Turan, *Selçuklular Zamanında...*, 423-424. Ancak H. Hüsameddin eserinde; bütün Babailerin idam edilerek Selçuklu Devleti'nin

Bu isyanda olduğu gibi “baba” adı verilen âsiler faaliyetlerini en çok Danişmendiye vilayeti sınırları içerisinde gerçekleştirmişlerdir. Özellikle de Çorum-Ankara-Bursa etrafı babaların yuvalandıkları ve tekkelerini kolayca kurdukları yerlerdir. Dolayısıyla Bektaşîlik tarikatı, babaların kısa sürede örgütlenebilme yetenekleri sayesinde XIII. yüzyılda Çorum ve civarında hâkim tarikat haline gelmiştir. Bu dönemde hem Bektaşîlik hem de Mevlevîlik, devletin ve yeni kurulmakta olan beyliklerin içerisinde yönetim, ordu, ekonomi gibi alanlarda etkin olmaya başlamıştır.³⁷⁸

II. Gıyaseddin Keyhüsrev döneminde gerçekleşen önemli olaylardan diğeri ise Köseadağ Savaşı’dır.³⁷⁹ Bu dönemin veziri olan Saadetdin Köpek’in izlediği yanlış politikalar, ünlü devlet adamlarını öldürtmesi ve sultanı yanlış yönlendirmesi devleti çok zayıflatmıştır.³⁸⁰ Özellikle Babaî isyanı ve Moğol tehlikesi öncesinde böylesine önemli devlet adamlarının öldürülmesi, sultanın yanlış kararlar almasında ve mevcut kriz ortamını yönetememesinde etkili olmuştur.

Moğollar ise çevre devletleri yağmalayıp kendilerine bağlarken, Anadolu’dan geçen ticaret yollarına da sahip olmak istiyordu ama Selçukluların gücünden çekiniyorlardı.³⁸¹ Ancak Babaî isyanı Anadolu Selçuklu Devleti’nin gücünü sarsmış, zayıf düşürmüştü. Bu durum Moğolların cesaretini artırdı ve Anadolu’yu işgal etmeye başladılar. 1242 tarihinin sonlarına doğru Moğollar Anadolu’ya geldiler ve Erzurum, Erzincan gibi şehirleri yakıp yıktılar.³⁸² Bu olay üzerine Selçuklular Moğollara karşı hazırlandılar ancak çevre devletlerden beklenen yardım gelmedi. Sultan ise tecrübeli devlet adamlarının öğütlerini dinlemedi.³⁸³ Nihayet 1243 yılında Anadolu Selçukluları Köseadağ’da Moğollarla karşılaştılar. Ancak Anadolu Selçukluları direnç bile gösteremedi savaşı kaybetti. Moğollar zengin ganimetler elde ettikleri gibi, birçok şehri ele geçirerek yağma ve katliamlar yaptılar.³⁸⁴ Sultan Konya’ya kaçınca vezir Mühezzübeddin Moğollarla antlaşma yapıp Anadolu’nun Moğol egemenliğine girmesini kabul etti.³⁸⁵ Bu

temizlendiğini, buna karşılık II. Gıyaseddin Keyhüsrev’in ulemanın gözünde itikadi açıdan Müslüman kabul edilen Baba İlyas’ı affettiğini ve onun Amasya yakınlarında (sonraki adı İlyas köyü olan) Çatbükü köyünde kalmasını emrettiğini dile getirir. Bkz. H. Hüsameddin, *age*, II, 379. Başka bir kaynakta da Sultan Gıyaseddin’in Baba İlyas’ı öldürdüğünden, oğlu Muhlis Baba’yı ve diğer çocuklarını da Kırşehir’e sürgün ettiğinden bahseder. Bkz. Köseoğlu, “Elvan Çelebi II”, 1408. Ancak Köseoğlu bir sonra ki makalesinde Baba İlyas’ın 1258 tarihli belgelerde hayatta olduğunu, ancak ölüm tarihinin tesbitinin mümkün olmadığını dile getirir. Bkz. Neşet Köseoğlu, “Elvan Çelebi III”, *Çorumlu Dergisi*, sy.48, (1944): 1437. Oruç Beg tarihine göre bu isyandan kısa bir süre sonra Muhlis Paşa kimine göre kırk gün kimine göre altı ay padişahlık/beylik etti. Babaîleri öldürenleri kılıçtan geçirerek intikam aldı. Daha sonra Babaîlerden Halife Kör Kadı’nın beş yaşındaki oğlu Karaman’ı tahta geçirdi. Bundan sonra buraya Karaman denildi. Bkz. Edirneli Oruç Beğ, *Oruç Beğ Tarihi*, Haz. Atsız (y.y: Tercüman Yayınları, t.y.): 28.

³⁷⁸ Akdağ, *Türkiye’nin...*, 42-45.

³⁷⁹ Akdağ, *Türkiye’nin...*, 58-60, 153.

³⁸⁰ İbn Bîbî, *age*, II, 19 vd.; Faruk Sümer, “Anadolu’da Moğollar”, *SAD I* (1969): 7-10; Coşkun Alpтеkin, “Türkiye Selçukluları”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, c. 8 (İstanbul: Çağ Yayınları, 1992), 299-301.

³⁸¹ Alpтеkin, “Türkiye Selçukluları”, 304-305.

³⁸² İbn Bîbî, *age*, II, 62-64; Turan, *Selçuklular Zamanında...*, 427-430; Alpтеkin, “Türkiye Selçukluları”, 304-306.

³⁸³ İbn Bîbî, *age*, II, 67; Turan, *Selçuklular Zamanında...*, 431-433.

³⁸⁴ Bar Hebraeus, *age*, II, 541-542; İbn Bîbî, *age*, II, 64; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-name*, Haz. Erdoğan Merçil, (İstanbul: Tercüman Yayınları 1001 Temel Eser, 1977), II, 153-154; Turan, *Selçuklular Zamanında...*, 437, 441.

³⁸⁵ Akdağ, *Türkiye’nin...*, 153.

yenilgiden kısa bir süre sonra II. Gıyaseddin Keyhüsrev öldü ve yerine oğlu II. İzzeddin Keykavus geçti.³⁸⁶ İbn Bîbî eserinde, bu dönemde Altınordu kağanı Batu Han'ın yanına giden bir heyetten bahsederek, bu heyette yer alan kişilere dönüşte vezirlik, naiblik, maliye bakanlığı ve ordu müfettişliği gibi önemli görevler verildiğini, bunların yanı sıra Çorumlu emirliği ve subaşılığına (emaret-u serleşkeri) Hatıruddin Zekeriya-yı Sücâsî'nin getirildiğini söyler.³⁸⁷ Sücâsî'nin daha önce Emîr-i Dâd olarak görev yaptığını,³⁸⁸ "ilim ve faziletin dallarında dünyanın önde geleni, halvetin ve huzurun müdavimi ve işret meclisinin üyesi olan bir kişi" olduğunu belirtir.³⁸⁹ Tuncer Baykara da İbn Bîbî'de yer alan bu bilgilerden ve başka kaynaklardan da yararlanarak, Türkiye Selçukluları döneminde Anadolu'da var olan bir eyalet/şehir listesi oluşturmuştur. Genelde yerli kaynaklar kullanılarak oluşturulan bu listede Çorum da yer almaktadır. Baykara oluşturduğu listede, Çorum'un tahminen 651/1253-1254 tarihinde, Serleşker Hatıruddin Zekeriya-yı Sücâsî tarafından yönetilen bir eyalet/şehir konumunda bulunduğunu ve adının da "Çorumlu" olduğundan bahsetmiştir.³⁹⁰ Dolayısıyla Çorum bu dönemde "serleşkerlik" denilen sancak beyliği merkezi olarak geçmektedir.³⁹¹

Moğollar ise bu sırada İran'da İlhanlı Devleti'ni kurmalarının (1256) ardından Anadolu'yu ikinci kez işgale başladılar. Bu dönemde Anadolu Selçuklu Devleti'nin başında II. İzzeddin Keykavus bulunuyordu. Dirayetsiz bir sultan olması Moğolların işini kolaylaştırdı. Yapılan savaş Baycu Noyan komutasındaki Moğollar kazandı.³⁹² Bu dönemden itibaren başlayan işgallerde yapılan yağmalar ve alınan ağır vergiler nedeniyle Selçuklu Devleti'nin ekonomik durumu oldukça kötüleşti. Bu karışık sosyal ve siyasî ortam içerisinde ise başta Karamanoğulları olmak üzere beyliklerin kurulma süreci de başladı.³⁹³

Anadolu Selçuklu Devleti, I. Alaaddin Keykubad döneminden itibaren topraklarını tarihî ve askerî nedenlerden dolayı eyaletlere ayırmıştı.³⁹⁴ Daha önce belirtildiği gibi bu eyaletlerden

³⁸⁶ İbn Bîbî, *age*, II, 88. Aslında bu dönem üç kardeşin aynı anda sultanlık yaptığı bir dönemdir. Bkz. İbn Bîbî, *age*, II, 88, 120, 136. Bu dönemde Emir Celaleddin Karatay çok etkili bir vezirdir. Bkz. İbn Bîbî, *age*, II, 125.

³⁸⁷ İbn Bîbî, *age*, II, 128. Batu Han'a giden heyetteki herkese önemli görevler verilmiştir. Hepsine üst düzey bürokratik görevler verilirken, Emîr-i Dâd konumunda olan Sücâsî'ye Çorumlu serleşkerliği verilmesi ve onun da buna sevinmesi ilginçtir. Eğer bu bilgi doğruysa Çorum serleşkerliği oldukça önemli bir görev olmalıdır. Bkz. İbn Bîbî, *age*, II, 127-128; K. Özcan, *agm*, 33. **Serleşker**: Askerbaşı, mıntika komutanı [bölge komutanlığı] ve aynı zamanda beylerbeyi karşılığı olarak kullanılmıştır. Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, 4. Baskı (Ankara: TTK Basımevi, 1988), 103-104. Baykara ise serleşkerlik ve subaşılik görevlerinin aynı olduğunu belirtir. Bkz. Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Selçuklular Devrindeki Sosyal ve İktisadi Tarihi Üzerinde Araştırmalar* (İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi, 1990), 52-53.

³⁸⁸ İbn Bîbî, *age*, II, 117. **Emîr-i dâd**: Adliye vekili. Bkz. İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına...*, 98. Ayrıca örfî davalara bakan görevli anlamında kullanılır. Bkz. Aydın Taneri, "Emîr-i Dâd", *TDVİA*, c. 11 (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 130.

³⁸⁹ İbn Bîbî, *age*, II, 103.

³⁹⁰ Baykara, *age*, 56-59.

³⁹¹ Dağlıoğlu, "Çorum Vilayetinin Mülki Taksimatına Tarihi Kısa Bir Bakış", *Çorumlu Dergisi*, sy. 33 (1942): 981.

³⁹² Sümer, "Anadolu'da Moğollar", 28-30.

³⁹³ Sümer, "Anadolu'da Moğollar", 75-76.

³⁹⁴ Akdağ, *Türkiye'nin...*, 69-70.

birisi de; Sivas'ın merkez olduğu, Kayseri-Çorum-Kastamonu hattının doğusunda kalan³⁹⁵ Kayseri, Sivas, Niksar, Tokat ve Çorum çevrelerini içine alan "Danışmendiye Vilayeti" adını taşıyan geniş bölgeydi. Bu eyalette halkın çoğunluğu Türk olmakla birlikte, Ermeni ve Rumlar da yaşıyorlardı. Moğol işgalinden sonra birçok Moğol kabilesi de bu bölgeye yerleşti. Moğollar işgal sürecinde bölgeyi çok fazla yağma ve tahrip edip katliamlar yaptılar. Zamanla geçmişteki parlaklığını kaybeden bölgenin zenginliği ve etkisi Anadolu'nun batısına kaydı. Ancak XIV. yüzyılın ilk çeyreğinde gelişen olaylar nedeniyle vilayetin adı değişmiş ve "Rum Vilayeti" adını almıştır. İlhanlı Devleti yıkıldıktan sonra Rum vilayeti bağımsız Eretna Beyliği [1327-1381] haline dönüşmüş, devamında ise Kadı Burhaneddin Beyliği [1381-1398] kurulmuştur.³⁹⁶

Gazan Han [1295-1304] döneminden itibaren Moğollar, III. Alaaddin ve II. Mesud gibi yetersiz sultanların arasındaki çekişmeden de yaralanarak, Anadolu'nun iç kısımlarını işgal edip İlhanlı Devleti'nin bir vilayeti haline getirdiler.³⁹⁷ İşgalci Moğol kuvvetlerinin sayısının artması sonucunda, 1303 yılından sonra Sivas'tan Kütahya'ya, Konya'dan Çorum'daki Karahisar Demirli'ye ³⁹⁸ kadar Orta Anadolu'nun göçebe hayata uygun bütün otlakları Moğol oymakları tarafından işgal edildi.³⁹⁹

1308'de II. Mesud'un ölmesiyle bütün Anadolu İran'a bağlandı. Doğrudan İlhanlı Devleti'ne bağlanan ve Moğol bir genel vali tarafından yönetilen bu vilayetin sınırları içerisinde; başkent Konya'nın yanı sıra Kayseri, Niğde, Aksaray, Çankırı, Çorum ve Tokat şehirleri bulunmaktaydı.⁴⁰⁰

Faruk Sümer; Moğolların işgal ettiği Karahisar Demirli'nin Anadolu Selçukluları döneminde bölgenin merkezi konumunda olduğunu, merkezin Çorum olmadığını, Çorum şehrinin Osmanlılar döneminde ortaya çıktığını dile getirmiştir.⁴⁰¹ Benzer bir görüş ise Çorum'un hem

³⁹⁵ Akdağ, *Türkiye'nin...*, 92.

³⁹⁶ Akdağ, *Türkiye'nin...*, 74-77.

³⁹⁷ Akdağ, *Türkiye'nin...*, 190-191.

³⁹⁸ Karahisar, erişilmesi güç yerlerde kurulan, yanında yerleşim merkezi bulunan mevkilere verilen addır. Büyük kaya kütlelerinin üzerine yapılan kaleler için o dönem "kara" sıfatı eklenmiştir. Karahisarları birbirinden ayırmak için yanına genelde yerleşim yeri adı da eklenmiştir. Karahisar Demirli ise Çorum vilayetinin eski kazalarındandır. XIX. yüzyılın ortalarına doğru W. J. Hamilton tarafından ziyaret edilmiş ve Alacahöyük kalıntılarının birkaç saat kuzeyinde gösterilmiştir. Sonra H. Barth ve A. D. Mordtmann buradan geçmiş, Kiepert ise haritasında Karahisar adını Alacahöyük'ün kuzeyinde bir harabe ve bir köy adı olarak iki yerde göstermiştir. Şimdiki Kalehisar köyünün sözü edilen Karahisar olması gerekir. Bkz. Besim Darkot, "Karahisar", *İA*, c.VI (İstanbul: MEB Yayınları, 1977), 276, 283. Ayrıca Karahisar Demirli, 1530 tarihli kayıtlarda adı geçen, Çorum'a bağlı bir kazâ merkezidir. Bir kale ve bir kasabadan oluşan bu yerleşme daha sonra Kalehisar olarak tanınmıştır. Bkz. Metin Tuncel, "Karahisar", *TDVİA*, c. 24 (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 417.

³⁹⁹ Bakırer, *agm*, 61.

⁴⁰⁰ Akdağ, *Türkiye'nin...*, 190-191. Anakök'e göre Çorum, bu işgal öncesinde Amasya'da oturan Muhlis Paşa'nın yönetimindedir. Gazan Han bölgeyi işgal ederken Muhlis Paşa ile de savaşmış, Paşa yenilerek Mısır'a kaçmıştır. Muhlis Paşa durum düzelince Amasya'ya dönerek hankâhına yerleşmiştir. Ancak Anakök bu konu ile ilgili herhangi bir kaynak göstermemiştir. Bkz. Anakök, *age*, 51. Ayrıca Anakök, Muhlis Paşa'yı Âşık Paşa'nın oğlu olarak göstermiştir. Doğrusu Baba İlyas'ın oğludur. Bkz. Ocak, *Babailer...*, 95.

⁴⁰¹ Sümer, "Anadolu'da Moğollar", 136. Ayrıca bkz. Bulduk, *agm*, 132-133. Ancak Sümer her ne kadar Çorum'un merkez olmadığını, şehrin Osmanlı döneminde ortaya çıktığını söylemiş olsa da, İbn Bîbî'nin belirttiği gibi "Çorum" veya o zamanki adıyla "Çorumlu" bir serleşkerliktir. Bkz. İbn Bîbî, *age*, II, 128.

Anadolu Selçuklu hem de Beylikler Dönemi'nde sönük bir kasaba olduğu, buna karşılık Karahisar Demirli'nin önemli bir idarî merkez olduğu şeklindedir.⁴⁰² Ancak Çorum'da bir kalenin var olması burada bir yerleşme olduğunun kanıtıdır. Bu döneme ait Çorum'da mimarî kalıntıların eksikliği, şehrin bu dönemdeki sosyo-ekonomik ve demografik durumu hakkında bilgi edinmeyi zorlaştırmaktadır.⁴⁰³

Evliya Çelebi'ye göre Karahisar Demirli, Çorum ile Bozok sancağı arasında yer alan bir kazadır.⁴⁰⁴ Karahisar Demirli şehri Çorum'a 49 km. uzaklıkta, Ankara yoluna oldukça yakın şimdiki Mahmudiye köyü karşısındadır. Karahisar Demirli yaklaşık 1075 yılında Danişmendliler tarafından fethedilmiştir. O zamanlar büyük bir şehir iken bugün harabedir.⁴⁰⁵

Bir zamanlar idarî merkez olan Karahisar Demirli, ülkedeki idarî sistem değişikliği nedeniyle yerini "Çorumlu" şehrine bırakmış olmalıdır.⁴⁰⁶ Bunun nedeni ise ilerleyen zamanda bu Selçuklu yerleşim yerinin "uc" bölgesi özelliğini kaybetmesi ve Karahisar gibi kalelerin mevcut fonksiyonunu yitirmesinden dolayıdır.⁴⁰⁷ Karahisar Demirli, Osmanlı hâkimiyeti başlayınca Çorum sancağına dâhil edilmiş,⁴⁰⁸ kazâ konumuna gerilemiştir. Nitekim XVI. yüzyılın ikinci yarısında (1576) Osmanlı idarî taksimatında Liva-i Çorum adı altında Rum eyaletinin sancaklarından birisi olarak geçen Çorum; Çorumlu, Osmancık, İskilip, Karahisar Demirli ve Katar kazâları olmak üzere adlî olarak beş kazâyâ (kadılığa) bölünmüştür.⁴⁰⁹ Ancak 1576 tahririne göre Karahisar'ın merkezi küçülüp, iki mahallesi olan küçük bir kasaba haline dönüşmüştür.⁴¹⁰

Çorum'da XIII. ve XIV. yüzyıllara ait anıtsal bir yapı olmadığı halde, Karahisar'da [Kalehisar] harabeleri bugüne kadar gelen eserler bulunmaktadır.⁴¹¹ Oktay Aslanapa; eski ve küçük bir Selçuklu iskân merkezi olan bu yerde, 1965-1966 yıllarında yaptığı çalışmalar sonucunda medrese, kervansaray ve hamamdan oluşan üç yapının hem planlarını çıkarmış hem de mimarî özelliklerini araştırmıştır. Kalehisar'da (Karahisar Demirli) bulunan bu yapılar içerisindeki en

⁴⁰² Haluk Karamağaralı, "Çorum Ulu Camiindeki Minber", *Sanat Tarihi Yıllığı* 1 (1965): 120. Çorum'un bu dönemde sönük bir şehir olmasının nedeni, ana ticaret yolları üzerinde olmamasıdır. Bkz. Bakırer, *agm*, 61.

⁴⁰³ Bakırer, *agm*, 64.

⁴⁰⁴ Evliya Çelebi, *Seyahatname* (Dersaadet: İkdâm Matbaası, 1314), III, 241.

⁴⁰⁵ Kamil Şahin, "Çorum Mevlevîhânesi", *X. Millî Mevlana Kongresi Tebliğler I, 2-3 Mayıs 2002*, Selçuk Üniversitesi (Konya: Selçuk Üniversitesi Basımevi, 2002), 97.

⁴⁰⁶ Baykara, *age*, 88.

⁴⁰⁷ Bulduk, *agm*, 133. Ancak Erdoğan, 1576 yılına ait kayıtlarda Çorum Kalesi'nin adının geçmemesinin bu kalenin askeri öneminin azalmasından dolayı olmadığını, muhtemelen 1520'den sonra Çorum'da nüfusun artıp kale dışına taşmasından kaynaklandığını belirtir. Bkz. M. Akif Erdoğan, "XIV. ve XV. Yüzyıllarda Çorum", *H.984 (M.1576/1577) tarihli ve TKG. KK.TTd.54 Numaralı Defter-i Mufassal-ı Livâ-i Çorum* (Ankara: Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşiv Dairesi Başkanlığı, 2014), I, 18. Karahisar Demirli kazasında yapılan tahrirler için bkz. *Defter-i Mufassal...*, 543-593. Eser bundan sonra kısaca Defter-i Mufassal olarak kullanılacaktır.

⁴⁰⁸ Bulduk, *agm*, 157.

⁴⁰⁹ Erdoğan, *agm*, 13.

⁴¹⁰ Bulduk, *agm*, 133.

⁴¹¹ Karamağaralı, *agm*, 120; *Envanter*, 257.

önemli eser, XIII. yüzyılın ilk çeyreğine tarihlendirilen Hüsamiye Medresesi'dir.⁴¹² İkinci yapı ise Çorum-Yozgat yolu üzerindeki kervansaraydır. Planı Selçuklu ve Osmanlı kervansaraylarından farklıdır.⁴¹³ Ancak Bakırer'e göre kervansarayın yapıldığı yer olan Çorum-Yozgat yolu, Selçuklular dönemi yol güzergâhları arasında değildir. Böyle ara bir yol yoktur.⁴¹⁴ Üçüncü yapı ise hamamdır. Kervansaray ve hamamın XIV. yüzyıl sonlarında, medreseden sonra yapılmış olması muhtemeldir.⁴¹⁵ 1266 tarihinde Karahisar'ı idare eden Hüsameddin Timur [Timurtaş], aynı tarihi taşıyan vakfiyesinde belirtildiği gibi medreseye arazi vakfetmiştir. Vakfedilen arazinin genişliği bu kazanın ne kadar büyük olduğunu gösterir.⁴¹⁶ Bu medrese de Hüsameddin Timurtaş'ın adını almış, Hüsamiye Medresesi olarak anılmıştır.⁴¹⁷

Kamil Şahin ise Karahisar Demirli'de dört medrese, birçok cami, hamam, kervansaray, kale ve bir de Mevlevîhâne olduğundan bahsetmiştir. Burada Mevlevîhâne'nin kurulmasının nedeninin Mevlana Celaleddin'in bir dostunun bu şehirde gömülü olması ihtimaline bağlamıştır. Mevlevîhâne'nin kurulduğu diğer bir şehir Osmancık'tır.⁴¹⁸ Çorum Mevlevîhanesi ise Mevlana Celaleddin Rumi'nin kızı Melike Hatun ile torunu Arif Çelebi tarafından 680/1281 yılında kurulmuştur. Sonradan yapılan eklentilerle Mevlevîhâne bir külliyeeye dönüşmüştür. Kitabesi olmayan Mevlevîhâne zaman zaman tamirat görmüştür. Mevlana'nın kızı tarafından bazı köylerde Çorum Mevlevîhanesi'ne ait vakıflar kurulduğu gibi Karahisar ve Osmancık Mevlevîhaneleri için de çok sayıda vakıf tahsis edilmiştir. Çorum Mevlevîhanesi 1925'te çıkarılan kanuna kadar faaliyetine devam etmiştir.⁴¹⁹

Selçuklu ve Beylikler dönemi Çorum tarihini aydınlatabilmek için mimarî kalıntılar oldukça önemlidir. Bu dönemin mimarî örnekleri için, Karahisar Demirli'nin yanı sıra çevre kasaba ve köylere bakmak gereklidir. Nitekim Alaca ilçesinin 3 km. güneyinde, Hüseyin Gazi Medresesi olarak bilinen XIII. yüzyıl ortalarına tarihlendirilen bir yapı kalıntısı vardır. Tekke olma ihtimali de bulunan bu kalıntı, sözü edilen yerde bir Selçuklu yerleşmesi olabileceğini akla getirmektedir.⁴²⁰

⁴¹² Oktay Aslanapa, "Kalehisar'da Bulunan Mimarî Eserler", *İÜEF Sanat Tarihi Yıllığı 1966-1968*, sy. 2 (1968): 1.

⁴¹³ Aslanapa, *agm*, 5-12.

⁴¹⁴ Bakırer, *agm*, 65.

⁴¹⁵ Aslanapa, *agm*, 12.

⁴¹⁶ Köseoğlu, "Yer Adlarının Önemi", 1350.

⁴¹⁷ Aslanapa, *agm*, 1.

⁴¹⁸ Kamil Şahin, "Çorum Mevlevîhanesi", 98. Eflaki'ye göre Mevlana Celaleddin'in dostu olan bu derviş Şeyh Muhammed-i Selmastî'dir. Karahisar Demirli'de gömülüdür. Bkz. Ahmed Eflâkî, *Âriflerin Menkıbeleri*, Çev. Tahsin Yazıcı, 2. Baskı, (İstanbul: Hürriyet Yayınları, 1973), II, 7/25.

⁴¹⁹ Kamil Şahin, "Çorum Mevlevîhanesi", 98-100, 102. Çorum Mevlevîhanesi'nin tekrar açılması için yapılan çalışmalar ve planları için bkz. Ş. Bârihüdâ Tanrıkorur, "Tarihin Tahrîbi: Çorum Mevlevîhanesi", 7. *Millî Mevlana Kongresi Tebliğler 3-4 Mayıs 1993*, Selçuk Üniversitesi, (Konya: Selçuk Üniversitesi Basımevi, 1994), 71-75.

⁴²⁰ Bakırer, *agm*, 65-66; *Envanter*, 313. Hüseyin Gazi'nin hayatı ve külliyesi hakkında geniş bilgi için bkz. Ceyhun Solmaz, "Hüseyin Gazi Külliyesi ve Hüseyin Gazi'nin Alevî-Bektaşî Geleneğindeki Yeri", (Yüksek Lisans Tezi, Hitit Üniversitesi, 2013), 28-34.

Çorum ve çevresi, XIII. ve XIV. yüzyıllarda siyasî ve dinî karışıklıklar yaşarken, yönetim de devamlı el değiştirmiştir. Bölge Osmanlı yönetimine geçinceye kadar siyasî ve ekonomik açıdan düzenli gelişecek bir yapıya sahip olmamış, bu yüzden kültürel bakımdan yapısal kalıntılar bırakacak bir gelişme göstermemiştir. Çorum'un yakınında bulunan, aynı siyasî zorlukları yaşamış Amasya, Tokat ve Sivas gibi şehirlerde Selçuklu ve Beylikler dönemine ait yapılar bugüne kadar gelmiştir. Çorum'da ise bu tür yapıların bulunmayışını; buraya gelen yöneticilerin kentte hiçbir eser bırakmadığı, yapılan eserler varsa da bunların zamanla tahrip olduğu ya da yapılan onarımlarla özgün niteliğini yitirdiği şeklinde açıklamak mümkündür.⁴²¹ Danişmendiye vilayetine dâhil olan Sivas, Amasya gibi anıtsal Selçuklu yapılarına sahip olan şehirler ile bu yapılara sahip olmayan Çorum arasında karşılaştırma yapmak bu nedenle çok zordur. Dolayısıyla Çorum'da Anadolu Selçuklu dönemine ait mimari kalıntıların olmaması, şehrin bu dönemde nasıl bir yerleşme merkezi olduğu, nüfusu, ekonomik uğraşı hakkında bilgi sahibi olmayı engellemektedir. Bu şehrin Anadolu Selçukluları zamanında Sivas, Amasya, Tokat düzeyinde gelişme gösterememesinin en önemli nedeni Çorum'un ticari yollar üzerinde olmayışındır. Karadeniz'e giden ticari yolların biri şehrin batısından diğeri doğusundan geçer. Doğu ile batı arasında olan (Ankara-Amasya arasındaki) yolun ara kolunu Osmancık oluştururken, Çorum üzerinden böyle bir ara kol geçmemektedir. Dolayısıyla Selçuklular döneminde ana ticaret yolu üzerinde olmadığı için Çorum'da bir menzil yoktur, yakınlarında kervansaray da inşa edilmemiştir.⁴²² Devletin son döneminde ekonominin bozulması, tarımın daralması, ticaret yollarının önemini kaybetmesi devletin gerilemesine yol açmıştır.⁴²³ Ancak Osmanlı döneminde, XV. yüzyıldan sonra Bursa-Tebriz ticaret yolu önem kazanınca Çorum bu yol üzerinde bir durak olmuştur.⁴²⁴

Anadolu Selçuklu dönemine ait kalıntıların olmadığı Çorum'da, bu dönemin eseri olduğu düşünülen bazı yapılar hala varlığını sürdürmektedir. Bu yapıların ilki Çorum Kalesi'dir. Evliya Çelebi'nin verdiği bilgiye göre kaleyi Selçuklu Sultanı Kılıç Arslan yaptırmıştır.⁴²⁵ Ancak Çorum Kalesi'nin kitabesi olmadığı için Danişmendliler dönemine mi yoksa Anadolu Selçuklu dönemine mi ait olduğu bilinmemektedir. Buna rağmen Orta Çağ'dan kalan tek özgün yapıdır. Çorum'da bu döneme ait diğer eser ise Ulu Camii ve minberidir.⁴²⁶ Ulu Camii, hurufat defterlerindeki kayıtlardan III. Alaaddin Keykubad dönemine tarihlenmektedir. Sultanın azat ettiği kölelerden Hayreddin Bey tarafından XIII. yüzyılın sonlarında yaptırıldığı kabul edilmektedir.⁴²⁷ Caminin yapım kitabesi yoktur. Minber üzerindeki 706/1306-1307 tarihi

⁴²¹ Bakırer, *agm*, 63-64.

⁴²² Bakırer, *agm*, 60-61. Çorum merkezde bu tür kalıntılar olmamasına rağmen, Alaca'da bazı kalıntılar vardır bkz. Aslanapa, *agm*, 1-14.

⁴²³ Akdağ, *Türkiye'nin...*, 34-39, 361-365.

⁴²⁴ Bakırer, *agm*, 61.

⁴²⁵ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, II, 407. Ancak Evliya Çelebi kaçınıcı Kılıç Arslan olduğu hakkında bilgi vermez. Ancak II. Kılıç Arslan döneminde Danişmendiye Vilayeti kurulduğuna göre, kale bu sultan döneminde yapılmış olabilir.

⁴²⁶ Bakırer, *agm*, 64-65.

⁴²⁷ Tuğba Erzincan, "Çorum Ulucamii", *TDVİA*, c.42 (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 92-93.

caminin de yapılış tarihi olarak kabul edilmektedir. Bazı şüpheler olsa bile cami kesin olarak Anadolu Selçukluları döneminde yapılmıştır. Sultan Alaaddin Camii, Cami-i Kebir, Murad-ı Râbi' Camii, Ulu Camii olarak adlandırılmıştır. Çok fazla deprem geçirdiği için çok sayıda tamirat yapılmıştır. Zamanla ilaveler yapılmış ve cami orijinallliğini kaybetmiştir.⁴²⁸ Karamağaralı'ya göre minber ile cami arasında zaman bakımından bir ilgi yoktur. Minberin bu camiye nereden ne zaman getirildiği belli değildir. Rivayete göre minber Alaca-Kalehisar (Karahisar) köyündeki yıkılmış bir camiden getirilmiştir. Abanoz ağacından künde-kârî tekniğinde yapılan minber tamirat geçirmesine rağmen iyi korunmuştur.⁴²⁹ Minberde bulunan kitabeden eserin *706 senesi mübarek Safer ayının onuncu günü* (22 Ağustos 1306) yapıldığı ve yapımını emreden kişinin Davud oğlu Ahmed, yapan kişilerin de Ankaralı iki dülger [neccar, marangoz] Abdullah oğlu Davud, Ankaralı Ebubekir oğlu Muhammed olduğu anlaşılmaktadır. Eser Selçuklularla Osmanlılar arasındaki geçiş döneminin en önemli eserlerindendir. Minber Selçuklu geleneğini taşımakla beraber yeni bir akımın öncüsüdür. Minberin iki tarafının iki ayrı kompozisyon ve motiflerle süslenmesi başka örneklerde de görülmektedir. XIV. yüzyılın başında (707/1307) Çorum Hamid Camii minberi [Muzaffer Paşa Camii] ve Bursa Ulu Camii minberi (802/1399) örnek gösterilebilir.⁴³⁰

Anadolu Selçukluları dönemi yapı kalıntıları Alaca ve çevresinde daha çok gözükmektedir. Bunların en önemlilerinden birisi daha önce de bahsedilen Hüseyin Gazi medresesidir. Ayrıca Kalehisar'daki (Karahisar) medrese, kervansaray ve hamam bu dönemden kalan eserlerdir. Bunların dışında tarihçesi Hititler dönemine kadar uzanan Karahisar Demirli surları önemli yapı kalıntıları arasındadır.⁴³¹

Cemilbey yakınlarındaki cami kalıntısı ve bu caminin kitabesi de oldukça önemlidir. Kitabede 616/1219-1220 tarihi ve I. Alaaddin Keykubat adı okunmuştur. Yine Cemilbey yakınlarında bu dönemden kalan köprü hakkında ise fazla bilgi bulunmamaktadır. Sungurlu-Türk Hacılar Hanı köyündeki kervansaray olduğu tahmin edilen yapı, diğer örnek han/kervansaray gibi bu döneme ait yapı kalıntılarıdır.⁴³² Evliya Çelebi ise İskilip Kalesi'nin Anadolu Selçuklu Sultanı Alaaddin tarafından fethedildiğini, 817/ 1414-1415 yılında ise Osmanlı padişahı Çelebi Mehmed tarafından zaptedildiğini söyleyerek kalenin o dönemden beri varlığını sürdürdüğünü dile getirir.⁴³³ Çorum merkezdeki; Çorum Kalesi, I. Alaaddin Keykubad dönemine ait Kale

⁴²⁸ Ali İlca, *Belgelerle Çorum Ulu Camii ve Vakıfları* (Ankara: Matsa Basımevi, 2006), 37-39. Caminin geçirdiği depremler ve tamiratlar için bkz. İlca, *age*, 38-44.

⁴²⁹ Karamağaralı, *agm*, 120-121.

⁴³⁰ Karamağaralı, *agm*, 126-127; M. Zeki Oral, "Anadolu'da Sanat Değeri Olan Ahşap Minberler, Kitabeleri ve Tarihçeleri", *Vakıflar Dergisi*, sy. V, (2006): 59-60.

⁴³¹ Mustafa Kemal Şahin, "Çorum ve Çevresinde Anadolu Selçuklu Dönemi Düşünce ve Kültürünün Oluşumunda Bazı Yapılar Üzerine Yorumlamalar", *SDÜ Sosyal Bilimler Dergisi* 44, (2018): 179-181. Karahisar Demirli'de bulunan Anadolu Selçukluları döneminden kalma harabe halindeki kervansaray, medrese ve hamam kalıntıları için ayrıca bkz. Aslanapa, *agm*, 1-14.

⁴³² M. K. Şahin, *agm*, 182.

⁴³³ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, III, 241.

Camii, Ulu Camii, Kalehisar'dan getirildiği düşünölen Ulu Cami'nin minberi ve Mevlevîhâne'nin Anadolu Selçukluları'ndan kalan eserler olduğu söylenebilir.⁴³⁴

Anadolu Selçuklu dönemi çevre yerleşmeleri içerisinde en önemli olanı ise Çorum-Amasya arasında, Mecitözü yolu üzerindeki Elvan Çelebi köyüdür.⁴³⁵ Tekke olarak da adlandırılan Elvan Çelebi köyünde, aslında zaviye olması muhtemel bir cami kalıntısı ve Âşık Paşa'nın oğlu Elvan Çelebi'ye ait bir türbe, ayrıca bir hamam bulunmaktadır.⁴³⁶ Bu köyde bulunan cami, zaviye ve hamamdan oluşan külliye bu dönemden kalan önemli yapılar topluluğu arasında gösterilebilir.⁴³⁷ Zaviye ve türbede farklı zamanlarda yapılan onarımlar nedeniyle kitabeler yer değıştirmiş, ayrıca taş yüzeylerde meydana gelen aşınmalar nedeniyle zor okunmuşlardır. Zaviyedeki kitabeden [caminin inşası] 681/1282-1283 tarihi, türbedeki kitabeden ise [türbenin inşası] 707/1307-1308 tarihleri okunabilmiştir.⁴³⁸

Elvan Çelebi, 638/1240 tarihinde özellikle Amasya-Tokat-Sivas çevresinde çok güçlü bir ayaklanmanın [Babaî isyanı] lideri olan Baba İlyas'ın torunlarındanır.⁴³⁹ Elvan Çelebi'nin Kırşehir'de doğmuş olabileceğı, sonra kendisine verilen bu köye gelerek yerleştiğı ve bir zaviye kurduğu,⁴⁴⁰ geçmişte belki bir Hristiyan azizine ait olan bu ziyaret yerini İslamlaştırarak bu harabeyi şenlendirdiğı söylenebilir.⁴⁴¹ Münecsimbaşı Ahmed Dede'ye göre Elvan Çelebi, babası Âşık Paşa ve dedesi Muhlis Paşa gibi Osman Gazi [ve Orhan Gazi⁴⁴²] döneminin âlim ve şeyhlerindendir.⁴⁴³

Âşık Paşa'nın torunlarından Derviş Ahmet Âşıkî'nin [Aşıkpaşazâde] ifadelerine göre tekke ve zaviyenin 1422'de kullanıldığı ortaya çıkmaktadır. Bölgeye uğrayan bazı yabancılar da tekke hakkında fikirler ileri sürmüşlerdir. XV. ve XVI. yüzyıla ait kitaplara göre bu tarihlerde zaviye hala kullanımdadır.⁴⁴⁴ Bu köydeki zaviyenin, hangi tarikata mensup olduğu bilinmeyen dervişler tarafından kurulduğu, ancak Bektaşiliğin yaygın olması nedeniyle onlara ait olabileceğı düşünülmektedir.⁴⁴⁵ Ahmet Yaşar Ocak ise Elvan Çelebi'nin, büyük dedesi Baba İlyas'ın tarikatı olan Vefâiyye'ye mensup olabileceğini belirtir.⁴⁴⁶

⁴³⁴ M. K. Şahin, *agm*, 183-184.

⁴³⁵ Eyice, *agm*, 211.

⁴³⁶ Eyice, *agm*, 212; Neşet Köseoğlu, "Elvan Çelebi I", *Çorumlu Dergisi*, sy. 46, (1944): 1373-1374.

⁴³⁷ M. K. Şahin, *agm*, 181.

⁴³⁸ Eyice, *agm*, 216-218; Köseoğlu, "Elvan Çelebi II", 1406.

⁴³⁹ Eyice, *agm*, 219; Köseoğlu, "Elvan Çelebi II", 1406-1407. Elvan Çelebi'nin şeceresi için bkz. Köseoğlu, "Elvan Çelebi III", 1439.

⁴⁴⁰ Eyice, *agm*, 222.

⁴⁴¹ Eyice, *agm*, 229.

⁴⁴² Elvan Çelebi'nin Orhan Gazi dönemi meşâyihî olduğuna dair bilgi için bkz. Evliya Çelebi, *Seyahatname*, II, 410.

⁴⁴³ Münecsimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Camii'd-Düvel*, Çev. Ahmet Ağırakça (İstanbul: İnsan Yayınları, 1995), 87-88.

⁴⁴⁴ Eyice, *agm*, 212.

⁴⁴⁵ Eyice, *agm*, 241.

⁴⁴⁶ Ocak, "Elvan Çelebi", 64.

Zaviye gibi mekânlar bu bölgede çoktur. Bunların çoğunun kurucuları ve efsaneleri unutulmuştur. Bu tür dinî mekânların temel amacı çevrede Türk-İslam geleneğini yaymak ve çevreyi şenlendirmektir.⁴⁴⁷ Bunların haricinde Çorum çevresindeki bazı yerleşmelerde Anadolu Selçuklu ve Beylikler Dönemi'ne ait mimarî kalıntılar vardır. Bunlardan Çorum'da da olduğu ama birçok nedenden dolayı yıkılmış olabilecekleri düşünülebilir. Bu nedenlerin içerisinde en başta tarikat hareketleri ve doğal afetler gelir.⁴⁴⁸ Bu tarikat hareketlerinin içerisinde en önemlileri ise Anadolu Selçukluları zamanında meydana gelen Babaî isyanı ile Osmanlılar döneminde gerçekleşen Nur Ali Halife isyanlarıdır. Bu isyanlar Çorum ve çevresine çok zarar vermiş, gelişmesini olumsuz etkilemiştir.⁴⁴⁹ Doğal afetler ise bölgede sık sık meydana gelen sel ve depremlerdir. Hatta Arıncı'nın iddiasına göre, farklı zamanlarda olan bu depremlerin şehirdeki yapılara çok zararı olmuştur. Nitekim Çorum'un fetih günü meydana gelen deprem sonrasında kale ve şehir yerle bir olurken, Osmanlılar zamanında olan depremlerde de birçok cami ve ev zarar görmüştür.⁴⁵⁰ Dolayısıyla bu isyan hareketleri ve doğal afetlerin, Çorum'da bulunduğu varsayılan Anadolu Selçuklu ve Beylikler Dönemi'ne ait eserlerin bugüne ulaşmasını engellediği düşünülebilir.

2.3. Beylikler Döneminde Çorum ve Civarı

2.3.1. Eretnaogulları dönemi (1335-1381)

İlhanlı Devleti'nin 1256 yılında kurulmasıyla birlikte Moğollar Anadolu'yu ikinci kez işgal ettiler.⁴⁵¹ Bu dönemden itibaren başlayan işgaller, yağmalar ve alınan ağır vergiler nedeniyle Selçuklu Devleti'nin ekonomik durumu oldukça kötüleşmiştir.⁴⁵² İşgalden sonra birçok Moğol kabileleri Kayseri, Sivas, Niksar, Tokat ve Çorum çevrelerini içine alan "Danışmendiye Vilayeti" ne yerleşmiştir. XIV. yüzyılın ilk çeyreğinde vilayetin adı değişmiş ve "Rum Vilayeti" adını almıştır. Moğollar bölgede çok fazla yağma, tahrip ve katliamlar yapmışlardır. Devletin son dönemlerinde başa geçen III. Alaaddin ve II. Mesud gibi yetersiz sultanların arasındaki sorunlardan yararlanan Moğollar, Çorum Karahisar Demirli ve çevresi dahil Anadolu'nun iç kısımlarını işgal ederek İlhanlı Devleti'nin bir vilayeti haline getirdiler. 1308'de II. Mesud'un ölmesiyle doğrudan İlhanlı Devleti'ne bağlanan ve Moğol bir genel vali tarafından yönetilen bu vilayet; başkent Konya, Kayseri, Niğde, Aksaray, Çankırı, Çorum ve Tokat şehirlerinden oluşmaktaydı.⁴⁵³

⁴⁴⁷ Eyice, *agm*, 229, 234, 240 dn.72.

⁴⁴⁸ Bakırer, *agm*, 66.

⁴⁴⁹ Babaî isyanı hakkında bilgi verilmişti. Nur Ali Halife isyanı hakkında ileride ayrıntılı bilgi verilecektir.

⁴⁵⁰ Arıncı, *agm*, 899-903.

⁴⁵¹ Sümer, "Anadolu'da Moğollar", 28.

⁴⁵² Sümer, "Anadolu'da Moğollar", 75-76.

⁴⁵³ Sümer, "Anadolu'da Moğollar", 190-191.

İlhanlı Devleti'nin Anadolu genel valileri içerisinde en güçlüsü, Ebu Said Bahadır Han'ın beylerbeyi ve atabeyi olan Emir Çoban'ın oğlu Demirtaş'tır. Demirtaş'ın yanında bulunan kişi ise aynı zamanda kayınbiraderi olan Uygur Türklerinden Eretna Bey'dir. Demirtaş, İlhanlı hükümdarı ile ters düşünce 1327 yılında Memluklere sığınırken yerine vekil olarak kayınbiraderi Eretna Bey'i bıraktı.⁴⁵⁴ Ancak İlhanlı hükümdarı, Büyük Şeyh Hasan'ı Anadolu valisi yaptı. Eretna Bey yeni valiye sadakat gösterdi. Şeyh Hasan iktidar mücadelesi için İran'a gidince o da yerine Eretna Bey'i vekil olarak bıraktı.⁴⁵⁵ Bundan sonra konumunu korumak için mücadelelere giren Eretna Bey, bir ara 1337 yılında Memluk sultanının himayesine girdi. 1341 yılında ise kendi adına para bastırarak bağımsızlığını ilan etti.⁴⁵⁶ Eretna Bey 1343 yılında rakiplerini yenerek güçlü bir konuma ulaştı. Halk arasında kendisine iyi huylu, cesur, adil bir hükümdar olmasından dolayı "köse peygamber" denilen Eretna Bey 753/1352 yılında öldü.⁴⁵⁷ Ünlü seyyah İbn Battuta, Anadolu gezisi sırasında Sivas'a uğramış ve orada İlhanlı Devleti'nin Anadolu'daki vekili olan Eretna Bey'le tanışmıştır. Seyyah eserinde Eretna Bey'in sarayında birkaç gün misafir kaldığını dile getirerek onun cömertliğinden, misafirperverliğinden ve akıcı Arapçasından övgüyle bahsetmiştir.⁴⁵⁸

Eretna Beyliği'nin Sivas ve Kayseri olmak üzere iki devlet merkezi vardı. Bu şehirlerin dışında Amasya, Tokat, Çorum, Ankara, Canik, Niğde, Aksaray, Erzincan gibi şehirler de bu beyliğin sınırları içerisinde bulunmaktaydı (Harita 2.3.). Eretna Bey'in ölümünden sonra başa gelen hükümdarların küçük yaşta olmaları, Türkmen aşiretlerinin isyanları ve emirler arasındaki mücadeleler nedeniyle toprakları gittikçe daraldı.⁴⁵⁹

Eretna Bey'in torunu Ali Bey iyi hükümdarlık yapamadığı için, 1378 yılında Kayseri kadısı Burhaneddin Ahmed'i kendisine vezir yaptılar. Kadı Burhaneddin vezirlik görevi sırasında Eretna Bey'in eski ve etkili emirlerinden olan Şadgeldi Paşa ile rekabet içerisine girdi. Kadı Burhaneddin, Amasya'da bulunan Hacı Şadgeldi Paşa'yı ortadan kaldırmak istese de başarılı olamadı. Bu durum Şadgeldi'nin gücünü artırdı. Ali Bey ölünce, 1380 yılında yerine 7 yaşındaki oğlu Mehmed geçirildi. Ancak yaşı küçük olduğu için kendisine bir naib gerekiyordu. Kadı Burhaneddin bu küçük hükümdara naib oldu. 1381'den itibaren işleri kendi uhdesine aldı.⁴⁶⁰ Amasya ve Çorum'da hakimiyet kuran Şadgeldi Paşa'yı⁴⁶¹ 1381'de yaptığı savaşta öldürdü.

⁴⁵⁴ İ. Hakkı Uzunçarşılı, "Sivas-Kayseri ve Dolaylarında Eretna Devleti", *Belleten* XXXII, sy.126 (1968): 164; Kemal Göde, *Eretnalılar*, (Ankara: TTK Basımevi, 1994), 62; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", 93.

⁴⁵⁵ İbn Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osman*, IV. Defter, Haz. Koji Imazawa (Ankara: TTK Basımevi, 2000), 128a. Uzunçarşılı, "Sivas-Kayseri...", 164-165; Göde, *age*, 62; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", 93.

⁴⁵⁶ Uzunçarşılı, "Sivas-Kayseri...", 166-167; Göde, *age*, 62-63. Ayrıca bkz. Sümer, "Anadolu'da Moğollar", 93-94.

⁴⁵⁷ H. Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, (İstanbul: Necm-i İstikbâl Matbaası, 1927), III, 43-44. Uzunçarşılı, "Sivas-Kayseri...", 168-171; Göde, *age*, 79-83.

⁴⁵⁸ Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnamesi I*, Çev. A.Sait Aykut, 2.Baskı (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004), 416-417.

⁴⁵⁹ Uzunçarşılı, "Sivas-Kayseri...", 176-178; Göde, *age*, 65-69.

⁴⁶⁰ Uzunçarşılı, "Sivas-Kayseri...", 183-186; Göde, *age*, 114-116, 133-134.

⁴⁶¹ Bakırer, *agm*, 62.

1381 yılında küçük hükümdarı ortadan kaldırarak kendi adıyla anılan devletini kurup hükümdarlığını ilan etti ve Eretna Devleti'ne son verdi.⁴⁶² Kurucusu Eretna Bey zamanında varlık gösteren bu devlet, daha sonra gelen zayıf ve küçük hükümdarlar ile ihtiraslı emirler yüzünden ancak 46 yıl yaşayabildi.⁴⁶³

Eretna Bey 10 yıl boyunca Sivas, Kayseri, Amasya, Tokat, Çorum, Develi Karahisar, Ankara, Zile, Canik, Ürgüp, Niğde, Aksaray, Erzincan vb. topraklarda hâkim olmasına rağmen kendi adına inşa edilmiş binalar oldukça azdır. Dolayısıyla Eretna Beyliği döneminde Orta Anadolu'da imar faaliyetleri çok zayıf, kültür bakımından da çok fakirdir.⁴⁶⁴

Çorum ve yöresi, Eretnaoğulları'nın arkasından 1360'larda Amasya'daki Emir Hacı Şadgeldi'nin idaresine girdi. Şadgeldi döneminde Osmanlı Beyliği'nin bu bölgeye ilgisi artmaya başlamıştır.⁴⁶⁵

2.3.2. Kadı Burhaneddin dönemi (1381-1398)

1345 yılında Kayseri'de doğan Kadı Burhaneddin,⁴⁶⁶ Harezmi olup Oğuzların Salur boyundandır. Ulema bir aileye mensup olan Kadı Burhaneddin,⁴⁶⁷ 21 yaşında Kayseri kadılığına getirilmiştir.⁴⁶⁸ Eretna Devleti'nde vezirlik yapmış, rakiplerini ortadan kaldırarak kısa bir süre sonra tahta oturmuştur.⁴⁶⁹ Böylece içerisinde Çorum'un da yer aldığı Eretna Devleti'nin topraklarına sahip olmuştur.⁴⁷⁰ Kadı Burhaneddin döneminde Çorum'u ilgilendiren en önemli olay şüphesiz ki "Kırkdilim Savaşı"dır. Bu savaşın ayrıntısına bir sonraki bölümde girilecektir. Ancak iki devleti savaşa götüren nedenlerin üzerinde kısaca durmak gerekir.

Devletini büyütmek isteyen Kadı Burhaneddin, aralarında bir düşmanlık olmamasına rağmen I. Bayezid tahta geçince Osmanlı topraklarına göz dikti. Bu arada I. Bayezid ise Anadolu'da siyasî birliği sağlamak istiyordu. Osmanlı'nın bu politikasına Karamanoğulları ve diğer Anadolu Beylikleri karşı çıktılar ve Karamanoğulları Beyliği'nin çevresinde toplandılar. Kadı Burhaneddin de bu ittifaka katıldı.⁴⁷¹ Osmanlılar Karamanoğulları üzerine yürüyünce, aralarındaki ittifak gereği Kadı Burhaneddin de Karamanoğulları'na yardım etti. Bu durum ise

⁴⁶² Göde, *age*, 138-139. Ayrıca bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, 2.Baskı (Ankara: TTK Basımevi, 1969), 159.

⁴⁶³ Uzunçarşılı, "Sivas-Kayseri...", 188.

⁴⁶⁴ Ali Sevim ve Yaşar Yücel, *Türkiye Tarihi I* (Ankara: TTK Basımevi, 1995), 268; Göde, *age*, 152-156.

⁴⁶⁵ İ. Şahin, "Çorum", 374; Bakırer, *aqm*, 62.

⁴⁶⁶ Yaşar Yücel, *Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti (1344-1398)*, (Ankara: AÜ Basımevi, 1970), 15.

⁴⁶⁷ Esterâbadî, *age*, 51-53.

⁴⁶⁸ Esterâbadî, *age*, 84.

⁴⁶⁹ Esterâbadî, *age*, 204, 233-235, 238; İbn Kemal, *age*, 128a.

⁴⁷⁰ "Çorum", YA, 2034.

⁴⁷¹ Yücel, *age*, 103-107; Akdağ, *Türkiye'nin...*, 244-247.

Kadı ile Osmanlılar arasındaki gerginliği artırdı.⁴⁷² Bu gerginlik savaşa dönüştü ve iki taraf Temmuz 794/1391-1392 yılında Çorum ovasında, Kırkdilim civarında karşı karşıya geldiler. Yapılan savaşı Osmanlı Devleti kaybetti, Şehzade Ertuğrul öldü.⁴⁷³ Savaşın bitiminde Kadı Burhaneddin başka kaleleri de fethederek bölgeyi kontrol altına aldı ve bol ganimetler ele geçirdi.⁴⁷⁴

Daha sonra Akkoyunlu Kara Yülük Osman Bey'le Kadı Burhaneddin, geçmişte yaşanan bazı anlaşmazlıklar nedeniyle ayrılığa düştü. İki hükümdar arasında bir mücadele yaşandı ve 1398 yılında yapılan savaşı Kadı Burhaneddin kaybederek ⁴⁷⁵ öldürüldü. Ancak mezarının nerede olduğu bilinmemektedir. Kadı Burhaneddin'den sonra devletin başına henüz çocuk yaşta olan oğlu geçti. Kara Yülük Osman bu fırsatı değerlendirmek için Sivas'ı kuşattı. Ancak şehir halkı hem Kara Yülük Osman'a güçleri yetmediği için hem de yaklaşan Timur tehlikesinden dolayı Osmanlılara haber göndererek şehri almalarını istediler. Bunun üzerine I. Bayezid oğlu Süleyman'ı gönderdi. O da Kara Yülük Osman'ı yenerek aynı yıl şehri ele geçirdi.⁴⁷⁶ Çorum'un Osmanlıların eline ne zaman geçtiği net değildir. Ancak Uzunçarşılı; 1392 yılında Kadı Burhaneddin'in Amasya'yı da almak istemesi üzerine Osmanlıların bir ordu gönderdiğini, Kadı Burhaneddin'in savaşıma cesaret edemeyip geri çekildiğini, bunun üzerine Osmanlıların da Amasya ve çevresini topraklarına kattığını dile getirmiştir.⁴⁷⁷ Kadı Burhaneddin'in ölümüyle devleti yıkılınca, içerisinde Çorum'un da bulunduğu topraklar Amasya'da bulunan Şehzade Çelebi Mehmed'in yönetimi altında Osmanlı hâkimiyetine girdi.⁴⁷⁸

⁴⁷² Esterâbadî, *age*, 361 vd.

⁴⁷³ Uzunçarşılı, "Sivas-Kayseri...", 210.

⁴⁷⁴ Esterâbadî, *age*, 376.

⁴⁷⁵ İbn Kemal, *age*, 129a-129b.

⁴⁷⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 7. Baskı (Ankara: TTK Basımevi, 1988), I, 299.; Yücel, *age*, 158-161; Akdağ, *Türkiye'nin...*, 248.

⁴⁷⁷ Uzunçarşılı, "Sivas-Kayseri...", 211.

⁴⁷⁸ "Çorum", *YA*, 2034.

3. BÖLÜM

ÇORUM'UN TÜRKMEN HÂKİMİYETİ SÜRECİNDE ASKERÎ, SOSYO-EKONOMİK VE DİNÎ AÇIDAN YERİ VE ÖNEMİ

Bizans egemenliğindeki Anadolu'ya önce Sasanilerin, VII. yüzyıldan itibaren Arapların ve sonrasında Selçukluların yaptıkları akınlar Bizans kentlerini ve ekonomilerini olumsuz etkilemiştir. Kırsal yerleşmelerin terkedilmesi, Anadolu'nun zamanla uluslararası ticaret yollarının dışında kalması, şehirlerin küçülmesine, işlevselliğini ve niteliklerini kaybetmesine neden olmuştur. Bu terkedilen şehirler,⁴⁷⁹ askerî bir garnizon ve bir kiliseyi barındırabilecek şekilde sadece surları olan yerleşimlere dönüştü. Yaşanan bu olumsuzluklar sonucunda “kent” fiilen ortadan kalktı. Onun yerine “castron/kastron” yani “kale-kent” denilen askerî garnizon modeli ortaya çıktı.⁴⁸⁰ Dönemin Anadolu'su'nda kale-şehir özelliğini taşıyan çok sayıda şehir ve kasaba vardı. Bugünün bilinen şehirlerinden farklı olan castronlar, ortadan kalkıncaya kadar bu özelliklerini korumuşlardır.⁴⁸¹

3.1. Kale-Şehir Olarak Askerî Açidan Yeri ve Önemi

Bugün Çorum il sınırları içerisinde yer alan, Bizans döneminin önemli şehirlerinden Efheta (Euchaita-Avkat) şehri de o dönemde aynı castron modeline sahiptir. Bu model kentin içinde bir kilise, askerî ve idarî personelin bulunduğu bir kale ve halkın yaşadığı yerler bulunuyordu. Bu castronlar saldırı durumunda sığınak olarak hizmet veriyordu.⁴⁸² Bizans döneminde yerleşmeler askerî, dinî, ticarî vb. şeklinde kategorilere ayrılmıştı. Bugünkü Çorum ili olduğu iddia edilen Euchaita [Çorum, Avkat-Beyözü köyü] şehri ise bu dönemde hac güzergâhında bir konaklama merkeziydi. Aynı zamanda pazar/fuar kurulan, başpiskoposların kaldığı bir merkez ya da eyalet başkenti konumunda olan askerî-dinî kategori içerisinde yer alan bir kale-şehir/castrondur.⁴⁸³

Türkler Anadolu'yu fethettikten sonra bu topraklardaki Bizans kültürünü silerek kendi kültürünü yaymıştır. Nitekim Roma-Bizans döneminde askerî ve siyasî nedenlerle sarp kayalıklar üzerine yapılmış “castron” denilen “kale-şehir”leri Bizanslılardan alarak buralara “karahisar” adını vermişlerdir.⁴⁸⁴ Anadolu'da ilk Türk fetihlerini anlatan Danişmendnâme gibi

⁴⁷⁹ Koray Özcan, “Anadolu'da Selçuklu Dönemi Yerleşme Sistemi ve Kent Modelleri”, (Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2005), 54.

⁴⁸⁰ John Haldon, *Bizans Tarih Atlası*, Çev. Ali Özdamar (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2007), 131; Baykara, *age*, 29. Kale-kent modelleri için bkz. K. Özcan, *agt*, 183-184, 197, 204.

⁴⁸¹ Salim Koca, *Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri*, (Ankara: Berikan Yayınları, t.y.), 237.

⁴⁸² Haldon, *age*, 134.

⁴⁸³ K. Özcan, *agt*, 58; Bakırer, *agm*, 56.

⁴⁸⁴ Koca, *age*, 203; K. Özcan, *agt*, 78.

destanlarda da bu kale-şehir özelliğini görmek mümkündür.⁴⁸⁵ Bu kale-şehirlerin (castron) adını değiştirerek “karahisar” şeklinde adlandırma Türk kültürüne de uygundur. Çünkü Türklerin anlayışına göre karahisar adı verilen bu kale şehirler ve “kara” sıfatı, egemenliği ve gücü ifade eden kavramlardır.⁴⁸⁶ Karahisar; erişilmesi güç müstahkem yerlerde kurulan, yanında yerleşim merkezi bulunan, askerî yapılara mevkilere verilen addır. Büyük kaya kütlelerinin üzerine yapılan kaleler için o dönem “kara” sıfatı eklenmiştir. Karahisarları birbirinden ayırmak için yanına genelde tanımlayıcı bir kelime ya da yerleşim yeri adı eklenmiştir.⁴⁸⁷ Bu askerî şehirler bazen yarı Türkçe “karahisar” (Karahisar-ı Sahib, Şebinkarahisar örneğinde olduğu gibi), bazen de Arapça adıyla “hısn” (kale) şeklinde (Hısn-ı Keyfa, Hısn-ı Mansur gibi) adlandırılmıştır.⁴⁸⁸

Karahisar yerleşmeleri, Orta Anadolu bölgesinde yer alan siyasî ve ekonomik merkezleri kuşatacak şekilde kurulmuşlardır. İlk zamanlarda askerî ve stratejik birer harekât merkezi olarak kullanılan Karahisarlar, ilerleyen zamanlarda ise menzil veya derbent olarak kullanılmışlardır. Karahisarlar aynı zamanda yönetime karşı gelip isyan edenlerin ya da bizzat yöneticilerin sığındığı, aynı zamanda hapisane olarak kullanılan, sultan ve ileri gelenlerin hazinelerinin saklandığı ve son olarak geç dönemlerde siyasî yapılanmaların olduğu yönetim merkezleri haline dönüşmüştür.⁴⁸⁹ Nitekim Karahisar Demirli geç dönemlerde Selçuklu hanedan üyeleri arasındaki taht kavgalarında hapisane olarak kullanılmıştır. Karahisarlar; sosyo-ekonomik işlevinin yanı sıra yiyecek ambarları, sarnıçlar, cephanelikler, kale camisi gibi gerekli unsurlara sahip olarak askerî-dinî kolonizasyon hareketlerine hizmet eden stratejik yerleşmelerdir.⁴⁹⁰

Anadolu’da Selçuklu ve Beylikler döneminden kalan “Karahisar” denilen bu kale-şehir yapılarına ya da kalıntılara bugün de rastlanmaktadır.⁴⁹¹ Bu kale-şehirler içerisinde en önemlileri bugün Çorum il sınırları içerisinde bulunan Karahisar Demirli (Çorum-Alaca-Kalehisar köyü) ve Karahisar Osmancık (Çorum-Osmancık ilçesi)’tir. Bunların dışında; Karahisar-ı Sahip, İsce Karahisar (Afyonkarahisar), Karahisar-ı Teke (Antalya), Karahisar-ı Köğonya (Şebinkarahisar- Giresun), Karahisar-ı Develi (Kayseri), Sivrihisar ve Hamam Karahisar (Eskişehir), Karahisar-ı Behramşah (Yozgat), Karahisar-ı Yavaş (Konya) gibi karahisarlar vardır ⁴⁹² (Harita 3.1.).

⁴⁸⁵ Baykara, *age*, 32. Danişmendnâme’de geçen olaylara bakıldığında Çorum’un (Yankoniyye) kale-şehir olduğunu görmek mümkündür. Bkz. *Danişmend-nâme*, 217a-217b, 218b, 219a, 220a-220b, 10b, 223a; *Mirkâtü’l-Cihâd*, 219a-220a, 224b-225a, 226b, 232b.

⁴⁸⁶ Koca, *age*, 203; K. Özcan, *agt*, 78.

⁴⁸⁷ Darkot, *agm*, 276.

⁴⁸⁸ Koca, *age*, 238.

⁴⁸⁹ K. Özcan, *agt*, 78.

⁴⁹⁰ K. Özcan, *agt*, 80, 82.

⁴⁹¹ Koca, *age*, 203.

⁴⁹² Özcan, *agt*, 78-82; Koca, *age*, 238, dn. 222.

3.2. Şehrin Savunma Tesisleri

Malazgirt Zaferi'nden sonra Anadolu'nun dolayısıyla Çorum'un fetih süreci başladı. Ancak bu sürece ilişkin bilgi veren yerli kaynakların yeterli olmaması fetihler dönemini karanlıkta bırakmaktadır. Çorum'un fetih süreci de bundan dolayı bilinmezliklerle doludur. Şehrin kim tarafından, ne zaman fethedildiği konusu bu bilinmezliğin başında gelmektedir. Ancak bu sorunun cevabı kaynaklar ölçüsünde verilmeye çalışılmıştır. Şimdi başka önemli bir sorunun cevabı aranmaya çalışılacaktır. Şehrin sahip olduğu savunma tesisleri nelerdir? Daha önce bahsedildiği gibi fetih sürecinde yeterli kaynakların olmaması, bu konuda da bilgi veren Danişmendnâme'yi daha değerli kılmaktadır. Danişmendnâme'deki ifadeler, o zamanki adı Nikonya ya da Yankoniyye olan Çorum'da bir kalenin varlığına işaret etmektedir.⁴⁹³ Bu konuda destana dayanarak bilgi veren Arıncı; Yankonya (Çorum) şehrinin 1075 yılında Danişmendliler tarafından kuşatıldığını, ancak fetih günü bir depremin olduğunu, arkasından da yağmur nedeniyle büyük bir selin geldiğini, Yankonya Kalesi ve şehrini yok ettiğini belirtir.⁴⁹⁴ Bu bilgilerin kaynağı bir destandır. Peki gerçekte böyle bir kale var mıdır? Bu sorunun cevabını veren tek kişi Evliya Çelebi'dir. Ondan daha eski kalenin varlığı hakkında bilgi veren kaynak yoktur. Evliya Çelebi'de kale hakkında fazla bilgi vermemiştir. Ona göre kaleyi Selçuklu Sultanı Kılıç Arslan yaptırmıştır.⁴⁹⁵ Fakat Evliya Çelebi bu kişinin hangi Kılıç Arslan olduğunu belirtmemiştir. Bu belirsizliği gidermekte zordur. Çünkü kalenin kitabesi olmadığı için yapım tarihi bilinmemektedir.⁴⁹⁶ Danişmendnâme dikkate alınırse Danişmendliler döneminde de bir kalenin var olması gerekir. Her ne kadar destana göre, deprem ve sel nedeniyle kale yok olmuşsa da, Danişmendliler tarafından tekrar yapılmış olabilir.

Danişmendlilerin zayıflamasıyla birlikte 1175 yılında Çorum ve çevresine egemen olan Selçuklular, Myriokephalon (Karamıkbeli) Savaşı'ndan [1176] sonra da Anadolu'ya egemen olmuşlardır. Bu egemenliği pekiştirmek için Selçuklu sultanları uluslararası ticaret potansiyelini Anadolu coğrafyasına çekmek istemişlerdir. Bunu gerçekleştirebilmek için de tüccar kervanlarının konaklama-güvenlik-sağlık gibi ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla ticaret yolları üzerinde berid, kervansaray-ribât, ya da menzil-derbend gibi sosyo-ekonomik ve askerî işlevli binalar yaptırarak, bu yapılardan oluşan bir savunma sistemine sahip olmuşlardır.⁴⁹⁷

Anadolu Selçuklu Devleti dönemindeki Çorum ise askerî-stratejik açıdan oldukça önemli bir potansiyele sahiptir. Karahisar Demirli, Karahisar Osmancık gibi kale yerleşmeleri bu önemin

⁴⁹³ *Danişmend-nâme*, 217b-218a; *Mirkâtü'l-Cihâd*, 220a, 223a-223b, 224a-224b.

⁴⁹⁴ Arıncı, *agm*, 899-901. Arıncı, aynı makalede kalenin Danişmendliler tarafından yapılmış olabileceğini de dile getirir. Ayrıca kalenin sınırlarını kendine göre çizer. Bkz. Arıncı, *agm*, 900. Arıncı'nın çizdiği sınırların doğru olduğu kabul edilirse, bugün var olan kale şehri çevreleyen ama zamanla yıkılan büyük kalenin muhtemelen iç kalesi olmalıdır.

⁴⁹⁵ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, II, 407.

⁴⁹⁶ Bakırer, *agm*, 57-58.

⁴⁹⁷ Özcan, *agm*, 30, 49.

artmasını sağlamıştır.⁴⁹⁸ Dolayısıyla Çorum bu dönemde önemli bir savunma kenti durumundadır. Çorum sınırları içerisinde yer alan Karahisar Demirli, Selçuklu döneminde önemli bir sosyo-kültürel ve ekonomik merkezdir. Yapılan arkeolojik araştırmalarda bunu kanıtlayan çeşitli yapı kalıntıları ve arkeolojik buluntular ele geçmiştir. ⁴⁹⁹ Oktay Aslanapa 1965-1966 yıllarında Kalehisar'da (Karahisar Demirli) çalışmalar yapmış, daha önce bulunmuş olan Anadolu Selçuklu dönemine ait medrese, kervansaray ve hamamdan oluşan üç yapının hem planlarını çıkarmış hem de mimarî özelliklerini araştırmıştır. Kalehisar'da bulunan bu yapılar içerisindeki önemli eserlerden birisi de Çorum-Yozgat yolu üzerindeki kervansaraydır. Planı Selçuklu ve Osmanlı kervansaraylarından farklıdır. Kervansarayın XIV. yüzyıl sonlarında, medreseden sonra yapılmış olması muhtemeldir.⁵⁰⁰ Ancak Bakırer'e göre kervansarayın yapıldığı yer olan Çorum-Yozgat yolu, Selçuklular dönemi yol güzergâhları arasında olmadığı gibi böyle ara bir yol yoktur.⁵⁰¹ Çorum, daha önce de bahsedildiği gibi ana ticaret yolları üzerinde değildir. Karadeniz'e giden ticarî yolların biri batısından diğeri doğusundan geçer. Doğu ile batı arasında olan (Ankara-Amasya) yolun ara kolunu Osmancık oluştururken, Çorum üzerinden böyle bir ara kol geçmemektedir. Dolayısıyla Selçuklular döneminde ana ticaret yolu üzerinde olmadığı için Çorum'da bir menzil yoktur, yakınlarında kervansaray da inşa edilmemiştir.⁵⁰²

Ayrıca Kalehisar'da (Karahisar Demirli) yine bu döneme ait sikke ve seramik parçaları bulunmuştur. Bunların dışında geniş bir tarımsal alana sahip, diğer karahisarlardan yüksek vergi gelirinin olduğu ve Mevlâna Celâleddin'in müridlerinden Şeyh Muhammed Selmâstî'nin mezarının bulunduğu bir Mevlevî merkezi olduğu belgelerden anlaşılmıştır.⁵⁰³

Zamanla bu Selçuklu yerleşim yeri "uc" bölgesi özelliğini kaybetmiş ve Karahisar gibi kalelerin mevcut fonksiyonunu yitirmesinden dolayı Osmanlı döneminde önemini yitirip küçülmüştür.⁵⁰⁴ Çorumlu eyaletinde bir zamanlar idarî merkez olan Karahisar Demirli, ülkedeki yeni oluşum gereğince yerini "Çorumlu"ya bırakmış olmalıdır. Hamilton'a göre burası [Karahisar Demirli], Çorum ve Yozgat'tan daha eskidir. ⁵⁰⁵

Çorum sınırları içerisinde kalan diğer karahisar ise Karahisar Osmancık 'tır. Amasya-Kastamonu ticaret yolunda, Kızılırmak Nehri üzerinde kurulmuştur. Bu karahisar, Hoca Ahmed Yesevî dervişlerinden Koyun Baba'nın kurduğu zaviye ile gelişmeye başlamıştır.⁵⁰⁶ Hatta

⁴⁹⁸ Özcan, *agm*, 34.

⁴⁹⁹ Özcan, *agt*, 80.

⁵⁰⁰ Aslanapa, *agm*, 5-12.

⁵⁰¹ Bakırer, *agm*, 65.

⁵⁰² Bakırer, *agm*, 61. Bilinen en yakın ve tek kervansaray Karahisar Demirli'de bulunan yapıdır.

⁵⁰³ Özcan, *agt*, 80.

⁵⁰⁴ Bulduk, *agm*, 133.

⁵⁰⁵ Baykara, *age*, 88.

⁵⁰⁶ Özcan, *agt*, 82.

Selçuklu veziri Sahip Ata Fahreddin Ali buraya sürgün olarak gönderilmiştir. Dolayısıyla bu dönemde Karahisar Osmancık, hapishane olarak da kullanılmıştır.⁵⁰⁷

Sungurlu-Türk Hacılar Hanı köyündeki kervansaray olduğu tahmin edilen yapı, diğer örnek han/kervansaray gibi bu döneme ait yapı kalıntılarıdır.⁵⁰⁸ Evliya Çelebi ise İskilip Kalesinin Selçuklu sultanı Alaaddin tarafından fethedildiğini, 817/1414-1415 yılında ise Osmanlı padişahı Çelebi Mehmed tarafından zaptedildiğini söyleyerek kalenin o dönemden beri varlığını sürdürdüğünü dile getirir.⁵⁰⁹

Selçuklular, aralarında Çorum'un da bulunduğu askerî-stratejik potansiyeli yüksek olan yerleri "subaşılik" adı altında askerî merkez olarak değerlendirmiş ve yönetici olarak da "subaşı" denilen askerî valileri görevlendirmişlerdir.⁵¹⁰ Çorum'un ya da diğer şehirlerin subaşılik olarak belirlenmesinde, yukarıda bahsedilen kale-şehir özelliğine sahip yerleşim birimi olmasının rolü ihtimal dâhilindedir.

3.3. Çorum ve Civarında Meydana Gelen Askerî Gelişmeler

3.3.1. Selçuklu-haçlı savaşı

Malazgirt Zaferi sonrasında Anadolu'nun Türkler tarafından fethi, Bizanslıları Avrupa'dan yardım almaya itti. Papa bütün Avrupa'yı Türklere karşı birlik olmaya çağırıyordu. Ancak 1074 yılındaki bu çağrı iç çekişmelerden dolayı karşılık bulmadı. Katolik dünyası bu tarihten ancak 22 yıl sonra Anadolu'ya seferler düzenleyebilmiştir.⁵¹¹ Urfalı Mateos bu seferlerin düzenlenmesindeki temel amacı, Kudüs şehrini Müslümanların elinden kurtarmak ve Allah'ın kabrini Arapların elinden almak olarak ortaya koymuştur.⁵¹²

Haçlı Seferleri hakkında çok kaynak bilgi vermesine rağmen, bu seferler sırasında Çorum ile ilgili bilgi veren pek yoktur. Ancak H. Hüsameddin bu konuda az da olsa bilgi vermiştir. Yazar verdiği bilgileri kaynaklara dayandırmasa da dikkate alınması gereken bir tarihçidir. *Amasya Tarihi* yazarına göre:

"Papa ve diğer din adamlarının gayretleriyle 490/1096-1097 yılında Avrupa'da oluşturulan büyük ordular Anadolu'ya geldiler. Melik Danişmend ile Süleymanoğlu Kılıç Arslan aralarında ittifak kurdular. Danişmend Gazi ise Bizanslılarla savaşımaya giderken oğlu Melik İsmail'i [Danişmend Gazi'nin oğlu, Amasya Emiri] Amasya'da bıraktı. Danişmend Gazi Bizanslılarla yaptığı savaşta öldü. Melik İsmail Gazi ise hükümdar oldu. Emirleri ve askerleriyle Amasya'ya geldi. Kısa bir süre

⁵⁰⁷ İbn Bîbî, *age*, II, 174-175.

⁵⁰⁸ M. K. Şahin, *agm*, 182.

⁵⁰⁹ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, III, 241.

⁵¹⁰ Özcan, *agt*, 76. Tezin Anadolu Selçukluları ile ilgili bölümünde bu konuya değinilmişti. Çorumlu emirliği ve subaşılığına (emaret-u serleşkeri) Hatirüddin Zekeriyâ-yı Sücâsî'nin getirildiğine ilişkin bkz. İbn Bîbî, *age*, II, 128.

⁵¹¹ Turan, *Selçuklular Zamanında...*, 42.

⁵¹² Urfalı Mateos *Vekâyinamesi*, 188.

sonra Haçlılar Amasya'ya doğru gelmeye başlayınca, Melik İsmail Gazi Selçuklu sultanı Kılıç Arslan ile ittifak yaptı.

Kılıç Arslan'ı İznik'ten geri çekilmeye mecbur eden Haçlılar, ilerlemeye devam ettiler. Haçlılar General Simyon komutasında Ankara tarafına hücum ettiler. Bunun üzerine Ankara valisi Fetih Han Gazi, az sayıdaki ordusuyla savunma yaptı ama Haçlıların sayısı artınca geri çekilerek Çorum sancağına geldi. Haçlılar Ankara'da Müslümanları katlederek Fetih Han'ı takip ettiler ve Çorum'a doğru harekete geçtiler. Melik İsmail Gazi ise bu durumu öğrenince 491/1097-1098'de Haçlılardan önce ordusuyla Amasya'dan Çorum'a geldi ve savaşa hazırlık yaptı. Melik, Fetih Han'ın pusu kurmasını isterken kendisi ise Nikonya (Çorum) Kalesi'ne kapandı. Savunmayı kaleden yaparken birgün ansızın düşmana saldırdı. Belli bir süre savaşmış, sonra yeniliyormuş gibi yaparak pusunun kurulduğu yere doğru kaçtı. Melik İsmail Gazi ve Fetih Han Gazi'nin fedakârca yaptıkları savaş sayesinde pusuya düşen Haçlılar büyük bir hezimete uğradı. Kaçan Haçlılar üç yüz mücahid ile takip edildi ve Ankara'dan çıkarıldı."⁵¹³

Tarih-i Baybars'ta konu geçmesine rağmen Haçlılar tarafından kuşatılan bu kalenin Harşene (Amasya) yakınlarında olduğu söylenmiş ancak kalenin adı verilmemiştir. H. Hüsameddin ise bu kalenin Çorum Kalesi olup olmadığını bilmediğini, Bozok Kalesi de olabileceğini, ancak eldeki ipuçlarının burasının Çorum Kalesi olduğunu gösterdiğini dile getirir.⁵¹⁴ Nazmi Tuğrul ise aynı bilgileri tekrarladıktan sonra, sözü edilen savaşın Çorum sınırları içerisinde olan Uyuz Gölü civarında yapıldığını söyler.⁵¹⁵

H. F. Turgal ise herhangi bir kaynağa dayanmayan iddiasında; Haçlıların I. Kılıç Arslan'ın merkezi konumunda olan Nikiye'yi (Çorum) 490/1097 yılında kuşatıp emân ile aldıklarını, bunun üzerine Çorum halkının teslim olduğunu ama Haçlıların sözünde durmayıp şehirdeki kadınları ve çocukları Bizans'a sattıklarını, erkeklerin de öldürüldüğünü dile getirir.⁵¹⁶ Benzer bir iddiadan Anakök de bahsetmiştir. O; bu savaş öncesinde Haçlı ordusunun Çorum'a geldiğini, savunma durumu olmadığı için halkın eman dilediğini, Haçlı komutanının bu emânı kabul ettiğini dile getirir. Bunun üzerine Çorum halkının teslim olduğunu ama Haçlıların sözünde durmayıp şehirdeki kadınları Bizans'a sattıklarını, erkeklerin de kılıçtan geçirildiklerini sözlerine ekler.⁵¹⁷

Haçlı Seferleri'ne Avrupalı soylular da katıldılar. Nitekim bu seferlerle görevli Godefroy ve kardeşi Baudoin, Bohemond gibi Frank Prensleri Romalılara ait bütün eyaletleri İranlılar

⁵¹³ H. Hüsameddin, *age*, II, 304-306. H. Hüsameddin'in bahsettiği 1097 yılında Çorum'da geçen olay ile 1101 yılındaki Haçlı Seferi arasında muhtemelen bir ilgi yoktur. Çünkü 1101 yılındaki Haçlı Seferi için Haçlılar Çorum yakınlarından geçen yolu kullanarak Merzifon'a gelmişlerdi. Konunun ayrıntısı için bkz. Işın Demirkent, "Haçlı Seferleri 1101 Yılı", *Prof. Dr. Fikret Işıltan'a 80. Doğum Yılı Armağanı*, (İstanbul: Dünya Yayınları, 1995), 32-34. Ayrıca bu konuda bkz. Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi II*, Çev. Fikret Işıltan (Ankara: TTK Basımevi, 1992), 18-19.

⁵¹⁴ H. Hüsameddin, *age*, II, 306-307.

⁵¹⁵ Tuğrul, *age*, 78.

⁵¹⁶ Turgal, *age*, 12.

⁵¹⁷ Anakök, *age*, 48. Anakök bu olayları anlatırken kaynak vermemiştir. Ayrıca verdiği bazı tarihler olayların kronolojisine uygun değildir. Bkz. Anakök, *age*, 48.

[Türkler] ve Araplardan alıp Greklere geri vereceklerine dair söz verdiler.⁵¹⁸ Bu amaçla Bohemond 1101 yılında harekete geçmiş, ancak Danişmend Gazi'ye yenilerek esir düşmüş ve Niksar'a götürülmüştür.⁵¹⁹

I. Kılıç Arslan, Anadolu'yu ele geçirmek isteyen Haçlılara karşı Danişmend Gazi ile ittifak yaptı.⁵²⁰ 1101 yılında Haçlı ordusu, Danişmend Gazi tarafından daha önce esir edilen Niksar'daki Bohemond'u kurtarmak için harekete geçti.⁵²¹ Ankara ve çevre şehirleri yakıp yıkan Haçlılar, iddiaya göre Çorum'u da yağmalayarak Amasya yakınlarına vardılar.⁵²² Ancak Demirkent, Haçlıların Amasya ve Niksar'a ulaşmak için başka bir yoldan gittiklerini belirtir. Ona göre Niksar'a ulaşan en kestirme yol Yahşihan-Kırıkkale-Çorum güzergâhıdır. Fakat bu yol Türklerin yoğun olarak yaşadığı bölgelerden geçtiği için Haçlılar tarafından riskli bulunarak kullanılmamıştır. Haçlıların bir kolu bu yol yerine Ankara-Çankırı yolunu kullanarak Merzifon'a geçmişler, orada karşılaştıkları Türkler karşısında büyük bir yenilgi almışlardır.⁵²³ Başka bir Haçlı kolu ise Konya yakınlarına (Ermenek) inerek orada bir savaş yapmış ve yine kaybederek Antakya'ya kadar inmişlerdir.⁵²⁴ Bundan dolayı, hem Anakök'ün hem de Turgal'ın Haçlıların 1097 yılında Çorum'a gelip yağma ve katliam yaptıkları⁵²⁵ bilgisine dikkatli yaklaşılmalıdır.

Enver Behnan Şapolyo ise bu savaşlar sırasında Haçlıların Konya'da hezimete uğrarken I. Kılıç Arslan'ın karargâhını Çorum'da kurduğunu, buradan akınlara devam ettiğini dile getirir. I. Kılıç Arslan'ın kaldığı yer ise "Zengiba Kalesi" de denilen, pek müstahkem bir kale olan İskilip Kalesi'dir.⁵²⁶

I. Kılıç Arslan ve Danişmend Gazi birlikte Haçlılara karşı 1101 yılında önemli bir zafer kazandılar.⁵²⁷ Ancak bu olaylardan sonra Danişmend Gazi'nin Malatya'yı fethetmesi⁵²⁸ ve Haçlı prensi Bohemond'u fidye karşılığı serbest bırakması ve bu fideden Kılıç Arslan'a pay vermemesi Anadolu Selçukluları ile Danişmendliler arasındaki ittifakı bozmuştur.⁵²⁹

⁵¹⁸ *Urfalı Mateos Vekâyinamesi*, 188.

⁵¹⁹ *Urfalı Mateos Vekâyinamesi*, 205. Mateos'un verdiği bu tarih 1100 olmalıdır. Ayrıca bkz. Runciman, *age*, I, 249.

⁵²⁰ Osman Turan, "Kılıç Arslan I", *İA*, c. VI, (İstanbul: MEB Yayınları, 1977), 682-684.

⁵²¹ Runciman, *age*, II, 15-18.

⁵²² "Çorum", *YA*, 2032; 1973 *Çorum İl Yıllığı*, 8.

⁵²³ Demirkent, "Haçlı Seferleri 1101 Yılı", 32-34. Ayrıca bu konuda bkz. Runciman, *age*, II, 18-19.

⁵²⁴ Runciman, *age*, II, 22; Işın Demirkent, "1101 Yılı Haçlı Seferleri Ordularının Anadolu'da Takip Ettiği Yollar Hakkında", *Uluslararası Haçlı Seferleri Sempozyumu 23-25 Haziran 1997 İstanbul*, (Ankara: TTK Basımevi, 1999), 118-122.

⁵²⁵ Turgal, *age*, 12

⁵²⁶ Enver Behnan Şapolyo, *Selçuklu İmparatorluğu Tarihi* (Ankara: Güven Matbaası, 1972), 144. Yazar bu bilgiyi aktarırken herhangi bir kaynağa dayandırmadığı için ihtiyatlı yaklaşılmalıdır.

⁵²⁷ Turan, *agm*, 685.

⁵²⁸ *Urfalı Mateos Vekâyinamesi*, 204-205.; Patrik Mihail'in *Vakayinâmesi*, 47-49; Bar Hebraeus, *age*, II, 342.

⁵²⁹ İbnü'l Esir, *age*, X, 281; *Azîmî Tarihi*, 32-33; Turan, *agm*, 686.

3.3.2. Kırkdilim savaşı: Osmanlı ve Kadı Burhaneddin

Çorum ve yöresi, bazı önemli askerî ve siyasî olayları yaşamış bir bölgedir. Bu olaylardan birisi de Osmanlılarla Kadı Burhaneddin Devleti arasında gerçekleşen Kırkdilim Savaşı'dır. Bu savaşın en önemli nedenlerinden birisi Kadı Burhaneddin'in Eretna Devleti'ni ortadan kaldırıp, sahip olduğu toprakları genişletmeye çalışmasıdır. O nedenle güçlü bir devlet olan Osmanlılar ile karşı karşıya gelmiştir. Aralarında yapılan Kırkdilim Savaşı hakkında Osmanlı kronikleri bilgi vermez ama Esterâbadî eserinde ayrıntılı olarak anlatır.

Kadı Burhaneddin, 1389 yılında I. Murat'ın ölüp yerine I. Bayezid'in geçmesi sonrasında Osmanlı topraklarına göz dikti. I. Bayezid'in amacı ise Anadolu'da siyasî birliği sağlamaktır. Osmanlıların bu politikasına Karamanoğulları ve diğer Anadolu Beylikleri karşı çıktılar ve birlik oluşturdular. Kadı Burhaneddin de bu ittifaka katıldı. Osmanlılar kısa bir zaman sonra Karamanoğulları üzerine yürüyünce⁵³⁰ onlarda Kadı Burhaneddin'den yardım istediler. Kadı Burhaneddin'in Karamanoğulları'na yardım etmesi Osmanlılarla aralarında gerginliğin oluşmasına neden oldu.⁵³¹ Osmanlılar, Kadı Burhaneddin'in elinde olan Osmancık'ı almak için [cezalandırmak amacıyla] harekete geçti. Kadı, Osmancık'ın kendine ait olduğunu söyleyerek Osmanlıları tehdit etti.⁵³² Birkaç gün sonra, Kuvvaddaroğulları'na⁵³³ ait olan Kırkdilim Kalesi'ni⁵³⁴ Osmanlıların sahiplerinden zorla aldığı haberi geldi. Kısa bir süre içerisinde Osmancık Kalesi de kale beyi tarafından Osmanlılara teslim edildi. Kadı Burhaneddin'in etrafında bulunan bazı beyler de Osmanlı saflarına katıldılar. Çevre beylerden katılım oldukça Osmanlı gücünü artırdı. Osmanlılar Kadı Burhaneddin'e bir elçi göndererek artık dostluğun bittiğini, savaşa hazır olduklarını söyleyerek onları Çorumlu sahrasına davet etti. Kadı Burhaneddin bu savaş daveti üzerine ordusunu teftiş etti ve askerlerine en iyi silahları dağıttı. Ordusunun düzeniyle ilgilendi. Ancak hem Osmanlıların gücünden, hem de çevresindeki birçok

⁵³⁰ Yücel, *Kadı Burhaneddin*, 27-29; Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî...*, 244-247.

⁵³¹ Esterâbadî, *age*, 361 vd.

⁵³² Esterâbadî, *age*, 372.

⁵³³ Kuvvaddaroğulları için bkz. M. Zeki Oral, "Kuvvaddar Oğulları", *Belleten* XIX, sy. 73 (1955) :102.

⁵³⁴ Kırkdilim'de bir kalenin varlığı tartışmalıdır. Ancak Uzunçarşılı eserinde bu savaştan; "...Çorum sahrasında, Osmanlıların zaptetmiş oldukları Kırkdilim Kalesi önündeki Kırkdilim mevkiinde olmuştur." şeklinde bahsetmiştir. Bu kalenin adını verirken Osmanlı arşiv belgesini kaynak olarak göstermiştir. Bkz. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi I*, 277. Zeki Oral ise Kırkdilim Kalesi'nin o dönemde sahibi olduğu söylenen "Kuvvaddaroğulları" ile ilgili araştırmasında; bu kalenin nerede olduğunu ve kalenin kalıntılarının olup olmadığını henüz tesbit edemediğini, Çorum'a ilgili kişilere yazdığı mektuba cevap alamadığını ifade etmiştir. Bkz. Oral, *agm*, 102. Esterâbadî de eserinde bu kalenin adından bahsetmektedir. Bkz. Esterâbadî, *age*, 372. Hatta çevirmen Mürsel Öztürk bu kalenin varlığı ile ilgili kaynak göstermiştir. Gösterdiği kaynak Alman oryantalist Franz Taeschner'e ait olan 1924-1926 yıllarında Leipzig 'te basılan "*Das anatolische Wegenetz nach osmanischen Quellen*" adlı eserdir. Eser Türkçeye; Franz Taeschner, *Osmanlı Kaynaklarına Göre Anadolu Yol Ağı*, çev. Nilüfer Epçeli (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2010) başlığıyla çevrilmiştir. Ancak eserin Türkçe baskısında; Kırkdilim köyü, Kırkdilim Geçidi, Kırkdilim Dağı geçmesine rağmen "Kırkdilim Kalesi" şeklinde bir kale adı geçmemektedir. Bkz. Taeschner, *age*, 241-242. Bu tezin yazarı, bölgeyi tanıyan kişilere ve Laçın Belediyesi yetkililerine sormasına rağmen, Kırkdilim Kalesi'nin varlığı ile ilgili olumlu bir cevap alamamıştır. Bazı yakın köylerde askeri yapı kalıntıları olabileceği, geçmişte bazı yerlere "kale tepe" dendiği ama neresi olduğunun bilinmediği sonucuna varılmıştır. Bölgede yapılacak arkeolojik araştırmalar bu soru işaretlerini giderecektir. Yukarıda, bu savaşın "Kırkdilim Kalesi" önünde yapıldığını dile getiren kaynaklara değinilmişti. Ancak kalenin varlığı hakkındaki soru işaretlerinden dolayı savaşın yapıldığı yere "Kırkdilim mevki" demek daha uygun olacaktır.

emirin ve beylerin Osmanlı'ya katılmasından dolayı, halkın Kadı Burhaneddin'den umudu yoktu. Buna karşın Kadı Burhaneddin'in kararlı duruşu ordunun cesaretini artırdı.⁵³⁵

Savaş; Çorumlu sahrasında,⁵³⁶ Temmuz 794/1391-1392 yılında, Osmanlıların daha önceden aldıkları Kırkdilim Kalesi önünde [Kırkdilim mevki] yapıldı. Kadı Burhaneddin'in ordusu ile I. Bayezid'in oğlu, Aydın ili sancakbeyi Şehzade Ertuğrul'un komuta ettiği Osmanlı ordusu arasında yapıldı.⁵³⁷ İki taraf arasında çok kan döküldü. Kadı Burhaneddin, Osmanlı ordusunu mağlup ederek önemli bir zafer kazandı.⁵³⁸ Üç gün boyunca devam eden savaş sonunda Osmanlılar yenildi ve Şehzade Ertuğrul öldü.⁵³⁹ Savaşın bitmesinden sonra devlet adamlarının Kadı Burhaneddin'e yağma yapmayı teklif etmeleri üzerine; Kadı Burhaneddin'in ordusu İskilip, Ankara, Kalecik ve Sivrihisar'a girdi ve kaleleri fethederek bölgeyi kontrol altına aldı. Bu şehirleri harap ettiği gibi 40 gün boyunca da yağma ederek bol ganimet elde etti.⁵⁴⁰ Bu savaştan sonra Akkoyunlu Kara Yülük Osman Bey'le anlaşmazlığa düşen Kadı Burhaneddin yapılan savaşı kaybetti 1398 yılında öldürüldü.⁵⁴¹

Esterâbadî, Kırkdilim Savaşı'nı en ince ayrıntısına kadar anlatır. Savaşı Kadı Burhaneddin'in kazandığı açıktır. Ancak Osmanlı kronikleri bu konuda oldukça farklıdır. Kimi sanki böyle bir savaş olmamış gibi suskun kalırken, kimi de savaşı Osmanlıların kazandığını söyleyecek kadar ileri götürür. Örneğin Neşrî, eseri Cihan-nümâ'da Sultan Bayezid ile Kadı Burhaneddin arasında Kırkdilim denilen bir yerde savaş olduğunu, Osmanlıların Kadı Burhaneddin'i öldürdüğünü ve Sivas halkının kendilerine haber gönderip şehirlerini almalarını istediğini belirtir.⁵⁴² Bu konuda sessiz kalan diğer bir tarihçi ise Aşıkpaşazâde'dir. Eserinde Kırkdilim Savaşı'ndan bahsetmez. Hatta 61. Bâb'da 1391 yılında Tekirdağ yakınlarında bir yerin fethini yazdıktan hemen sonra 62. Bâb'da yer alan 1396 Niğbolu Savaşı'na geçer. Sadece 66. Bâb'da Amasya'nın Bayezid'e verilmesi üzerine Kadı Burhaneddin'in öldüğünü dile getirir.⁵⁴³ Münecimbaşı ise bu

⁵³⁵ Esterâbadî, *age*, 371-374.

⁵³⁶ Çorumlu sahrası diye adlandırılan yer, "Çorumlu nahiyesi" olmalıdır. Burası, 1576 tarihli mufassal defterde adı geçen Çorumlu kazası'nın üç nahiyesinden birisidir. Bugünkü Çorum şehrinin batısına ve kuzeyine doğru uzanan ovalık bölgeyi içine almaktadır. Çorumlu nahiyesinin sınırlan şehrin kuzey ve kuzeybatı istikametinde, Çatak ve Kırkdilim boğazlarına kadar ulaşmaktadır. Bkz. Bulduk, *agm*, 134-135.

⁵³⁷ Uzunçarşılı, "Sivas-Kayseri...", 210.

⁵³⁸ Esterâbadî, *age*, 372-375.

⁵³⁹ Uzunçarşılı, "Sivas-Kayseri...", 210. Ancak Akdağ, Şehzade Ertuğrul'un ölümünü Sivas'ın Timur tarafından tahrip edilmesinden kısa bir süre önce olduğundan bahseder. Sonra Timur Sivas'a girip büyük katliam yapar. Bu iki haber Bursa'da Yıldırım Bayezid'e geldiğinde çok büyük üzüntü duyar. O sırada, Uludağ'ın eteğinde bir çobanın yanık kaval sesini duyar. Kaval sesi padişahı o kadar etkiler ki şu sözler ağzından dökülür: "Çal bre çoban çal! Ne canın yandı, ne çiğerin yakıldı. Ertuğrul gibi oğlun mu öldü? Sivas gibi şehrin mi yıkıldı? " diyerek hem Sivas'ın hem de yıllar geçmesine rağmen oğlunun acısını unutamadığını dile getirir. Bkz. Akdağ, *Türkiye'nin...*, 255. Ancak bazı kaynaklar Şehzade Ertuğrul'un ölüm tarihi konusunda ihtilafa düşmüşlerdir. Örneğin İbn Kemal'e göre Ertuğrul, Sivas'ı kuşatmasından [1400] kısa bir süre önce ölmüştür. Bkz. İbn Kemal, *age*, 150a. Ayrıca Ertuğrul'un ölüm tarihi ile ilgili farklı görüşler için Koji Imazawa'nın yazdığı giriş bölümüne bakılabilir. Bkz. İbn Kemal, *age*, XVII-XIX.

⁵⁴⁰ Esterâbadî, *age*, 376.; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi I*, 277.

⁵⁴¹ Uzunçarşılı, "Sivas-Kayseri...", 221.

⁵⁴² Neşrî, *age*, 97a.

⁵⁴³ Derviş Ahmed Âşıkî, *age*, 61, 62, 66. Bâb

savaştan bahsetmemesine rağmen; Sultan Bayezid'in Tokat, Sivas ve Kayseri civarını Kadı Burhaneddin'in elinden almak için yola çıktığını, ancak Kara Osman Bayındır'ın [Kara Yülük Osman], Kadı Burhaneddin'in işini çoktan bitirmiş olduğunu ve Osmanlı sultanının bu illeri savaştan ele geçirdiğini dile getirir. Bu illerin fetih tarihini ise 1395-1397 yılları arasında verir. Sultanın bu illeri almak için yola çıkış tarihi düşünüldüğünde [1391-1392] yazarın verdiği tarihlerle arasında en az 4-5 yıllık fark vardır. Ayrıca Burhaneddin'in ölümünün sultan varmadan gerçekleştiğini söyler ki burada da yanlış bir bilgi vardır. Kadı Burhaneddin 1398 yılında aynı kişi [Kara Yülük Osman] tarafından öldürülmüştür. Verilen tarihle [1391-1392] arasında 6 yıllık bir fark vardır. Açıkçası Münecimbaşı da bu savaşı görmezden gelerek bu yenilgiyi atlamış, hatta Osmanlıların bölgede zafere ulaştığından bahsetmiştir. Yazarın bu tutumunu, eseri yayına hazırlayan Ahmet Ağırakça da eleştirmiştir.⁵⁴⁴ Başka bir Osmanlı tarihçisi olan Hoca Sadeddin Efendi de eserinde bu savaşın tam tersi sonuçlandığını, Kadı Burhaneddin'in yenilerek savaş meydanından kaçtığını dile getirerek, diğer Osmanlı tarihçilerinden farklı olmadığını göstermiştir.⁵⁴⁵

3.4. Çorum'da Kara Tatarlar ve Timur

Orhun yazıtlarında da adına rastlanan Tatarlar aslında bir Moğol ulusudur. Ancak Cengiz Han'dan önce Moğolca konuşan topluluklar için Tatar adı kullanılırken, Moğol hâkimiyetinden sonra Türkçe konuşan bir kısım topluluklara, hatta bazen Orta Asya'daki Türkçe konuşan bütün kavimlere Tatar denilmiştir. Bugün Tatar kelimesi bir Türk boyunun adıdır ve genellikle İdil-Ural bölgesindeki Kazanlılar ve Kırımlılar için kullanılır. Ak Tatarlar, Kara Tatarlar ve Yabani Tatarlar diye üç gruba ayırmışlardır. Bunların içlerinde Kara Tatarlar göçebe hayatı yaşayan, doğudan batıya doğru asıl Tatarlar, Mogollar, Kereyitler, Naymanlar gibi uluslardır. XI. yüzyılda Kâşgarlı Mahmud, XIII. yüzyılda Fahreddin Mübârek Şah, Tatarları (Kara Tatarları) Türk kavimleri arasında zikretmişlerdir. Gazneli ve Selçuklu devri şairlerinin şiirlerinde de Tatar adı görülür. İslâm kaynaklarında ise Tatar ifadesi daha ziyade Moğollar için kullanılmıştır. XIV. yüzyılda Orta Anadolu'da yurt tutmuş Moğollara genellikle Tatar, bazen de Muğal Tatarı denilmiştir. Bu Tatarlara özellikle Timurlu kaynaklarında Kara Tatar adı verilmiştir.⁵⁴⁶

Zafernâme yazarına göre; Mengü Kağan'ın emri üzerine İran'a giden Hülagü, yanına bir Türk topluluğu olan Tatarları da almıştı.⁵⁴⁷ Daha sonra Tatarları aileleri ile birlikte sınır boylarına

⁵⁴⁴ Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Camiü'd-Düvel*, Çev. Ahmet Ağırakça (İstanbul: İnsan Yayınları, 1995), 132.

⁵⁴⁵ Hoca Sadeddin Efendi, *Tacü't-Tevarih I*, Sad. İsmet Parmaksızoğlu, 2. Baskı (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1979), 205.

⁵⁴⁶ Faruk Sümer, "Tatarlar", *TDVİA*, c. 40 (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 168-169.

⁵⁴⁷ Şerefüddin Ali Yezdî, Emîr Timur (*Zafernâme*), çev. D. Ahsen Batur (Selenge Yayınları: İstanbul, 2013), 409. Hoca Sadettin ise Şerefüddin'den aldığı bilgiyi biraz farklı yorumlayarak eserinde dile getirmiştir. Ona göre, Selçuklularla Hülagü arasında yapılan savaşlarda Moğol hükümdarları bu Kara Tatar topluluklarını Selçukluları yola getirmek için sınır boylarına yerleştirmiştir. Bkz. Hoca Sadeddin, *age*, I, 333.

yerleştirmek üzere Rum ve Şam'a gönderdi. İlhanlı Devleti'nin yıkılmasıyla bunlar sınırda tehdit oluşturmaya başladılar. Bu Kara Tatarlar daha sonra Yıldırım Bayezid'in Sivas ve çevresini ele geçirmesiyle onun ordusuna katıldılar. Bayezid onlara Anadolu'da yerleşmeleri için yer verdi. Bunlar vergi ödemedikleri için kısa zamanda zengin oldular.⁵⁴⁸

Faruk Sümer; Kara Tatarların elli iki oymaktan oluştuklarını, sağ ve sol olmak üzere iki kola ayrıldıklarını ve sol kolu teşkil eden oymakların Sivas, Amasya, Tokat, Çorum bölgelerinde yaşadıklarını dile getirmiştir.⁵⁴⁹ Şerefüddin'in verdiği bilgiye göre Kara Tatarlar Anadolu'da [XIV. yüzyılın sonlarında] otuz-kırk bin haneye ulaşmıştır.⁵⁵⁰

Ankara Savaşı sonrasında Timur, kendi yurtlarında rahat bir şekilde yaşayan Kara Tatarları Anadolu'dan Semerkand'a götürmeye karar verdi.⁵⁵¹ Timur'un ne kadar Kara Tatarı yanına alarak Anadolu'dan ayrıldığı konusunda tarihçiler arasında tam bir birlik yoktur. Şerefüddin'in yorumuna bakılırsa otuz-kırk bin hane,⁵⁵² Nizamüddin Şâmî'ye göre bin hane,⁵⁵³ Timur'un Anadolu seferi sırasında yanında bulunan tarihçi Hafız-ı Abrû'ya göre ise 30.000 çadır halkıdır.⁵⁵⁴ Ancak Kara Tatarlar Timur'un kararından memnun olmadılar. Anadolu'da mutlu bir hayat sürüyorlardı. Burada doğup büyüdüğü için birçok bakımdan Türkmenleşmişlerdi. Fakat Timur'un emrine boyun eğmekten başka çare yoktu.⁵⁵⁵

Anadolu'dan ayrılırken Timur ordusuna, Kara Tatarların kaçmasını engelleyecek şekilde bir düzen kurmasını ve onlara zarar gelmesine izin vermemelerini emretti. Ordunun bir kısmı Tokat ve Amasya'ya, diğer kısmı ise Kayseri ve Sivas'a doğru ilerlerken Timur'da harekete geçti. Yolları tutup kimsenin kaçmasına izin vermediler. Timur sonra Kara Tatarların reislerini çağırarak; kendilerine herhangi bir zararın gelmeyeceğini, daha önceki hükümdarların emriyle yurtlarından çıkıp buraya geldiklerini, şimdi fırsat varken çocuklarıyla, mal ve mülkleriyle birlikte önceki topraklarına tekrar dönebileceklerini bildirdi. Onlar ise, kendisi ne emrederse başlarının üzerine olduğunu ve onun himayesi altında olmaktan mutluluk

⁵⁴⁸ Şerefüddin, *age*, 409. Bunların sayıları elli iki tümen olup, her yüz hane bir yurt hesabıyla ayrı yaylak ve kışlakta barınırmaktaydılar. Çoğunlukla Kayseri, Sivas, Amasya, Malatya, Erzincan yörelerini yaylak ve kışlak edinmişlerdi. Bkz. Hoca Sadeddin, *age*, I, 333. Hoca Sadettin'in bahsettiği şehirler arasında Çorum'un adı geçmemesine rağmen Kara Tatarların yoğun yaşadığı yerlerden birisi olmuştur. Bkz. Sümer, "Anadolu'da Moğollar", 131,133, 136, 137.

⁵⁴⁹ Sümer, "Anadolu'da Moğollar", 116. Sağ kol ise Konya, Kayseri bölgelerinde yaşamışlardır.

⁵⁵⁰ Şerefüddin, *age*, 410. Kara Tatarları çok göstermek amacıyla, aynı dönemde bu rakamı altmış bin çadır, yüz bin çadır hatta on sekiz bin âlem olarak veren tarihçiler olmuştur. Sümer, "Anadolu'da Moğollar", 115.

⁵⁵¹ Şerefüddin, *age*, 410. Ancak Sümer'in İbn Arabşah'a dayanarak verdiği bilgiye göre, Timur Kara Tatarları daha sonra Isık Göl civarına yerleştirmiştir. Bkz. Sümer, "Anadolu'da Moğollar", 129. Sümer eserinde; bazı kaynaklarda aslında bu göçün Bayezid'in ricası üzerine yapıldığı bilgisinin yer aldığından ama bu bilginin doğru olmadığından bahsetmiştir. Yine Sümer; Tatarların Ankara Savaşı'nda kendi tarafına geçmesinin Timur'un kararını etkilemediğini, onları beraberinde götürmeyi zaten önceden planladığını dile getirir. Bkz. Sümer, "Anadolu'da Moğollar", 128. Göçün Bayezid'in ricası olduğuna dair İbn Arabşah rivayeti için bkz. Şerefüddin, *age*, 411.

⁵⁵² Şerefüddin, *age*, 410.

⁵⁵³ Nizamüddin Şâmî, *Zafernâme*, çev. Necati Lugal, 2.Baskı (Türk Tarih Kurumu Basımevi: Ankara, 1987), 329.

⁵⁵⁴ İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, 2. Baskı (Türk Tarih Kurumu Basımevi: Ankara, 2000), 30.

⁵⁵⁵ Sümer, "Anadolu'da Moğollar", 130.

duyduklarını dile getirdiler.⁵⁵⁶ Timur daha sonra onları gruplara ayırıp başlarına komutanlar atayarak, birlikte hareket etmelerini, kendilerinin ve hayvanlarının herhangi bir zarara uğramamaları ve kaçmamaları için gözlerini üzerlerinden ayırmamalarını emretti.⁵⁵⁷ Ancak göç eden bu büyük kitle İran Damgan'a geldiklerinde ayaklandı [1404] ama bedelini de ağır bir şekilde ödediler. Bu olaydan sonra Kara Tatarlar Semerkand, Kaşgar ve ısık Göl çevrelerine yerleştirildiler.⁵⁵⁸

Bununla beraber Timur, Anadolu'daki Kara Tatarların hepsini götürmeyi başaramamıştı. Onlardan bazı oymaklar kaçmak suretiyle Anadolu'da kalabilmişlerdi. Göç ettirilmekten kurtulan Kara Tatar oymakları ise eskisi gibi, Ankara, Çorum, Amasya, Yozgat bölgelerinde nüfusu çok başka bölgelerde ise az sayıda olmak üzere yaşıyorlardı.⁵⁵⁹ Nitekim Çelebi Mehmet 1416'da Samsun seferinden dönerken Çorum İskilip'te pek çok Tatar obaları görmüştü. Çelebi Mehmet, sadakatlerinden emin olmadığı bu topluluğun daha faydalı hizmetler yapabileceğini düşünerek, onların Rumeli'ye göç ettirilmesini emretti. Sonrasında bu Tatarların çoğu Filibe yöresinde yerleştirildi.⁵⁶⁰ İskilip Tatarları olan Samağaroğullarının (veya onlardan bir kolun) o dönemde Anadolu'da kaldıkları bilinmektedir.⁵⁶¹

Yukarıda bahsedildiği gibi, Moğolların kalabalık oldukları yerlerden birisi de Çorum ve bölgesiydi. Buradaki Tatarların önemli bir kısmının Çelebi Mehmet tarafından Rumeli'ne göç ettirildiğinden söz edilmişti. Buna rağmen XVI. yüzyılda bu bölgede oldukça kalabalık bir Tatar topluluğu yaşamaktaydı ve bunlara Muğal Tatarı adı veriliyordu. Bunlar bölgenin Katar denilen yöresinde (İskilip'in batısı) oturuyorlardı. Katar adının ise burada yaşayan bir Moğol beyinden geldiği anlaşılmaktadır. Bu beyin XVI. yüzyılda yaşayan oğulları ve torunlarının bazı köylerde mülkleri olduğu tesbit edilmiştir. Burada yaşayan oymaklar, Moğolların kullandığı gibi "bölük" tabirini ve Moğol beylerinin adlarını hatırlatan cemaat adları kullanmışlardır. Bu nedenle Katar yöresinde yaşayan halkın hepsinin veya büyük bir çoğunluğunun Moğol kökenli olduğu söylenebilir.⁵⁶² Orta Anadolu'da özellikle Tokat, Amasya, Çorum, Yozgat, Kırşehir ve Ankara bölgelerinde Moğollar'a ait bu cemaat, kişi ve yer adlarından fazlasıyla bulmak mümkündür. Bu konuda yapılacak araştırmalar önemli sonuçlar verecektir. ⁵⁶³ Çorum adının kökeni konusuna değinilirken; bu yer, kişi ve canlı-cansız varlıkların adlarının kökeninin araştırılmasının tarihî olayları anlama ve yorumlamada katkısı olacağından bahsedilmiştir.

⁵⁵⁶ Şerefüddin, *age*, 411. Ancak İbn Arabşah eserinde, bu göçü Sultan Bayezid'in ısrarlı bir şekilde Timur'dan istediğini belirtir. Yine aynı tarihçi devamında, Bayezid'in Timur'a eğer bu göçü yapmazsa Anadolu'da çok kan akacağını söylediğini dile getirir. Bkz. Şerefüddin, *age*, 411., 771 no'lu dipnot.

⁵⁵⁷ Şerefüddin, *age*, 411.

⁵⁵⁸ Aka, *age*, 30.

⁵⁵⁹ Sümer, "Anadolu'da Moğollar", 131.

⁵⁶⁰ Hoca Sadeddin, *age*, II, 97,98.; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", 133.

⁵⁶¹ Sümer, "Anadolu'da Moğollar", 133-134.

⁵⁶² Sümer, "Anadolu'da Moğollar", 136-137. Bugün de Çorum'da Moğollardan kalan Büğdüs [Bügdüz] adında bir köy vardır. Bkz. Tuğrul, *age*, 82.

⁵⁶³ Sümer, "Anadolu'da Moğollar", 143.

3.5. Yaylak-Kışlak Olarak Kullanımı

Türkler, Malazgirt Zaferi'nden birkaç sene sonra Boğazlara ve Ege kıyılarına kadar ilerlemişlerdir. Bundan sonra Sultan Melikşah ve veziri Nizâmülmülk, Türkmen uluslarına ve boylarına yaylak ve kışlak olarak yeni fethedilen Anadolu topraklarını ikta edip yurt olarak vermişlerdir.⁵⁶⁴ Selçuklu sultanlarının askerî hizmet karşılığı verdiği yaylak ve kışlak yerleşmeler de vardır. Bu yerleşmeler genellikle stratejik önemi olan “uc” bölgelerde yoğunlaşmıştır.⁵⁶⁵ Malazgirt Zaferi'nden itibaren izlenen iskân politikası nedeniyle Anadolu'ya yoğun bir göç başlamış, Türkmenlerin önemli bir kısmı boylar halinde Anadolu'ya gelmişlerdir. Fakat ileride aralarında birleşip siyasî bir güç oluşturmamaları ve ayrılığa düşmemeleri için bu boylar ve oymaklar dağıtılmış, her biri ülkenin bir bölgesine gönderilip ayrıştırılarak yerleştirilmesine özen gösterilmiştir.⁵⁶⁶ Bazen de Selçuklular ve Osmanlılar fetihler yaptıkça konar-göçer unsurları ele geçirilen ülkelere yerleştirerek buraları Türkleştirmiştir.⁵⁶⁷

Bununla beraber; Ankara, Kırşehir, Yozgat, Çorum, Kastamonu, Çankırı ve Eskişehir çevreleri Türk göçlerinin yoğunlaştığı ve ilk Türkmenler tarafından yurt ve otlak olarak kullanılan yerlerdir. Bizans döneminde az yerleşmenin olduğu bu şehirler, Türk fetihleri sonrasında -yerli halkın bir kısmı yaşadıkları yerleri terk edince- yoğun bir biçimde Türkleşti. XII. ve XIII. yüzyıl vakıf kayıtları bu durumu açıkça göstermiş ve yer adları tamamen Türkleşmiştir.⁵⁶⁸ Örneğin, Çorum fethedildikten sonra bu şehre de iskân yapılmıştır. Nitekim *Amasya Tarihi* yazarı H. Hüsameddin, Melik Ahmed Gazi'nin Nikonya'yı fethinden sonra burayı Türkmenlerin “Alayuntlu” boyundan “Çorumlu oymağı” reisi İlyas Bey'e verdiğinden bahseder. “Çorumlu oymağı” Nikonya şehrini yurt edindiği için bu şehre “Çorumlu” denmiştir.⁵⁶⁹ Dolayısıyla bu boylar, oymaklar gittikleri yerlere kendi boy ve oymaklarının adlarını vermişlerdir.⁵⁷⁰

Anadolu'ya gelen Türkler henüz tam olarak İslamlaşmadığı gibi Orta Asya yaşam geleneklerinden de kopmuş değildi. Ancak zaman içerisinde yerleşik ya da yarı göçebe Türkler, çiftçi veya tüccar/zanaatkâr olarak köy ve şehirlere yerleşip İran-İslam kültür ve medeniyeti etkisi altına girmişlerdir. Orta Asya yaşam şeklini koruyan göçebe Türkler ise uçlardaki yaylak ve kışlaklara yerleşmişlerdir. Böylece yaylak ve kışlaklarda yaşayarak hayvancılıkla geçinen, İslam ile Şamanizm'i sentezleyerek yeni bir dinî kimliği benimseyen yarı göçebe tip ile yerleşik

⁵⁶⁴ Yinanç, *age*, 166. Bozkır kültürünün temsilcisi olan bu Türkmenler, hayatlarını “kışlağ” (kışın oturdukları yer) ve “yaylağ” (yazın oturdukları yer) adını verdikleri geniş bozkırlarda sürüleriyle birlikte geçirirlerdi. Bu iki kelime Türkçenin en eski metinlerinde de aynı anlamda kullanılmıştır. Bkz. Mesut Şen, “Türklerde Kışlağ ve Yaylağ Kavramları Üzerine Düşünceler”, *Çukurova Üniversitesi Türkojoloji Araştırmaları Dergisi* 3, sy.2 (2018): 132.

⁵⁶⁵ Askerî hizmet karşılığı verilen yaylak ve kışlak yerleşmeler olduğu kadar, Türkmenler tarafından bizzat kurulan yaylak ve kışlaklar da vardır. Bkz. Özcan, *agt*, 105.

⁵⁶⁶ Yinanç, *age*, 166.

⁵⁶⁷ Korkmaz, *agt*, 92.

⁵⁶⁸ Turan, *Selçuklular Tarihi...*, 355.

⁵⁶⁹ H. Hüsameddin, *age*, II, 286, dn. 1.

⁵⁷⁰ Baykara, *age*, 67-68. Ayrıca bkz. Çubukçu, *agm*, 2490-2495.

yaşama geçmiş ve kentlileşmiş, Sünnî İslam anlayışını benimseyen yerleşik tip ortaya çıkmıştır.⁵⁷¹

Göç eden bu kitleleri adlandırma konusunda en tutarlı yaklaşımlardan birisi Derviş Ahmed Aşıkî'ye aittir. O, eseri "Aşıkpaşaoğlu Tarihi"nde Türkmenlerden "göçebe" değil "göçer-evli" olarak bahsetmiştir. Göçer-evliler, toplu olarak yaylaya ve kışlağa giden, hayvancılık yapan bir topluluktur.⁵⁷² Evleriyle göçen bu insanlar "semi-nomadism" denilen yarı-göçebe bir iskân türü ortaya çıkarmışlardır. Yazın yaylağa kışın ise kışlağa giden yalnızca göçer-evliler değildir. Selçuklu sultanları da kışları Antalya ve civarında sıcak yerlerde geçirirlerken, yazları Sivas ve çevresine giderlerdi. Ancak XIII. yüzyılın sonlarından itibaren göçer-evliler yerleşik hayata geçmeye başlamışlardır. Daha önce hayvansal ürünler satarak, hem şehirlerde yaşayanların ihtiyaçlarını karşılayıp hem de geçimlerini sağlayan göçer-evlilerin, bu yüzyıldan sonra yağmacılık yapmaya başlamaları sosyal dengeyi bozacaktır.⁵⁷³

Geçim kaynağı genellikle hayvancılık olan bu Türkmenler, yaylak ya da kışlak zamanı geldiğinde hayvan sürüleriyle yer değiştirdiği için, bu gidiş-gelişler arasında ekilen tarlalara büyük zararlar veriyorlardı. Bu durum ise göçebe yaşayanlar ile yerleşik yaşayanlar arasında problemlerin çıkmasına neden oluyordu. Devlet de zaman zaman bu göçebeleri düzene sokmakta zorlanıyordu.⁵⁷⁴ Osmanlılar zamanında da benzer sorunlar yaşanmıştır. Nitekim 1022/1613-1614 tarihinde Karaman Beylerbeyi'ne ve ilgili sancakbeylerine İstanbul'dan gönderilen emirde; Boz-ulus'a bağlı olan bazı cemaatlerin (Mamalı, Karakoyunlu, Çeldiklü, Sırıklı, Bozlu, Abalu, Karakocalar, Avşar, Kızık, Crid, Urcan, Musacalu, İlci cemaatleri) eskiden beri yaz mevsiminde vilayet-i Rum (Sivas, Amasya, Çorum, Bozok, Canik (Samsun) ve Arabgir) taraflarında yaylamakta, kış mevsiminde Şam tarafında kışlamakta oldukları, ancak birkaç senedir Karaman'da yaylayıp kışladıkları, adı geçen cemaatlerin yaylak ve kışlaklara giderken yerleşik yaşayanlara zarar verdikleri ve bu hususta gereğinin yapılması istenmektedir.⁵⁷⁵

Osmanlı toplumunu meydana getiren unsurlardan birisi olan konar-göçer aşiretler/cemaatler mevsime göre yaylak-kışlak yerleri arasında göç etmekteydiler. Örneğin Yeni-İl Türkmenlerine bağlı olan bazı cemaatler yazın Arapgir, Samsun, Bozok, Çorum, Amasya ve Sivas taraflarında yaylamakta, kışın ise Şam tarafında kışlamaktaydılar. Erzurum, Diyarbakır ve Sivas Türkmenlerinin koyunları ise Sivas, Çorum, Çankırı, Bolu, Bursa, Samsun ve Borlu'ya kadar olan yerlerde yaylamakta idiler.⁵⁷⁶

⁵⁷¹ Özcan, *agt*, 51-52.

⁵⁷² Derviş Ahmed Aşıkî, *age*, 13-15.

⁵⁷³ Baykara, *age*, 63-67.

⁵⁷⁴ Akdağ, *Türkiye'nin...*, 29-30.

⁵⁷⁵ Ahmet Refik, *Anadolu'da Türk Aşiretleri (966-1200)*, (İstanbul: Devlet Matbaası, 1930), 69.

⁵⁷⁶ İlhan Şahin, "1638 Bağdad Seferinde Zahir Nakline Memûr Edilen Yeni-il ve Haleb Türkmenleri", *İÜEF Tarih Dergisi*, sy.33 (1982): 227-228.

1759 tarihli bir belgede Çorum'daki bazı aşiretlerin (Lek, Araplı, Dedesli, Salmanlı, Kavlı vb.) yerleşik hayata geçtiğinden söz edilir. Bu aşiretler artık köyler kurarak tarım yapmaya başlamışlardır. Danişmendiye vilayeti sınırları içerisinde kalan yerlerde yerleşik hayat göçebeliliğin önüne geçmiştir. Tanzimat Dönemi'nde ise Çorum'daki Kuyumcu, Cihanbeyli, İnallu, Çakallı vb. birçok aşiretin dağınık olarak iskân edildiği görülmektedir.⁵⁷⁷ Yine Tanzimat'la kaldırılan yaylak ve kışlak vergilerinin Çorum'un bazı köylerinde alınmaya devam ettiği bilinmektedir.⁵⁷⁸

Konar-göçer aşiretler Osmanlı İmparatorluğu döneminde başıboş bir hayat yaşamamışlar, devletin devamlı kontrolü altında tutulmuş ve yerleşik yaşayanlardan olduğu gibi, bunlardan da yararlanmak yoluna gidilmiştir.⁵⁷⁹ Zamanla devlet konar-göçerleri; yerleşik halka zarar vermemek, harap yerleri imar edip boş toprakların işlenmesini sağlamak, eşkiya gruplarına karşı tampon görevi yapmasını sağlamak amacıyla yerleşik hayata geçmeye zorlamıştır.⁵⁸⁰

3.6. Şehre Türkmenlerin Yerleşmesinde Dervişlerin Rolü

1071 Malazgirt Zaferi, Türkler'e Anadolu'nun kapılarını kesin olarak açmıştır. Gerek Malazgirt Zaferinden sonra, gerekse Moğol istilâsının hemen öncesinde yaşanan büyük çaptaki Türkmen göçleri, Anadolu coğrafyasında dinî, siyasî ve sosyal açıdan önemli değişmelere yol açmıştır. Anadolu'nun Türkleştirilmesi ve İslamlaştırılması bu değişimin en önemli sürecini oluştururken, Amasya-Çorum bölgesi de bu faaliyetlerin başlıca nirengi noktalarından birini oluşturmuştur.⁵⁸¹ Özellikle Moğol istilâsı sırasında Anadolu'ya gelen ve "Horasan Erenleri" olarak bilinen dervişler, Anadolu'nun Türkleşmesinde ve İslamlaşmasında çok önemli roller oynamışlardır. XIII. yüzyıl Anadolu'sunun karmaşa ortamında bu manevî liderler Mevlana Celaleddin-î Rumî, Hacı Bektaş-ı Velî ve daha birçok kişi halka moral aşılamışlardır.⁵⁸² Sözü edilen manevî liderler, şeyhler ve dervişler; bu hareketlerin odak yeri olan Orta Anadolu'da tekkeler kurarak, Türkçe konuşarak, halkı eğitmeye devam etmişlerdir.

Çorum'un da bu anlamda bir zenginliği de vardır. Elvan Çelebi, babası Âşık Paşa ve dedesi Baba İlyas bu dönemin önde gelen mutasavvıflarındandır.⁵⁸³ Ancak buraya iskân edilen Türkmenlerin, zamanla Selçuklu idaresiyle olan anlaşmazlıkları çatışmalara [ör. Babaî İsyanı] sebep olmuş, bu ise sosyal yapı üzerinde olumsuz bir rol oynamıştır.⁵⁸⁴

⁵⁷⁷ Korkmaz, *agt*, 94-95. Çorum'da Osmanlı dönemi aşiretler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Korkmaz, *agt*, 92-103

⁵⁷⁸ Korkmaz, *agt*, 322.

⁵⁷⁹ İlhan Şahin, *agm*, 227-228.

⁵⁸⁰ Korkmaz, *agt*, 94.

⁵⁸¹ Adnan Gürbüz, "Elvan Çelebi Zaviyesi'nin Vakıfları", *Vakıflar Dergisi*, sy. XXIII, (1994): 25.

⁵⁸² Ethem Erkoç, *Âşık Paşa ve Oğlu Elvan Çelebi*, (Çorum: Çorum Belediyesi Yayınları, 2005), 5.

⁵⁸³ Erkoç, *age*, 5-6.

⁵⁸⁴ Gürbüz, *agm*, 25.

Devrinde tanınmış bir sufi olan Elvan Çelebi'nin hayatı hakkında kaynaklarda yeterli bilgi yoktur. Kendisinin yazmış olduğu, yarı menkıbevî nitelikteki otobiyografik eseri olan Menakıbü'l-Kudsiyye'de de ailesinin tarihi hakkında fazla bir şey söylemez. Elvan Çelebi'nin Kırşehir'de doğduğu tahmin edilmektedir. Doğum tarihi bilinmeyen bu sufinin ölüm tarihi de kesin olarak bilinmemektedir. Ancak kendi yazdığı Menakıbü'l-Kudsiyye'yi bitiriş tarihi 760/1358-59 olduğuna göre bundan birkaç yıl sonra vefat ettiği söylenebilir. Moğol istilasından kaçarak Orta Anadolu'ya gelen Türkmen bir şeyh ailesine mensuptur. Babaî isyanının başı olan Baba İlyas'ın dip torunudur.⁵⁸⁵

Babası Muhlis Paşa'nın vefatı üzerine 753/1352-1353 yılında eskiden "Tanuk, Tanuközü kasabası" diye bilinen yere gelerek yerleşmiştir. Burada kendisine cami, türbe, zaviye, imarethane ve hamam inşa etmiştir. Yaptığı bu imar faaliyetleriyle kasabayı ihya ettiği için daha sonra "Elvan Çelebi kasabası" diye anılmaya başlanmıştır. Sultan Eretna Bey'in veziri olan Alaaddin Ali Şah'ın amcaoğlu olması ve onun yaptığı vakıflar sayesinde Elvan Çelebi zaviyesini ayakta tutabilmiştir.⁵⁸⁶ Anadolu'nun Türkleşme ve İslâmlaşması sırasında çok sık ziyaret edilen yerlerden birisi olmuştur. Geçmişte Bizans dönemine ait kutsal bir mekân olduğu varsayılrsa da, fetihten sonra burası halkın manevî gücü üzerindeki etkisi nedeniyle Türk ziyaretgâhı yapılarak şenlendirilmiştir. Elvan Çelebi zaviyesi, Türkleşmiş bir manevî merkezdir. Bu bölge XI. yüzyılda Türk hâkimiyetine geçmiş, Danişmendli, Selçuklu, Eretna gibi devletlerin egemenliği altında yaşamış, 1398'de Osmanlı topraklarına katılmıştır.⁵⁸⁷ Bu zaviye, Anadolu'da Türkmen boylarının yerleşmesi ile yakından ilgilidir. Baba İlyas, bu tür tekke/zaviye gibi yapıların kurulmasında gerekli olan "velî" tipini temsil etmiştir. Burası tamamen millî ve İslamî bir gazi veya velî etrafında meydana çıkmış bir yerleşim yeridir. Dolayısıyla bu durum, Anadolu'nun ve Rumeli'nin Türkleşme ve İslamlaşma sürecinde "Horasan Erenleri" nin çok önemli bir rol oynadıklarının göstergesidir.⁵⁸⁸

Kolonizatör Türk Dervişleri, yeni bir ülkeye gelip تنها yerlere, boş topraklara zaviyeler kurup yerleşen kişilerdir. Bu dervişler örf ve âdetlerini beraberinde getirmişlerdir. Bunların içerisinde bu büyük göç dalgasını idare eden yönetici konumunda olan insanlar, soylu, statü sahibi zengin kişiler de vardır.⁵⁸⁹ Nitekim bu şekilde kurulan Elvan Çelebi zaviyesi, Anadolu Türk medeniyet tarihi bakımından çok önemli bir yapıdır. Bu zaviyenin kurulduğu yer, efsanevî bir Hristiyan azizine ait bir ziyaretgâhtır. Baba İlyas'ın adı ve hatırası etrafında işlenen

⁵⁸⁵ Ahmet Yaşar Ocak, "Elvan Çelebi", *TDVİA*, c. 11 (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 63-64.

⁵⁸⁶ H. Hüsameddin, *age*, I, 394-395. Elvan Çelebi köyü; günümüzde Çorum ile Amasya karayolu üzerinde yer alan, Mecitözü'ne bağlı bir köydür.

⁵⁸⁷ Eyice, *agm*, 229. Ancak Eyice; yabancı kaynaklara dayanarak verdiği bilgide, önceden burada Thëodoros adında, IV. yüzyıl başlarında ölen Hristiyan bir azizin mezarının ve sonra eklenen bir kilise ve manastırın olduğuna ilişkin bir efsanenin varlığından bahseder. Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşması sırasında boş manastırlar zaviye haline getirilerek canlandırılmıştır. Dolayısıyla Elvan Çelebi'nin zaviyesini burada kurması, Türklerin yeni imar politikasına uygundur. Bkz. Eyice, *agm*, 229-234.

⁵⁸⁸ Eyice, *agm*, 239-240.

⁵⁸⁹ Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler", *Vakıflar Dergisi*, sy. II, (1942): 284.

menkıbeler, bu Hristiyanlık efsanelerinden de geniş ölçüde faydalanmıştır. Elvan Çelebi, Çorum-Amasya arasında işlek bir yol üzerinde olan bu zaviyeyi ecdadı adına kurdurmuş ve sonraları bir tarikat tarafından benimsenmiştir. Elvan Çelebi zaviyesini hangi tarikatın idare ettiği tespit edilememiştir. Ancak bu bölgede Bektaşî tarikatının çok yaygın olması, burasının da belli bir süre Bektaşîlere ait bir zaviye olabileceğini akla getirmektedir.⁵⁹⁰

Çorum'un kırsal kesiminde yoğunlaşan Bektaşî zaviyeleri XIII. yüzyıl başlarından itibaren faaliyette bulunmuşlardır. Bektaşî temsilcilerinden Karadonlu Can Baba, Ümit Halife, Esved-i Yemeni, Arap Dede ve Şeyh Sadreddin gibi kişiler Anadolu'nun fethiyle birlikte Çorum ve çevresine yerleşen kişilerdir. Bu kişilerin, bölgenin İslamlaşmasında ve doğudan gelen göçebelerin bölgeye yerleştirilmesinde önemli katkıları olmuştur.⁵⁹¹ Bunların dışında başka Bektaşî şeyhlerinden de bahsetmek mümkündür: Abdalata, Seydim Sultan, Koyun Baba, Demirşeyh, Balım Sultan, Şeyh Âşık ve Abdalbudu bunlardan bazılarıdır.⁵⁹²

Bu Bektaşî şeyhlerinden Karadonlu Can Baba 1200-1270 yılları arasında yaşamıştır. Oğuzlar ilçesinde vefat etmiş ve orada defnedilmiştir. Karadonlu lakabını kullanan Can Baba, Anadolu'nun İslamlaşmasında emeği geçen bir velîdir, alperendir. Kendisine Hacı Bektaş-ı Velî tarafından, Cengiz Han'ın oğullarının Müslüman olmadıkça Anadolu'ya girmesini engellemek görevi verilmiştir. Bunu başaran Karadonlu Can Baba, daha sonra Anadolu'nun İslamlaşması görevine devam etmiştir. Birçok yer gezdikten sonra Karaören köyüne [Oğuzlar] gelmiş ve orada hastalanıp vefat etmiştir.⁵⁹³

Başka bir Bektaşî şeyhi olan Seydim Sultan'ın asıl adı Şeyh Murat Seydî'dir. İrşad faaliyetlerini yapacağı tekkesini 1367 yılında Çorum'da kurmuştur. Seydim Sultan Tekkesi'nin bölgedeki en önemli fonksiyonu, doğudan göç ederek Çorum ve civarına gelen aşiretlere iskân alanları oluşturmalarıdır. Bu iskân, nüfusun belli bir yerde toplanmasını engellemek için büyük bir düzen içerisinde yapılmıştır. Nitekim Karakeçili aşireti sözü edilen tekkenin yakınına yerleşerek köy kurarken, Çorum merkezdeki mahallelerden birine de adını vermiştir. Bu aşiretin iskân edilmesinde muhtemelen adı geçen tekkenin büyük bir rolü vardır.⁵⁹⁴

Bir başka Bektaşî şeyhi ise asıl adı Ali olan ve Horasan'da doğan Koyun Baba'dır. Çorum'daki önemli Bektaşî zaviyelerinden birisi olan Osmancık'taki zaviyenin kurucusudur. "Menâkıb-ı Koyun Baba"da belirtildiğine göre, "Seyyid" olup Hz. Hüseyin'in neslinden İmam Rıza'nın on ikinci oğludur. Rüyasında Hz. Peygamber'den aldığı manevi işaretlerle Mekke ve Medine'ye

⁵⁹⁰ Eyice, *agm*, 240-241. Ahmet Yaşar Ocak ise Elvan Çelebi'nin, büyük dedesi Baba İlyas'ın tarikatı olan Vefâiyye'ye mensup olabileceğini belirtir. Bkz. Ocak, "Elvan Çelebi", 64.

⁵⁹¹ Ahmet Cahid Haksever, *Çorum Tarihi ve Kültüründe Tasavvuf Geleneği* (Ankara: Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, 2009), 45-46.

⁵⁹² Haksever, *age*, 46 vd.

⁵⁹³ Ali İzzet Efendi, *Tezkire-i Makamat Çorum Evliyaları*, Sad. Ethem Erkoç, 3. Baskı (Ankara: Varan Matbaacılık, 2007), 90.

⁵⁹⁴ Haksever, *age*, 61-63.

gitmiş, ardından da Anadolu'ya gelerek önce Bursa-Menemen'e yerleşmiş, burada şöhretinin artmasından rahatsızlık duyunca Osmancık'a taşınmıştır.⁵⁹⁵

Evliya Çelebi'ye göre Koyun Baba, Hacı Bektaş Veli'nin halifesidir. Hacı Bektaş-ı Veli ile Horasan'dan Anadolu'ya gelinceye kadar gece ve gündüz yirmi dört saatte birer kere koyun gibi melediği için adına Koyun Baba denilmiştir.⁵⁹⁶ Ancak Evliya Çelebi'nin söyleminin aksine, Koyun Baba ile Hacı Bektaş-ı Veli'nin birbirleriyle görüşmeleri kronolojik olarak mümkün değildir. Çünkü Koyun Baba'nın ölüm tarihi 873/1468 iken,⁵⁹⁷ Hacı Bektaş-ı Veli'nin ölüm tarihi ise 669/1271'dir.⁵⁹⁸ Bu nedenle Evliya Çelebi'nin verdiği bilgi doğru değildir. Ancak bu durum onun Bektaşî olmasına engel teşkil etmez.

Fatih Sultan Mehmet ve II. Bayezid döneminde [şehzadelik dönemi] faaliyetlerde bulunan Koyun Baba, bu kişilerden de itibar görmüştür. Fatih, Otlukbeli Savaşı [1473] öncesinde ve sonrasında Koyun Baba'ya uğramıştır. Padişahın, Koyun Baba'ya herhangi bir isteği olup olmadığını sorması üzerine, Koyun Baba kendisinden Kızılırmak üzerine bir köprü yaptırmasını istemiştir. Ancak Fatih'in ölümü üzerine köprüyü II. Bayezid yaptırmıştır.⁵⁹⁹ Evliya Çelebi'ye göre; Sultan Bayezid Koyun Baba'yı Kadir gecesinde rüyasında görmüş, azizin vasiyeti ile kabrinin üzerine oldukça bakımlı ve gösterişli bir türbe, cami, meydan, aşevi gibi eklentiler yaptırmıştır.⁶⁰⁰

Koyun Baba bir Horasan Ereni'dir. Kendisi; Türkistan, Horasan, Rum [Anadolu] hattı üzerinden Balkanlara kadar geniş bir alanı dolaşmış ve yaptığı bu seyahat sonucunda bu mekânları manevî olarak birbirine bağlamış, ortak bir irfan etrafında birleştirmiştir.⁶⁰¹ Horasan Erenleri, Selçuklular zamanında Anadolu'ya gelen ve Anadolu halkını irşat eden birinci dönem erenlerdir. Osmanlı zamanında benzer faaliyetleri yapan velîler ise ikinci dönem Horasan Erenleri'dir. Koyun Baba son dönem Horasan Erenleri'nden birisidir. Bu erenler, Anadolu'daki irfan topluluklarına yönelerek onları marifetten düştükleri konularda yeniden irşad etmiştir. İlk gelen Horasan Erenleri, Selçuklu göçerlerinin yurt edinme süreçlerinde rol alırken, aralarında Koyun Baba'nın da bulunduğu ikinci dönem Horasan Erenleri ise konar-göçerlerin yerleşik hayata geçmelerinde rol oynamışlardır. Koyun Baba, Anadolu'da giderek birbirinden ayrışan ve birbirine yabancılaşan toplulukları, Türkistan Pirleri ve Horasan Erenleri öğretisiyle yeniden bir araya getirmeye ve bir arada tutmaya çalışmıştır. Çorum, Amasya, Tokat ve Sivas'ı

⁵⁹⁵ Haksever, *age*, 65.

⁵⁹⁶ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, II, 181.

⁵⁹⁷ Haksever, *age*, 67-69.

⁵⁹⁸ Ahmet Yaşar Ocak, "Hacı Bektaş-ı Velî", *TDVİA*, c. 14 (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 455.

⁵⁹⁹ Haksever, *age*, 68-69. Koyun Baba'nın, Fatih ve II. Bayezid'le görüştüğüne dair ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Taşgın, *Koyun Baba ve Menakıbı*, (Konya: Çizgi Kitabevi, 2017), 147-155. Ancak Koyun Baba'nın ölüm tarihi türbesindeki kitabeye göre 1468'dir. Dolayısıyla Fatih'le bu savaş öncesinde görüşmüş olamaz. Evliya Çelebi'nin verdiği bilgilere bu nedenle ihtiyatlı yaklaşılmalıdır. Koyun Baba'nın ölüm tarihi için bkz. Fahri Maden, "Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Osmancık'ta Koyun Baba Tekkesi", *Alevilik Araştırmaları Dergisi*, sy. 11 (2016): 76.

⁶⁰⁰ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, II, 180.

⁶⁰¹ Taşgın, *age*, 39.

içine alan Danişment bölgesinde faaliyetlerini yürütmüştür.⁶⁰² Ölene kadar [873/1468] bu hizmetlerini devam ettirmiştir. Ölümünü müridlerine bildiren Koyun Baba, vasiyette bulunarak nereye gömüleceğini halife ve dervişlerine göstermiştir.⁶⁰³ Evliya Çelebi'ye göre Koyun Baba Osmancık'ta defnedilmiştir.⁶⁰⁴

Çorum çevresinde kurulan ilk Bektaşî zaviyelerinden birisi de, Karahisar Demirli köyündeki Demirşeyh zaviyesidir.⁶⁰⁵ Zaviyeye adını veren Demirşeyh hakkında köy halkının dile getirdiği kısa bir efsane dışında başka bir bilgi şimdilik yoktur. Selçuklular hakkında bilgi veren kaynaklarda bu adı taşıyan bir kişiye rastlanılamamıştır. Bu nedenle kendisi Anadolu'yu fetheden alperenlerden birisi mi, yoksa bir tarikat şeyhi mi kesin olarak bilinmemektedir. Ancak Anadolu'nun fethi sırasında şehit olanlar halk arasında evliya olarak kabul edildiği için kendisi alperenler arasında gösterilmiş olabilir.⁶⁰⁶ Nitekim kendisinin Bizans döneminde (VII/XIII. yüzyıl), bugün kendi adıyla bilinen Çorum-Sungurlu'daki köye yerleşen ilk alperenlerden olduğu dile getirilen görüşler arasındadır. Sungurlu ve civarı Türklerin eline geçince Demirşeyh köyünde türbesi yapılmıştır.⁶⁰⁷

Efsaneye göre Şeyh Mehmet [Demirşeyh], Anadolu'nun fethi için Horasan'da hazırlanan bir Türk ordusunun komutanlığına getirilmiştir. Buhara yakınlarında bulunan Kureyş köyü ve aynı adı taşıyan oymağa mensup bu genç komutanın Balıseyh ve Sarıseyh adındaki iki ağabeyi de bu sefere katılmıştır. Ordudaki bazı kişiler onu komutanlığa layık görmeseler de, Şeyh Mehmet askerleri ile Anadolu içlerine doğru ilerlemeye başlar. Bugün Demirşeyh diye bilinen köyün yakınlarında Türk ordusu ile Bizanslılar karşı karşıya gelirler. Bu savaş sırasında zafer için Allah'a dua eden Şeyh Mehmet bazı kerametler de gösterince, komutanlığa layık görmeyenler başta olmak üzere bütün ordunun manevi gücü gittikçe artar. Yapılan savaş Türkler kazanmasına rağmen tıpkı ağabeyleri gibi Şeyh Mehmet de şehit düşer. Ağabeylerinden Balıseyh, bugün Kırıkkale'ye bağlı Balıseyh ilçesinde, diğer ağabeyi Sarıseyh ise bugün Çorum'a bağlı kendi adını taşıyan köyün bulunduğu yer olmak üzere, üç kardeşte şehit düştükleri yerde defnedilmişlerdir.⁶⁰⁸

3.7. Dinî İsyanlardaki Yeri ve Önemi

Anadolu Selçuklu Dönemi'nde dinî içerikli ilk isyan hareketi Babaî ayaklanmasıdır. Çorum ve civarının bu isyan hareketinin yayılma alanı içerisinde olması, tezin konusuyla yakından ilgili

⁶⁰² Taşgın, *age*, 16-18.

⁶⁰³ Taşgın, *age*, 71, 261-262.

⁶⁰⁴ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, II, 180.

⁶⁰⁵ Haksever, *age*, 74.

⁶⁰⁶ Ali Kılçı, "Demirşeyh Türbesi", *Vakıflar Dergisi*, sy. XIX, (1985): 179.

⁶⁰⁷ Haksever, *age*, 74.

⁶⁰⁸ Kılçı, *agm*, 179.

olduğu için olayı daha önemli hale getirmektedir. Daha önce bu isyan hakkında ayrıntılı bilgi verilmesine rağmen, kısaca tekrar bahsetmek yerinde olacaktır.

XIII. yüzyılda Moğolların önünden kaçan Türkmenler, Anadolu'nun Suriye sınırına doğru yoğun bir şekilde göç etmişlerdir. Bu bölgede, yaşam biçimi farklılığından dolayı yerleşik yaşayanlar ile göç eden bu Türkmen boyları arasında devamlı çatışmalar çıkmıştır. Bu göçebelerin doğu vilayetlerinde yağmalara girişmesi, devlet ile aralarında çatışmaların çıkmasına sebep olmuştur. Devlet düzeni sağladıkça, göçebelerin hayatı zorlaşmış ve onların mevcut düzene olan memnuniyetsizlikleri ve düşmanlıkları giderek artmıştır. İşte böyle bir ortamda Baba İshak adındaki yarı şaman yarı Müslüman bir şeyh; dinî, siyasî ve sosyal faktörleri birleştirerek Türkmenleri etrafında toplamış, ülkede hüküm süren adaletsizlikleri öne sürerek onlara dinî telkinlerde bulunmuştur. Baba İshak göçebelerin ekonomik ve sosyal huzursuzluklarını da yine bu dinî telkinlerle beslemiştir.⁶⁰⁹ Bu gelişmeler sonrasında Baba İshak, 637/1239-1240 yılında önce Sümeysat ve Kefersud sonra Urfa ve Maraş civarında ayaklanmıştır. Bu isyan daha sonra Tokat, Sivas, Çorum taraflarında da propaganda yoluyla yayılmıştır.⁶¹⁰ Selçuklu ordusu tarafından önce Baba İlyas'ın idamı sonra ise Baba İshak'ın ve Babaîlerin öldürülmesiyle 1240 yılında bu isyan sona ermiştir.⁶¹¹

Orta Anadolu, özellikle bu tür isyanların çıkmasında ve yayılmasında gerekli olan altyapıya sahiptir. Yaşayan nüfusun dinî ve etnik kimliği, coğrafi yapı ve lojistik sağlamadaki kolaylık gibi etkenler, isyanlar için elverişli bir ortam sağlamıştır. Nitekim XVI. yüzyılda, özelde Çorum ve civarında, genelde ise Anadolu'da bu tür dinî içerikli isyanları görmek mümkündür. Bu dönem isyanlarının arkasında ise 1501 yılında İran'da kurulan Safevi Devleti vardır. Sözü edilen dönemde görülen isyanlar tezimizin zaman kapsamı dışında olsa da, Çorum ve civarında yaşanan isyanların sebepleri, gelişimi ve sonuçlarını anlayabilmek, Çorum'un bu tür isyanlardaki yeri ve önemini kavrayabilmek adına bu isyanlardan kısaca bahsetmek yerinde olacaktır.

1501 yılında yapılan savaşta Akkoyunlu Devleti'ni yenen Şah İsmail, Şia mezhebini esas alan ve dedesinin adını taşıyan Safevi Devleti'ni kurmuştur.⁶¹² Devlet kurulduktan sonra On İki İmam Şiîliği'ne eğilimi olan taraftarları Anadolu'dan İran'a göç etmişler, bu yeni kurulan Şiî devletin gücünü artırmaya çalışmışlardır. Özellikle on iki dilimli kırmızı tacın (tac-ı Hayderî) kabulünden sonra Kırşehir, Tokat, Amasya, Yozgat ve Çorum çevresinde Safevilere taraftar olan Alevîler/Şiîler, Şah İsmail'e büyük bir bağlılık göstermişler ve onu kurtarıcı olarak kabul etmişlerdir. Osmanlı Devleti ise bu bağlılığı yakından takip etmiş, gerektiğinde cezalandırma yoluna gitmiştir.⁶¹³

⁶⁰⁹ Turan, *Selçuklular Zamanında...*, 421.

⁶¹⁰ H. Hüsameddin, *age*, II, 372-373.

⁶¹¹ Ocak, *Babaîler...*, 128-137.

⁶¹² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 7. Baskı (Ankara: TTK Basımevi, 1988), II, 253.

⁶¹³ Şahabettin Tekindağ, "Şah Kulu Baba Tekeli İsyanı", I, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, sy. 3 (1967): 34-35.

Şia mezhebini benimseyen Safevi Devleti, Anadolu'da yaşayan Kızılbaşlara daî veya halife denilen propagandacıları göndererek yanına çekmeye çalışmıştır. Bu halifeler içinde en meşhurlarından biri Şahkulu diğeri ise Nur Halife'dir. Şahkulu'nun sorumluluk alanı Teke bölgesi iken Nur Halife'nin sorumluluk alanı Çorum'un da içerisinde bulunduğu Orta Anadolu'dur. Her ikisi de, henüz isyanlar çıkmadan 1509 yılından itibaren Alevîleri Şah adına birliğe davet etmiştir.⁶¹⁴ Nur Halife'nin Çorum ve civarında çıkarmış olduğu isyan her ne kadar asıl konu olsa da, Şahkulu isyanı da etkisini bütün Anadolu'da göstermesi açısından oldukça önemlidir.

Şahkulu Baba Tekeli [ö. 917/1511] veya Karabıyıkoglu denilen ama Osmanlı tarihinde Şeytankulu⁶¹⁵ adı verilen bu kişi, Şah İsmail'in babası Şeyh Haydar'ın halifelerinden Hasan Halife'nin oğludur. Antalya-Korkuteli'ne bağlı Yalınlı köyündendir. Babası da Şeyh Haydar'a hizmet ederek onun halifesi olmuş ve Teke iline (Antalya ve civarı) gönderilmiş, propaganda yapması istenmişti. Hem Hasan Halife hem de oğlu Şahkulu, Antalya'da zühd hayatları ile çok meşhur olmuşlardı. Bunu duyan II. Bayezid dualarını almak için onlara para yardımında bile bulundu. Şahkulu bu süre içerisinde halkı Şah İsmail'e uymaya davet ederek epey bir taraftar edindi. Şah İsmail ise Şahkulu'nu kullanarak hem Batı Anadolu'da hem de Rumeli'de yapılan propagandalar sayesinde etkisini artırdı.⁶¹⁶

Bu arada Şahkulu ayaklanmak için uygun bir ortam aradı ve o ortamı da buldu. II. Bayezid'in yönetimden elini çekmesi, sağlığında oğulları arasındaki taht mücadelesi Şahkulu'na cesaret verdi. Şehzade Korkud, her ne kadar Şahkulu'nun faaliyetlerine izin vermeyerek üzerine ordu gönderse de, Şahkulu kaçtığı için istenilen sonuç elde edilemedi. Kısa bir süre sonra Şahkulu geri dönerek Antalya'yı kuşattı. Devletin bu olayı yerel bir isyan olarak görüp yeterince önemsememesi Şahkulu'nun cesaretini artırdı. Antalya'dan sonra Burdur ve Isparta civarlarında da yağma ve katliamlar yaptı. Üzerine gönderilen orduyu da yendi (Nisan 1511) sonra Bursa'ya kadar gitti. Durumun ciddiyetini anlayan Osmanlı Devleti, dönemin sadrazamı [Ali Paşa] komutasında büyük bir ordu hazırladı. Sivas civarında yapılan savaşta Osmanlı sadrazamı öldü ama yenilen Şahkulu'ndan bir daha haber alınamadı. (Temmuz 1511).⁶¹⁷

Şehzade Ahmed, Divana gönderdiği mektupta Şahkulu'nun büyük bir ihtimalle öldüğünü dile getirmiştir. Bundan sonra Şahkulu'nun taraftarları İran'a doğru kaçmaya başladılar, güzergâh üzerindeki birçok yerde yine problem çıkardılar. En sonunda İran'a varıp Şah İsmail'in huzuruna çıktılar, Şah İsmail onları sorguladı ve birçoğunu cezalandırdı. Şahkulu Baba Tekeli

⁶¹⁴ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, 253.

⁶¹⁵ Gerçek adı bilinmemektedir. H. Hüsameddin eserinin bir yerinde Şahkulu'nu Nureddin Ali olarak adlandırmışsa da başka yerlerde iki ayrı kişi olarak bahsetmiştir. Bkz. Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, (İstanbul: Necm-i İstikbâl Matbaası, 1927), III, 255, 257-258.

⁶¹⁶ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, 230. Anadolu'da olduğu gibi Rumeli'de de Kızılbaşlar vardı ve onlara mektuplar göndererek ileride yapılacak isyana hazır olmalarını istedi. Nitekim dört adamla beraber ilgili kişilere yirmi mektup gönderdi. Bkz. Selahattin Tansel, *Sultan II. Bayezit'in Siyasî Hayatı* (İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1966), 248.

⁶¹⁷ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, 254-256.

her ne kadar kendisinin Şah İsmail'in halifesi olduğunu iddia etse de; Baba İshak, Şeyh Bedreddin, Şah İsmail'in dedesi Şeyh Cüneyd örneklerinde görüldüğü gibi tasavvuf yoluyla saltanatı ele geçirmeye çalışmıştır. Buna benzer durumlar sonra da devam edecektir. İsyandan sonra II. Bayezid, Teke yöresindeki Alevî ve Şîîleri yeni fethedilen yerlere sürmüş olsa da, Anadolu'daki bu Şîî tehlikesini önleyecek tek kişinin Şehzade Selim olacağı herkes tarafından kabul edilmiştir.⁶¹⁸

Trabzon'da valilik yapan Şehzade Selim ise gerek Şah İsmail'in faaliyetlerini ve gerekse Şahkulu olayını yakından takip etmişti. Bunun yanı sıra bazı şehzadelerin Şah İsmail ile olan yakınlığını da biliyordu. Nitekim kardeşi Şehzade Ahmed'in oğlu Murad, Şah İsmail'in elinden tac giymişti. I. Selim tahta geçince Şehzade Ahmed ve oğlu Murad, Alevî ayaklanmasının başına geçmişler ve böylece Çorum, Sivas ve Tokat gibi şehirlerde yeni olayların çıkmasına neden olmuşlardı.⁶¹⁹ Bu yeni olaylar ise sofuların başkaldırmasıdır. Bunların başında ise Şah İsmail'in bir başka halifesi olan Nur Ali Halife vardı. Anadolu'nun batısında ve güneyinde çıkan kızılbaşlık hareketlerini Şahkulu, Orta Anadolu'dakini de Nur Ali Halife idare ediyordu. Rumiye'li olan Nur Ali Halife, Şah İsmail tarafından Amasya ve çevresine gönderilmişti. Osmanlı Devleti'nin; şehzadeler arasındaki mücadelelerle ve Şahkulu sorunuyla uğraşmasından faydalanarak Çorum, Amasya, Yozgat ve Tokat taraflarında bulunan Yörük, Türkmen ve Kürt Alevîlerini kışkırtmak için görevlendirilmişti.⁶²⁰

1512 yılında I. Selim'in Osmanlı tahtına geçmesi üzerine Şah İsmail, Nur Ali Halife'yi sofuları toplaması için Anadolu'ya gönderdi. Bu arada Şehzade Ahmed'in, kardeşi Selim'in padişahlığını kabul etmemesi ve onunla hükümdarlık mücadelesine girmesi Nur Ali Halife'nin işini kolaylaştırdı.⁶²¹ Mîr Ali de denilen Nur Ali Halife, Koyulhisar'a gelerek etrafında binlerce kişi topladı. Üzerine gönderilen Osmanlı kuvvetlerini yenerek Tokat'ı alıp Şah İsmail adına hutbe okuttu.⁶²² Nur Ali'nin isteği üzerine Kara İskender ve İsa Halife adındaki sofular harekete geçerek Çorum ve Amasya civarında bulunan Kızılbaşları ayaklandırıdılar. Bunlardan Şah adına asker topladılar ve başlarına kırmızı tac giydirdiler. Ondan dolayı bunlara Kızılbaş (Sürhser) denildi. Bu iki halifenin etkisinde kalan Şehzade Murad törenle kırmızı tacı giyerek Kızılbaş oldu.⁶²³ Bu sofular zamanla Amasya'da yirmi bin kişi oldular ve Müslümanları öldürdüler. Çorum'da ise Kadı Nuşirvan'ı katledip İskilip'i Kara İskender'e verdiler.⁶²⁴ Herkesi açıktan Şîîliğe davet ederek kabul etmeyenleri yaktılar.⁶²⁵

⁶¹⁸ Şahabettin Tekindağ, "Şah Kulu Baba Tekeli İsyanı", II, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, sy. 4 (1968): 58-59.

⁶¹⁹ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, 256.

⁶²⁰ Çağatay Uluçay, "Yavuz Sultan Selim Nasıl Padişah Oldu?", *İÜEF Tarih Dergisi* 7, sy. 10 (1954): 128. ss.117-142.

⁶²¹ Faruk Sümer, *Safevî Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, (Ankara: Selçuklu Tarih ve Medeniyeti Enstitüsü Yayınları, 1976), 34-35.

⁶²² Tansel, *age*, 256-257.

⁶²³ Uluçay, *agm*, 128.

⁶²⁴ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, 256. dn.1.

⁶²⁵ H. Hüsameddin, *age*, III, 258-259.

Sultan Ahmed, hem Kızılbaş olan oğlu Murad'ı yola getirmek hem de halkın yardım isteğine cevap vermek için Sinan Paşa komutasında bir ordu gönderdi. Ama 1512 yılında, Sivas yakınlarında Kızılhisar denilen yerde yapılan savaşta Paşa yenildi ve kaçtı. Daha sonra muhtemelen Mirahur Bıyıklı Mehmed Ağa, Göksu yakınlarında Kızılbaşlara yetiştii. 20 Temmuz 1512 tarihinde aralarında çok kanlı bir savaş yapıldı. Nur Ali dâhil birçok insan öldü. Diğerleri ise aynı Şahkulu adamları gibi İran'a sığındılar.⁶²⁶

Daha önce de dile getirildiği gibi özellikle Orta Anadolu Bölgesi tarihte birçok isyanın çıktığı ya da yayıldığı yerlerden birisi olmuştur. Yukarıda bu bölgede hem Selçuklu hem de Osmanlı döneminde çıkan dinî içerikli isyanlardan bahsedilmişti. Bölgenin bu tür isyanların çıkmasında ve yayılmasında gerekli olan altyapıya sahip olduğu, elverişli bir ortamın bulunduğundan söz edilmişti. Bu kez de Anadolu'nun büyük bir bölümünde olduğu gibi Çorum ve yöresinde de etkili olan, sosyo-ekonomik içerikli, ancak sonuçları açısından siyasî sayılabilecek "Suhte İsyanları"ndan bahsedilecektir.

XVI. yüzyılın ortalarında ülkede görülen genel ekonomik darlık ve vergilerin artması sonucunda köylü büyük bir yoksulluk içine girmişti. Geçimlerini sağlamak konusunda zorluk çeken bu köylü aileler, genç çocuklarını medreseye yollayarak hem yurtlarda barınmalarını, hem de okumalarını sağlamak istemişlerdir. Gerçekten "sıbyan mektebi"nde okuyan köy çocukları, daha sonra kasaba ve şehirlerdeki orta medreselere giderek yurtlara yerleşiyor ve bu şekilde "suhte" oluyorlardı. Ancak işin kötü tarafı 1550 yıllarında bütün medreseler tıklım tıklım doluydu. Buna rağmen her yıl müderrislerinden icazet (diploma) alan binlerce öğrencinin çok azı üç yıl eğitim veren Bursa, Edirne ve İstanbul'daki yüksek medreselere yerleşebiliyordu. Buralara yerleşemeyen önemli bir suhte kitlesi ise yurtlarda ve medreselerde yığılıp kalıyor, sayıları gittikçe artıyordu. Ancak bu üç şehirdeki yüksek medreselerden çıkanların da hepsi İstanbul'daki Süleymaniye ve Fatih gibi gelişmiş medreselere (Şahn Medreseleri) giremiyordu. Bundan dolayı Edirne ve Bursa başta olmak üzere neredeyse bütün Anadolu şehirlerinde, buralara girmeyi bekleyen kalabalık bir öğrenci topluluğu bulunuyordu. İşte XVI. yüzyılın ortalarından itibaren Anadolu'da ve kısmen Rumeli'de halkın başına bela olan ve uzun süre çözüm bulunamayan "suhte" kitlesi bu şekilde ortaya çıkmıştır.⁶²⁷

Suhtelerin işsizlik, geçim zorluğu ve ahlâk bozulması gibi sebeplerle giriştikleri ayaklanma hareketi başlangıçta pek önemli gözükmemiştir. Bu ilk medreseli gezginci grupların amaçları köylerden biraz erzak ve para dilenmektir. Fakat şehirlerde böyle olmadı. Kapıkulları ile suhteler arasında zaman zaman çatışmaların çıkması ve bazı medreselilerin gayri ahlâkî davranışlarda bulunmaları işi büyütmüş ve sonunda Anadolu'nun büyük kısmını kapsayan bir düzensizlik meydana getirmiştir.⁶²⁸

⁶²⁶ Uluçay, *agm*, 130.

⁶²⁷ Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası "Celali İsyanları"*, (İstanbul: Cem Yayınevi, 1995), 69-70.

⁶²⁸ Akdağ, *Türk Halkının...*, 270.

Öğrenimlerini bitirmelerine rağmen, kendilerine iş verilmediği için maddî ve manevî bunalım içine giren bu genç insanlar arasında ahlâk dışı bazı olaylar da görülmeye başlandı. Nitekim bu suhteler tarafından kadınlara, kızlara ve genç erkek çocuklara tecavüzler artmış, köy ve kasabalara gruplar halinde giden suhteler zorla yiyecek, para vb. şeyler toplamaya başlamıştır. Devlet bunların haklarında kovuşturmayla başlayınca da isyana girişmişlerdir. Bu ayaklanmalarda suhtelerin diğer asi gruplarla zaman zaman birleşerek ortak hareket ettikleri de görülmüştür. Suhte bölüklerinin tamamına yakını ise yalnızca medreseli öğrencilerden oluşmuştur. Öğrenciler karşılarında en büyük düşman olarak yöneticileri görmüşlerdir.⁶²⁹ Medreseli isyanları XVI. yüzyılın ortalarına yaklaştıkça [Kanuni dönemi] tamamen sertleşti ve genişledi. Ancak bu isyanlar o dönemde Anadolu'nun her yerinde değil, medrese ve imaretlerin [yurt] çok olduğu yerlerde çıkmıştır. Bu ayaklanmaların çıktığı yerleri bölgesel olarak tespit etmek mümkündür: Edirne-Gümölcine-Selanik üçgeni, Bursa-Balıkesir-Afyonkarahisar üçgeni, Manisa-Muğla-Isparta üçgeni, Kastamonu-Çankırı-Bolu üçgeni, Tokat-Amasya-Çorum üçgeni, Tarsus-Silifke-Manavgat üçgeni.

Bu ayaklanmaların çıktığı bölgelerden sadece Tokat-Amasya-Çorum üçgeni ele alınacaktır. “Yeşilirmak çevresi” de denilen bu bölge; isyanların ilk çıktığı, en yoğun ve sürekli olduğu Bursa - Balıkesir - Afyon bölgesi kadar ünlüdür. Yeşilirmak çevresinde bulunan şehir ve kasabaların birbirine yakın ve canlı olmaları, hepsinde zengin vakıflarca desteklenen medreselerin bulunması, kalabalık öğrencilerin buralarda birikmesini kolaylaştırmıştır. Bu durum bölgede öğrenci ayaklanmalarının kolaylaşmasını ve sürekli hale gelmesini sağlamıştır. Bir zamanlar medreselerinden ünlü âlimleri, hukukçuları yetiştiren bu bölge, XVI. yüzyılın ikinci yarısından sonra öğrenci ayaklanmalarının en önemli bölgelerinden birisi olmuştur.⁶³⁰

Yeşilirmak çevresinde meydana gelen bu ayaklanmalar, bölgedeki yetkililerin İstanbul’la yaptıkları resmî yazışmalara göre genel yaşamı alt üst etmiştir. Hatta I. Süleyman’a karşı isyan eden oğlu Şehzade Bayezid için, Amasya-Tokat bölgesinde 1558-1559 yılları arasında Rumeli askeri bekletilmesine rağmen, Samsun (Canik) ve Çorum’u da içine alan Yeşilirmak Bölgesi sayısız silahlı öğrenci bölüklerinin elinde kalmıştır. Amasya, Tokat, Ladik, Kavak, Merzifon, Osmancık, Bafra, Sinop, Çorum gibi şehir, kasaba ve köylerin olduğu geniş bir bölgede katliamlar, yağmalar, çocuk kaçırmaları gibi çok acı olaylar yaşanmıştır. Buna rağmen Yeşilirmak Bölgesi’nde şehzadeyi bekleyen Rumeli ordusu ve yerel yöneticiler güvenliği sağlayamamışlardır. Bölgede ki bazı şehir ve kasaba kadıları İstanbul’a yazdıkları resmî yazılarda durumun ne kadar kötü olduğunu tam olarak ortaya koymuşlardır. Merzifon ve Samsun kadıları 1559 yılında İstanbul’a gönderdikleri yazılarda; öğrenci takımının kasabaları bir bir gezdiklerini, insanlardan zorla paralarını ya da oğullarını aldıklarını, insanları katlettiklerini dile getirmişlerdir. Amasya kadısı ise gönderdiği yazıda; Osmancık, Merzifon, Ladik ve Gümüş kasabalarında ve bunların nahiyelerinde benzer şikayetlerin olduğundan,

⁶²⁹ Akdağ, *Türk Halkının...*, 20.

⁶³⁰ Akdağ, *Türk Halkının...*, 159-162.

hassa köylerinin bile basıldığından ve suhtelerin silahlı olarak dolaşmaya devam ettiklerinden bahsetmiştir.⁶³¹

20 Receb 967/1559 tarihinde, Çorum-Osmancık kadısına gönderilen Mühimme Defteri'nde kayıtlı bir hükümde; Tarak adındaki bir suhtenin sekiz arkadaşı ile birlikte bir sipahinin yolda eşyasını yağmaladıkları, ok, yay ve kılıçla gezmekte oldukları, daha sonra Hacı Hamza adındaki kasabada yol kesip halktan zorla altınlarını aldıkları, naibi de hapsedtiklerini ve parasını almadan serbest bırakmadıkları, kovuşturma başlayınca da Kastamonu sancağına geçtikleri, haklarında işlem başlatılınca kaçtıkları, en son Bafra-Alaçam'da yetişerek birini öldürüp birini de hapsedip Osmancık'a götürdükleri dile getirilerek, bundan sonra da devletin emirlerine uyması konusunda Osmancık kadısının uyarıldığından bahsedilir.⁶³²

Aynı tarihlerde Çorum'da da Burunsuz adındaki bir suhte lideri, bölüğü ile harekete geçmiştir. Ancak arazinin dağlık olması ve diğer sancaklara sığınmalarından dolayı isyan eden bu suhte bölüğü bir türlü ele geçirilememiştir.⁶³³

Eşkiya ve suhte isyanlarını bastırma yolu ise yakalananları yok etmek ya da kürek cezası vermektir. III. Murad hükümdar olduğunda, Kanuni döneminden beri Sokullu'nun suhtelere karşı izlediği politika devam ediyordu ve birden de bu politika değiştirilemedi. Ama medrese öğrencilerinin "ıslah" edilmesi ilk kez çözüm olarak ele alındı. II. Selim'in ölmesinden kısa bir süre önce suhte ayaklanmaları genişlemiş bir durumdaydı. Dolayısıyla III. Murad çok kötü bir zamanda padişah olmuştu. 1575 yılının yazında bu olaylar eski şiddetinde devam ediyordu. Bir yıl sonra Yeşilırmak çevresi suhte hareketlerinin en fazla olduğu yer haline geldi. Bu dönemde Çorum suhteleri tulga, kolçak [zırh] ve silah ile dolaşmakta ve şehri ele geçirmiş durumdaydılar.⁶³⁴ Bu durum XVI. yüzyılın ikinci yarısında Çorum'da dört adet olayın gerçekleşmesine neden olmuştur.⁶³⁵

1582 yılında meydana gelen olayda; Çorum sancağı İskilip kasabası, gündüz vakti suhteler tarafından basılmış, bir kişi öldürülerek malları yağmalanmıştır. Kasaba halkından da sancakbeyini sokmamaları için söz almışlar, fakat ahali sözünde durmayıp sancakbeyine yardım etmeye karar verince suhteler kaçmıştır. Ancak yeniçeriler, İskiliplilerin kendilerini korumak için sağladıkları silahlarını toplarken onlara çok sıkıntı çekirmişlerdir.⁶³⁶

H. Turhan Dağlıoğlu ise *Mühimme Defterleri*'ne dayanarak verdiği bilgide; Osmancık, Merzifon, Ladik, Gümüş kasabalarında bazı medrese kaçaklarının zekat ve sadaka adı altında Ladik

⁶³¹ Akdağ, *Türk Halkının...*, 167-168.

⁶³² Gönderilen hüküm için bkz. "Osmancık'ta Türeyen Tarak Adındaki Eşkiya İle Avanesine Dair", *Çorumlu Dergisi*, sy.15 (1939): 203.

⁶³³ Akdağ, *Türk Halkının...*, 181.

⁶³⁴ Akdağ, *Türk Halkının...*, 256-260.

⁶³⁵ Zafer Karademir, "Osmanlı Döneminde Medreseli Olayları", (Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, 2008), 33-34. Rakam istatistik bilgi olarak verilmiştir.

⁶³⁶ Akdağ, *Türk Halkının...*, 269.

taraflarında halktan para toplamak istediklerini, XVII. yüzyılda Anadolu’da zaman zaman bu şekilde softa hareketlerinin çıktığını, hatta Çorum’da softaların [suhte] bir ara Kızılbaşlarla birlikte hareket ettiklerini, medresede yiyip içip tembellik eden bu kişilerin devlet otorite sağlayınca ona karşı silahlı olarak isyan etmekten çekinmediklerini dile getirir.⁶³⁷ Yine Dağlıoğlu’nun verdiği bilgiye göre, 11 Rebiyyülevvel 990 (M.1582) tarihinde Çorum Beyi’ne ve İskilip kadısına yazılan hüküm, İskilip kasabasını basan eşkıya ile ilgilidir. Osmanlı-İran savaşlarının devam ettiği bir sırada fırsattan yararlanan softalar ve bazı gençler, aralarında bir çete kurup İskilip kasabasını basarak çoğunun mallarını gasbetmişler, bazı genç oğlanların ırzına geçmişler ve birçok kimseyi de katletmişlerdir. Sancakbeyi’nin adamları gelmeden önce de ortadan kaybolmuşlardır. Devlete karşı gelen bu bozguncuların ve eşkıyaların sancaktaki askerler tarafından yola getirilmesi kesin bir şekilde emredilmektedir.⁶³⁸

Suhte isyanlarının en ateşli olduğu 1584 öncesinde; Batı Anadolu, Kastamonu, Çorum, Amasya, Alaiye ve Larende çevreleri karışıklığın en çok olduğu yerlerdi. 1584’ten 1587’ye kadar geçen süre içerisinde zayıflayan suhteler, bu dönemin Anadolu’sunda meydana gelen karışıklıklardaki rollerini asi levend ve sekban bölüklerine bırakmışlardır. 1587 yılında suhtelere karşı şiddetli tedbirler alınmış, ancak bunun sonucunda da yeni bir sorun teşkil eden Celalî bölükleri ortaya çıkarak suhtelerin yerini almışlardır.⁶³⁹

⁶³⁷ H. Turhan Dağlıoğlu, “*Hicrî Onuncu Asırda Çorum*”, *Çorumlu Dergisi*, sy. 5 (1938): 148.

⁶³⁸ H. Turhan Dağlıoğlu, “*Hicrî Onuncu Asırda Çorum*”, *Çorumlu Dergisi*, sy. 13 (1939): 393.

⁶³⁹ Akdağ, *Türk Halkının...*, 318-320, 326.

SONUÇ

Çorum, başkentliğini yaptığı Hitit İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra gittikçe önemini kaybetmeye başlamıştır. Türklerin fethine kadar, diğer Orta Anadolu şehirleri gibi devletler arasında hep el değiştirmiştir. Bu mücadeleler; şehrin siyasî, ekonomik ve sosyolojik yapısını olumsuz yönde etkilemiş ve gittikçe şehrin küçülmesine neden olmuştur. Ayrıca bu süre içerisinde yaşanan toplumsal olaylar, savaşlar ve doğal afetler mimari eserlerin zarar görmesine neden olduğu gibi, yazılı kültürün gelişmesine de engel teşkil etmiştir. Bu nedenle Çorum'un tarihini aydınlatacak yazılı eserler de, anıtsal yapı kalıntıları da yok denecek kadar azdır. Var olan eserleri korumak ise bu şehrin tarihsel kimliğinin devamı için oldukça önemlidir. Tezimizde bu durumun önemi üzerinde durmaya çalıştık.

Diğer tarihî dönemlere ilişkin yeterli materyal olmasına rağmen, araştırmalar genelde popülerliği nedeniyle Hititler dönemi üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu durum Çorum'da yaşamış diğer uygarlıkları yeterince tanımayı zorlaştırmaktadır. Gerek arkeolojik çalışmalar ve gerekse tarihî araştırmalar diğer uygarlıkları da yeterince kapsamalıdır. Çalışmamızda buna dikkat ederek şehrimizde yaşamış önemli uygarlıklardan kısaca bahsettik. Yine yaptığımız bu çalışma bize, Çorum'un tam bir açık hava müzesi konumunda olduğunu, ancak bu potansiyelini yeterince değerlendiremediği için tanınırlık konusunda zayıf kaldığını gösterdi. Gerek bu konuda gerekse yapılacak Çorum ile ilgili araştırmalar da çalışmamızın katkı verebilmesine özen gösterdik.

Çorum tarihi ile ilgili yapılan araştırmalarda, şehrin adının nereden geldiği konusu maalesef üzerinde çok durulan bir konu değildir. Şehrin adının kökeni hakkında kapsamlı bir etimolojik çalışma yapılırsa, Malazgirt sonrası Çorum ve yöresinde meydana gelen boy ve oymak hareketliliğinin yönünü, şeklini ve yerleşme sürecini görmek mümkün olacaktır. Bu da Çorum tarihine ışık tutacaktır. Öneminden dolayı tezimizde şehrin adının nereden geldiğine kısaca değindik.

Araştırmamızda en büyük problemlerden birisi olan, şehrin ne zaman ve kim tarafından fethedildiği konusunu çözmeye çalıştık. Malazgirt Zaferi'nin hemen sonrasında başlayan Anadolu'nun fetih süreci oldukça sancılı geçmiştir. Bizans'la ve Haçlılarla yapılan savaşlar, Beylikler arası mücadeleler, siyasî, dinî, sosyo-ekonomik gelişmeler bu dönemin sıkıntılı geçmesinin nedenleridir. Anadolu'nun el değiştirdiği bu zorlu dönemi ayrıntılarıyla anlatan kapsamlı, yerli eserler yazılamadığı için bu dönem hakkındaki bilgilerimiz çok yetersizdir. Bu kaynak eksikliğini hissettirmemeye çalışarak Çorum'un; ne zaman ve kim tarafından fethedildiği, şehre iskânın nasıl ve ne şekilde yapıldığı, şehrin fetih öncesinde, sırasında ve sonrasında siyasî, dinî, kültürel ve sosyo-ekonomik durumunun ne olduğu gibi soruların cevaplarını elimizden geldiğince vermeye çalıştık. Yine şehrin yaşadığı savaşlar, isyanlar, göçler ve bunların etkileri üzerinde durarak, geçmiş dönemlerdeki Çorum'un profilini çıkarmaya çabaladık. Hititlerden Osmanlıların fethine kadar olan süreçte, şehirdeki askerî

yapıların ve savunma tesislerinin varlığı üzerinde durarak, Çorum'un eskiden önemli bir askerî kent konumunda olduğunu vermeye özen gösterdik.

Yine çalışmamızda; Malazgirt Zaferi'nden itibaren Çorum'un çok önemli bir dinî merkez olduğunu, başta Bektaşîler olmak üzere birçok tarikatın yuvası haline geldiğini, bu tarikatların ve sufilerin Çorum'un ve bölgenin Türkleşip İslamlaşmasında, konar-göçerlerin iskân edilmesinde önemli bir rolünün olduğunu belirtmek istedik. Ancak bu dinî yapılanmanın belli zamanlarda kontrolden çıkarak; Babaî, Şahkulu, Nur Ali Halife gibi dinî ve siyasî içerikli isyanların çıkmasına da zemin hazırladığını aktarmaya çalıştık.

Çalışmamız bize şunu gösterdi ki; Çorum konumu itibariyle sık işgale uğrayan, dinî, siyasî ve sosyal hareketliliğin yoğun olduğu bir şehirdir. Bu durum şehrin siyasî, ekonomik ve kültürel kimliğine oldukça zarar vermiştir. Geçmişin bu olumsuz durumlarını kapatmak mümkün değildir ama gelecek açısından bakıldığında bu şehrin güzelliklerini ortaya çıkarmak, ülkeye ve dünyaya tanıtmak, hak ettiği yere getirmek mümkündür. Sözü edilen tarihî çalışmalar yapılırsa, hem şehrin turizmi bundan olumlu etkilenecek hem de şehir halkı üzerinde tarihsel bir farkındalık oluşturacaktır.

KAYNAKÇA

- Ağırakça, Ahmet. "Müneccimbaşı Ahmed Dede". *TDVİA*. 32: 4-6. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-name*. Haz. Erdoğan Merçil. İstanbul: Tercüman Yayınları, 1977.
- Ahmed b. Yahyâ el-Belâzürî. *Fütuhu'l-Bıldan*. Çev. öMustafa Fayda. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987.
- Ahmed Eflâkî. *Âriflerin Menkıbeleri II*. Çev. Tahsin Yazıcı. 2. Baskı. İstanbul: Hürriyet Yayınları, 1973.
- Aka, İsmail. "Aksarâyî, Kerîmüddin". *TDVİA*. 2: 293. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- _____. *Timur ve Devleti*. 2. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2000.
- Akdağ, Mustafa. *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası "Celali İsyanları"*. İstanbul: Cem Yayınevi, 1995.
- _____. *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi*. İstanbul: Cem Yayınları, 1995.
- Akkaya, Şükrü. "Kitab-i Melik Danişmend Gazi-Danişmendnâme". *AÜDTCFD* 8, sy. 1-2 (1950): 131-144.
- Aktüre, Sevgi. "19. Yüzyılda ve 20. Yüzyıl Başında Çorum". *Çorum Tarihi*. 5. Hitit Festivali Komitesi, 121-151. 'y.y.': EFA Tasarım, 't.y.'
- Akurgal, Ekrem. "Anadolu Tarihinin Oluşmasında Jeomorfolojik Özelliklerin Rolü". *İÜ Anadolu Araştırmaları Dergisi*, sy.10 (1986): 21-30.
- _____. *Anadolu Kültür Tarihi*. 17. Baskı. Ankara: Tübitak Yayınları, 2005.
- Ali İzzet Efendi. *Tezkire-i Makamat Çorum Evliyaları*. Sad. Ethem Erkoç. 3. Baskı Ankara: Varan Matbaacılık, 2007.
- Alp, Sedat. *Hitit Çağında Anadolu*. İstanbul: Tübitak Yayınları, 2001.
- Alptekin, Coşkun. "Büyük Selçuklular". *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*. 7: 95-232. İstanbul: Çağ Yayınları, 1992.
- _____. "Türkiye Selçukluları". *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*. 8: 209-407. İstanbul: Çağ Yayınları, 1992.
- Anakök, Tayyar. *Çorum Tarihi*. Basılmamış Daktilo Eser. Çorum: 'y.e.y.', 1950.
- Anna Komnena. *Alexiad Malazgirt'in Sonrası*. Çev. Bilge Umar. İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1996.
- Arıncı, Rifat. "Arzda ve Yurdumuzda Zelzele Bölgesi". *Çorumlu Dergisi*, sy. 29 (1941): 897-903.
- Aslanapa, Oktay. "Kalehisar'da Bulunan Mimarî Eserler". *Sanat Tarihi Yıllığı* 2 (1968): 1-14.
- Atalay, Erol. "Cemilbey (Çorak) Nahiyesinde Bulunan Bizans Selçuklu Dönemi Yapıları ve Altın Paraları". *III. Araştırma Sonuçları Toplantısı*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985. 63-73.
- Avcı, Casim. "Sugur". *TDVİA*. 37: 473-474. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Aylar, Faruk. "Çorum'un Genel Coğrafya Özellikleri". *Coğrafyası, Tarihi, Kültürü ve Edebiyatıyla Çorum*. Ed. Yavuz Bayram, 23-107. Çorum: T. C. Çorum Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2014.
- Azimli, Mehmet. "Emevi Dönemi Komutan Ve Valilerinden Mesleme b. Abdülmelik". *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9, sy. 2 (2007): 25-39.
- Aziz B. Erdeşir Esterabadi. *Bezm u Rezm*. Çev. Mürsel Öztürk. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.
- Bakırer, Ömür. "Bizans, Danişmend, Selçuklu ve Beylikler dönemlerinde Çorum". *Çorum Tarihi*. 5. Hitit Festivali Komitesi, 51-78. 'y.y.': EFA Tasarım, 't.y.'

- Bar Hebraeus (Gregory Abu'l-Farac). *Abu'l-Farac Tarihi I*. İng. Çev. Ernest A.Wallis Budge Türkçe Çev. Ömer Rıza Doğrul. 3. Baskı. Ankara: TTK Basımevi, 1999.
- Barkan, Ömer Lütfi. "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler". *Vakıflar Dergisi*, sy. II (1942): 279-386.
- Baykara, Tuncer. *Anadolu'nun Selçuklular Devrindeki Sosyal ve İktisadi Tarihi Üzerinde Araştırmalar*. İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi, 1990.
- Bayram, Mikail. *Danışmend Oğulları Devleti'nin Bilimsel ve Kültürel Mirası*. Konya: Unimat Ofset, 2009.
- Belâzurî. *Fütûhu'l-Büldân*. Çev. Mustafa Fayda. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987.
- Bilgiç, Emin. "Anadolu'nun İlk Tarihi Çağının Ana Hatlarıyla Rekonstrüksiyonu". *AÜDTCF Dergisi* 6, sy. 5 (1948): 489-516.
- Brooks, E. W. "The Arabs In Asia Minor (641-750) From Arabic Sources". *The Journal Of Hellenic Studies*, XVIII (1971): 182-208.
- Bulduk, Üçler. "Çorum Sancağının Osmanlı İdarî Teşkilatındaki Yeri I". *OTAM*, sy. 3 (1992): 129-167.
- Buluç, Sevim. "Çorum ve Çevresi". *Çorum Tarihi*. 5. Hitit Festivali Komitesi, 17-50. 'y.y.': EFA Tasarım, 't.y.'
- Cahen, Claude. *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi (XI. Yüzyılın İkinci Yarı)*. Çev. Yaşar Yücel ve Bahaeddin Yediyıldız. Ankara: TTK Basımevi, 1988.
- _____. *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*. Çev. Yıldız Moran. 3. Baskı. İstanbul: E Yayınları, 1993.
- Çay, Abdülhaluk. *II. Kılıç Arslan*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987.
- Çoban, Hacı. "Anadolu'da Kimmer-İskitler ve Orta Anadolu'daki İzleri". Doktora Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, 2013.
- "Çorum". *Yurt Ansiklopedisi, Türkiye İl İl: Dünü, Bugünü, Yarını*. 3: 2009-2114. İstanbul: Anadolu Yayınları, 1982.
- Çorum İli 2015 Yılı Çevre Durum Raporu*. Çorum: T. C. Çorum Valiliği, 2016.
- Çorum Kültür Envanteri*. Çorum: T. C. Çorum Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2008.
- Çubukçu, Tamer Ünal. ""Çorum" Adının Tarihsel Gelişimi ve Kökeni Üzerine Bir Değerlendirme". *Akademik Tarih Ve Düşünce Dergisi*, c.10., sy.6 (2024): 2475-2501.
- Dağhoğlu, H. Turhan. "Hicrî Onuncu Asırda Çorum". *Çorumlu Dergisi*, sy. 5 (1938): 148-150.
- _____. "Hicrî Onuncu Asırda Çorum". *Çorumlu Dergisi*, sy. 13 (1939): 393-395.
- _____. "Çorum Vilayetinin Mülki Taksimatına Tarihi Kısa Bir Bakış". *Çorumlu Dergisi*, sy. 33 (1942): 1014-1018.
- Danışmend-name*. Haz. Necati Demir. Ankara: Akçağ Yayınları, 2004.
- Danışmend Gâzi Destanı*. Haz. Necati Demir. Ankara: Hece Yayınları, 2006.
- Darkot, Besim. "Karahisar". *İA*. VI: 276-284. İstanbul: MEB Yayınları, 1977.
- Defter-i Mufasssal-ı Livâ-i Çorum I*. Ankara: Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşiv Dairesi Başkanlığı, 2014.
- Demir, Necati. "Danışmend Gâzi ve Şehadeti". *Tarih ve Medeniyet Dergisi*, sy.34 (1997): 24-27.
- Demirkent, Işın. "Haçlı Seferleri 1101 Yılı," *Prof. Dr. Fikret Işıltan'a 80. Doğum Yılı Armağanı*, 17-56. İstanbul: Dünya Yayınları, 1995.

_____. "1101 Yılı Haçlı Seferleri Ordularının Anadolu'da Takip Ettiği Yollar Hakkında". *Uluslararası Haçlı Seferleri Sempozyumu 23-25 Haziran 1997 İstanbul*. Ankara: TTK Basımevi, 1999. 115-122.

Derviş Ahmed Aşıkî. *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*. Haz. Atsız. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1992.

Durmuş, İlhami. *İskitler*. Ankara: TKAE Yayınları, 1993.

Ebu Abdullah Muhammed el-Azimî. *Azimî Tarihi*. Çev. Ali Sevim. Ankara: TTK Basımevi, 1988.

Ebu Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî. *İbn Battûta Seyahatnamesi I*. Çev. A.Sait Aykut. 2.Baskı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004.

Edirneli Oruç Beğ. *Oruç Beğ Tarihi*. Haz. Atsız y.y: Tercüman Yayınları, t.y.

Efendioğlu, Mehmet. "Suheyb b. Sinan". *TDVİA*. 37: 476-477. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Elton, Hugh. John Haldon, Jim Newhard ve Peter Bikoulis, "Avkat Arkeoloji Projesi, 2007-2009". 2. *Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu*. Çorum: T.C. Çorum Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2012. 203-217.

Erkoç, Ethem. *Sahabe, Evliya, Ulema Yurdu Çorum*. Çorum: Lider Matbaacılık, 2008.

_____. *Âşık Paşa ve Oğlu Elvan Çelebi*. Çorum: Çorum Belediyesi Yayınları, 2005.

Erzincan, Tuğba. "Çorum Ulucamii". *TDVİA*. 42: 92-93. Ankara: TDV Yayınları, 2012.

Evliya Çelebi. *Seyahatname II*. Dersaadet: İkdâm Matbaası, 1314.

_____. *Seyahatname III*. Dersaadet: İkdâm Matbaası, 1314.

Eyice, Semavi. "Çorum'un Mecitözü'nde Aşıkpaşa Oğlu Elvan Çelebi Zaviyesi". *İÜ Türkiyat Mecmuası XV* (1969): 211-246.

_____. "Çorumlu". *TDVİA*. 8: 376-377. Ankara: TDV Yayınları, 1993.

Fleischer, Cornell H. *Tarihçi Mustafa Ali Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati*. Çev. Ayla Ortaç. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.

Foss, Clive. *The Oxford Dictionary of Byzantium*. New York: Oxford University Press, 1991.

Gelibolulu Mustafa Âli. *Künhü'l-Ahbâr II. 2. Kısım*. İstanbul: Takvîmhâne-i Âmire Matbaası, 1277.

Gordlevski, V. *Anadolu Selçuklu Devleti*. Çev. Azer Yaran. Ankara: Onur Yayınları, 1988.

Göde, Kemal. *Eretnalılar*. Ankara: TTK Basımevi, 1994.

Gümüşçü, Osman. "Boğazkale İlçesi (Çorum) Coğrafyası". Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 1994.

Günaltay, M. Şemseddin. "Türk Tarihinin Ana Kaynaklarından Camiüttevarih". *Belleten I*, sy. 1 (1937): 165-179.

Güner, İbrahim ve Mustafa Ertürk. "Türkiye İl Merkezi Kent Adlarının Kaynakları Üzerine Bir Araştırma". *Muğla Üniversitesi SBE Dergisi*, sy. 12 (2004): 39-62.

Gürbüz, Adnan. "Elvan Çelebi Zaviyesi'nin Vakıfları". *Vakıflar Dergisi*, sy. XXIII, (1994): 25-30.

Haksever, Ahmet Cahid. *Çorum Tarihi ve Kültüründe Tasavvuf Geleneği*. Ankara: Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, 2009.

Haldon, John. *Bizans Tarih Atlası*. Çev. Ali Özdamar. İstanbul: Kitap Yayınları, 2007.

Hoca Sadeddin Efendi. *Tacü't-Tevarih I*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1979.

Howorth, Henry H. "The Sabiri and the Saroguri". *Journal of the Royal Asiatic Society* 24, Issue. 04 (1892): 613-636.

Hüseyin Hüsameddin. *Amasya Tarihi I*. İstanbul: Hikmet Matbaası, 1327-1330.

_____. *Amasya Tarihi II*. İstanbul: Necm-i İstikbâl Matbaası, 1332.

_____. *Amasya Tarihi III*. İstanbul: Necm-i İstikbâl Matbaası, 1927.

İlhaç, Ali. *Belgelerle Çorum Ulu Camii ve Vakıfları*. Ankara: Matsa Basımevi, 2006.

İbn Bîbî. *El Evamirü'l-Ala'ıye Fi'l Umuri'l-Ala'ıye (Selçukname) II*. Çev. Mürsel Öztürk. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996.

İbnü'l-Esir. *El Kamil Fi't-Tarih I-X*. İstanbul: Bahar Yayınları, 1991.

İbn Kemal. *Tevârih-i Âl-i Osman*. IV. Defter. Haz. Koji Imazawa. Ankara: TTK Basımevi, 2000.

İlgürel, Mücteba. "Evliya Çelebi". *TDVİA*. 11: 529-533. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

İlhan, Suat. *Jeopolitik Duyarlılık*. Ankara: TTK Basımevi, 1989.

İsen, Mustafa. "Bir Biyografi Ustası Olarak Gelibolulu Mustafa Alî". *Gelibolulu Mustafa Alî Çalıştayı Bildirileri 28-29 Nisan 2011*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2014. 13-24.

Kafesoğlu, İbrahim. *Selçuklu Tarihi*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1972.

_____. *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1973.

_____. *Selçuklular*. İA. 10: 353-416. İstanbul: MEB Yayınları, 1993.

Karademir, Zafer. "Osmanlı Döneminde Medreseli Olayları". Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, 2008.

Karamağaralı, Haluk. "Çorum Ulu Camiindeki Minber". *Sanat Tarihi Yıllığı* 1 (1965): 120-142.

Kaya, Mehmet Ali. *Türkiye'nin Eski Çağ Tarihi ve Uygarlıkları "Tarih Öncesi Çağlardan Demir Çağı'na Kadar" I*. İzmir: İlya Yayınevi, 2011.

Kerimüddin Mahmud-i Aksarayı. *Müsâmeretü'l-Ahbâr*. Çev. Mürsel Öztürk. Ankara: TTK Basımevi, 2000.

Kesik, Muharrem. "Cenâbî'ye Göre Danışmendliler". *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, sy. 4 (2001): 213-259.

_____. *Dânişmendliler*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2017.

Keskin, Esra. "Roma Döneminde Hamam Mimarisinin Gelişimi ve Çorum İlinden Bir Örnek: Beke Kaplıcası". *Çorum Bilim, Kültür, Sanat, Tarih ve Turizm Dergisi*, sy. 15 (2014): 17-24.

_____. *Küçük Asya'da Kutsal Kent Euchaita ve Bizans Dönemi Taş Eserleri*. 2.Baskı. Ankara: Gece Kitaplığı Yayınları, 2015.

Kılcı, Ali. "Demirşeyh Türbesi". *Vakıflar Dergisi*, sy. 19 (1985): 179-184.

Kınal, Füzûzan. *Eski Anadolu Tarihi*. 3. Baskı. Ankara: TTK Basımevi, 1991.

Koca, Salim. *Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri*. Ankara: Berikan Yayınları, t.y.

Koçak, Özdemir ve Hamdi Şahin. "Eskiçağ Tarihi Araştırmalarında Jeopolitiğin Yeri". *İÜ Anadolu Araştırmaları Dergisi*, sy. 16 (2002): 337-373.

Korkmaz, Şerif. "Çorum'un İdari, Sosyal ve Ekonomik Yapısı (Tanzimat-II.Meşrutiyet)". Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, 2003.

Koşay, Hamit Z. "Alacahöyük ve Güllücek Kazılarının Sonuçları". *IV. Türk Tarih Kongresi 10-14 Kasım 1948*. Ankara: TTK Yayınları, 1952. 364-367.

_____. "Kuşsaray (Çorum) Sondajı". *Türk Arkeoloji Dergisi*, sy. XV-1 (1968): 89-97.

Köprülü, Fuad. "Anadolu Selçukluları Tarihi'nin Yerli Kaynakları". *Belleten* VII, sy. 27 (1943): 379-522.

_____. *Türk Edebiyatı Tarihi*, 2. Baskı. İstanbul: Ötüken Yayınları, 1980.

Köseoğlu, Neşet. "Tarihte Çorum Köyleri". *Çorumlu Dergisi*, sy. 15 (1939): 448-456.

_____. "Çorum'da Oğuz Boyları I". *Çorumlu Dergisi*, sy.43, (1943): 1277-1282.

_____. "Çorum'da Oğuz Boyları II". *Çorumlu Dergisi*, sy. 49-50, (1944): 1474-1478.

_____. "Yer Adlarının Önemi". *Çorumlu Dergisi*, sy. 45 (1944): 1347-1352.

_____. "Elvan Çelebi I". *Çorumlu Dergisi*, sy. 46 (1944): 1373-1379.

_____. "Elvan Çelebi II". *Çorumlu Dergisi*, sy. 47 (1944): 1405-1408.

_____. "Elvan Çelebi III". *Çorumlu Dergisi*, sy.48 (1944): 1437-1441.

Köylerimiz 1 Mart 1968 Gününe Kadar. Ankara: T. C. İçişleri Bakanlığı Başbakanlık Basımevi, 1968.

Köymen, Mehmet Altay. *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Kuruluş Devri I*. 3. Baskı. Ankara: TTK Basımevi, 2000.

_____. *Tuğrul Bey ve Zamanı*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1976.

_____. *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Alp Arslan ve Zamanı III*. 4. Baskı. Ankara: TTK Basımevi, 2001.

_____. *Selçuklu Devri Türk Tarihi*. 2. Baskı. Ankara: TTK Basımevi, 1993.

Kurt, Yılmaz. "Çorum Sancağı Kişi Adları (XVI. Yüzyıl)". *Belleten* LIX, sy. 224 (1995): 75-119.

Kütükoğlu, Mübahat S. *Tarih Araştırmalarında Usul*. 6. Baskı. İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 1998.

Maden, Fahri. "Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Osmancık'ta Koyun Baba Tekkesi". *Alevilik Araştırmaları Dergisi*, sy. 11 (2016): 73-128.

Mehmed Neşrî. *Kitâb-ı Cihan-nümâ I-II. Neşrî Tarihi*. Yay. F. R. Unat, M. A. Köymen. 3. Baskı Ankara: TTK Basımevi, 1995.

Melikoff, Irene. "Gâzi Melik Danişmend et la Conquete de Sivas". *SAD* IV (1975): 187-195.

Memiş, Ekrem. *Eskiçağ Türkiye Tarihi En Eski Devirlerden Pers İstilasına Kadar*. Konya: Selçuk Üniversitesi Basımevi, 1989.

Mirkâtü'l-Cihâd. Haz. Ali Akar. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2016.

Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah. *Camiü'd-Düvel*. Çev. Ahmet Ağırakça İstanbul: İnsan Yayınları, 1995.

Neve, Peter. "Boğazköy-Hattuş 1983 Kazı Çalışmalarının Sonuçları". *VI. Kazı Sonuçları Toplantısı*. İzmir: T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1984. 137-180.

Nizamüddin Şâmî. *Zafernâme*. 2.Baskı. Çev. Necati Lugal Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1987.

Ocak, Ahmet Yaşar. "Danişmendnâme". *TDVİA*. 8: 478-480. Ankara: TDV Yayınları, 1993.

_____. "Elvan Çelebi". *TDVİA*. 11: 63-64. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

_____. "Hacı Bektaş-ı Velî". *TDVİA*. 14: 455-458. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

_____. Babaîler İsyanı Yahut Anadolu'da İslâm - Türk Heterodoksisinin Teşekkülü. İstanbul: Dergah Yayınları, 1996.

Oral, M. Zeki. "Anadolu'da Sanat Değeri Olan Ahşap Minberler, Kitabeleri ve Tarihçeleri". Vakıflar Dergisi, sy. V (2006): 59-60.

_____. "Kuvvaddar Oğulları". Belleten XIX, sy. 73 (1955): 99-102.

"Osmancık'ta Türeyen Tarak Adındaki Eşkıya İle Avanesine Dair", Çorumlu Dergisi, sy.15 (1939): 203.

Ostrogorsky, Georg. Bizans Devleti Tarihi. Çev. Fikret İşıltan. 4. Baskı. Ankara: TTK Basımevi, 1995.

Özaydın, Abdülkerim. "Danişmendliler". TDVİA. 8: 469-474. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

_____. "Danişmend Gâzi". TDVİA. 8: 467-469. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

_____. "İbn Bîbî". TDVİA. 19: 379-382. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Özcan, Abdülkadir. "Oruç b. Âdil". TDVİA. 33: 425-426. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

_____. "Neşîr". TDVİA. 33: 20-22. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Özcan, Koray. "Anadolu'da Selçuklu Dönemi Yerleşme Sistemi ve Kent Modelleri". Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2005.

_____. "Anadolu'da Selçuklu Kentler Sistemi ve Mekansal Kademelenme (1)". Middle East Technical University Journal of the Faculty of Architecture, sy. 23/2 (2006): 21-61.

Özgüdenli, O. Gazi. "Reşidüddin Fazlullah-ı Hemedani". TDVİA. 35: 19-21. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.

Pakalın, Mehmet Zeki. Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1993.

Ramsay, William M. Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası. Çev. Mihri Pektaş. İstanbul: MEB Basımevi, 1960.

Refik, Ahmet. Anadolu'da Türk Aşiretleri (966-1200). İstanbul: Devlet Matbaası, 1930.

Reşidüddin Fazlullah. Camiü't-Tevarih Selçuklu Devleti. Çev. Erkan Göksu ve H. Hüseyin Güneş. İstanbul: Selenge Yayınları, 2010.

Runciman, Steven. Haçlı Seferleri Tarihi I, Çev. Fikret İşıltan. Ankara: TTK Basımevi, 1998.

_____. Haçlı Seferleri Tarihi II, Çev. Fikret İşıltan. Ankara: TTK Basımevi, 1992.

Sabuncu, Ömer. "Suheyb Er-Rumi -Hayatı, Kişiliği ve Faaliyetleri-". İstem Dergisi, sy. 7 (2006): 159-173.

Sabuncuoğlu, M. İhsan. Çorum Tarihine Ait Derlemelerim I. Tıpkı Basım. Çorum: Çorum Belediyesi Yayınları, 2015.

Sadrüddin el-Hüseyinî. Ahbar'üd-Devleti'is-Selçukiyye. Çev. Necati Lugal. Ankara: TTK Basımevi, 1943.

Sakaoğlu, Necdet. Türk Anadolu'da Mengücekoğulları. İstanbul: Milliyet Yayınları, 1971.

Schachner, Andreas. "Hititler Öncesi Boğazköy". 2. Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu. Çorum: T.C. Çorum Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2012. 83-102.

Schoop, Ulf-Dietrich. "Çamlıbel Tarlası ve Kuzey-Orta Anadolu'da Geç Kalkolitik Dönem". 1. Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu. Çorum: T.C. Çorum Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2011. 137-160.

Seeher, Jürgen. "Hattuşa/Boğazköy'ün Yerleşim Tarihine Yeni Katkılar: Büyükkaya Kazılarına Toplu Bir Bakış". TÜBA-AR Dergisi, sy. III (2000): 15-34.

Sevim, Ali. Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi (Başlangıçtan 1086'ya Kadar). Ankara: TTK Basımevi, 1987.

- _____. Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur. Ankara: TTK Basımevi, 1990.
- _____. ve Yaşar Yücel. Türkiye Tarihi I. Ankara: TTK Basımevi, 1995.
- Sevin, Veli. Eski Anadolu ve Trakya, Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar. İstanbul: İletişim Yayınları, 2003.
- Sezikli, H. Ahmet. "Amr b. Ma'dikerib". TDVİA. 3: 88. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- _____. Hıdırlık Kültürü ve Çorum Hıdırlık Örneği. Çorum: Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, 2013.
- Sipahi, Tunç. "Eskiyapar Kazıları". 1. Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu. Çorum: T.C. Çorum Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2011. 79-92.
- _____. ve Tayfun Yıldırım, "1999 Yılı Çorum Yöresi Yüzey Araştırması". 18. Araştırma Sonuçları Toplantısı II. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001. 101-113.
- Solmaz, Ceyhun. "Hüseyin Gazi Külliyesi ve Hüseyin Gazi'nin Alevî-Bektaşî Geleneğindeki Yeri". Yüksek Lisans Tezi, Hitit Üniversitesi, 2013.
- Solmaz, Sefer. "Danışmendiler Devleti ve Kültürel Mirasları". Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2001.
- _____. "Danışmend Gazi'nin Anadolu'ya Gelişi". Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, sy. 14 (2002): 229-249.
- Son Teşkilat-ı Mülkiye'de Köylerimizin Adları. İstanbul: Dâhiliye Vekâleti Neşriyatı, 1928.
- Strabon. Antik Anadolu Coğrafyası. Çev. Adnan Pekman. 4.Baskı. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2000.
- Süel, Aygül. "Ortaköy-Şapinuwa: Bir Hitit Merkezi". TÜBA-AR Dergisi, sy. I (1998): 37-61.
- _____. ve Mustafa Süel, "Başkent Şapinuwa: Hitit Dünyasındaki Yeri ve Önemi". 1. Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu. Çorum: T.C. Çorum Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2011. 93-110.
- Sümer, Faruk. "Anadolu'da Moğollar". SAD I (1969): 1-47.
- _____. "Malazgird Savaşına Katılan Türk Beyleri". SAD IV (1975): 197-207.
- _____. Safevî Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü. Ankara: Selçuklu Tarih ve Medeniyeti Enstitüsü Yayınları, 1976.
- _____. Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri. Ankara: TTK Basımevi, 1990.
- _____. Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1999.
- _____. "Tatarlar". TDVİA. 40: 168-170. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Süryani Patrik Mihail'in Vekâyinâmesi 2.Kısım (1042-1195). Çev. Hrant D. Andreasyan. 'y.y.': 'y.e.y.',1944.
- Şahin, İlhan. "1638 Bağdad Seferinde Zahir Nakline Memûr Edilen Yeni-il ve Haleb Türkmenleri". İÜEF Tarih Dergisi, sy.33 (1982): 227-236.
- _____. "Çorum". TDVİA. 8: 373-376. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Şahin, Kamil. "Çorum Mevlevihanesi". X. Millî Mevlana Kongresi Tebliğler I. 2-3 Mayıs 2002. Konya: Selçuk Üniversitesi Basımevi, 2002. 97-102.

_____. "Danışmendliler Tarihine Ait Yeni Kaynaklar". XV. Türk Tarih Kongresi III. 11-15 Eylül 2006. Ankara: TTK Yayınları, 2006. 625-632.

Şahin, Mustafa Kemal. "Çorum ve Çevresinde Anadolu Selçuklu Dönemi Düşünce ve Kültürünün Oluşumunda Bazı Yapılar Üzerine Yorumlamalar". *SDÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, sy.44, (2018): 177-200.

Şapolyo, Enver Behnan. *Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*. Ankara: Güven Matbaası, 1972.

Şen, Mesut. "Türklerde Kışlag ve Yaylag Kavramları Üzerine Düşünceler". *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi* 3, sy.2 (2018): 131-148.

Şerefüddin Ali Yezdî. *Emîr Timur (Zafernâme)*. Çev. D. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları, 2013.

Şeşen, Ramazan. *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*. İstanbul: ISAR, 1998.

Taeschner, Franz. *Osmanlı Kaynaklarına Göre Anadolu Yol Ağı*. Çev. Nilüfer Epçeli. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2010.

Taneri, Aydın. "Emîr-i Dâd". *TDVİA*. 11: 130. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Tanrıkorur, Ş. Bârihüdâ . "Tarihin Tahrîbi: Çorum Mevlevîhanesi". 7. *Millî Mevlana Kongresi Tebliğler 3-4 Mayıs 1993*. Konya: Selçuk Üniversitesi Basımevi, 1994. 71-88.

Tansel, Selahattin. *Sultan II. Bayezit'in Siyasî Hayatı*. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1966.

Taşgın, Ahmet. *Koyun Baba ve Menakıbı*. Konya: Çizgi Kitabevi, 2017.

Tarhan, M.Taner. "Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler". *I. Araştırma Sonuçları Toplantısı*. İstanbul: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1983. 109-120.

_____. "Ön Asya Dünyasında İlk Türkler: Kimmerler ve İskitler". *Türkler*.I: 597-610. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Tekin, Oğuz. *Eski Anadolu ve Trakya, Ege Göçlerinden Roma İmparatorluğu'nun İkiye Ayrılmasına Kadar (MÖ 12. - MS 4. Yüzyıllar Arası)*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2007.

Tekindağ, Şahabettin. "Şahkulu Baba Tekeli İsyanı". *I. Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, sy. 3 (1967): 34-39.

_____. "Şahkulu Baba Tekeli İsyanı". *II. Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, sy. 4 (1968): 54-59.

Texier, Charles. *Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi II*. Çev. Ali Suat. Ankara: Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, 2002.

Theophanes. *The Chronicle Of Theophanes*. Trans. By Harry Turtledove. Philadelphia: University Of Pennsylvania Press, 1982.

Togan, Zeki Velidi. "Reşîdüddin Tabîb". *İA*. IX: 705-712. İstanbul: MEB Yayınları, 1964.

Tombuş, Nazmi. "Danışmendnâme ve Mirkatülcihat". *Çorumlu Dergisi*, sy. 21 (1940): 654-658.

_____. "Müverrih Âli ve Ahfadı Çorum'da". *Çorumlu Dergisi*. sy. 18 (1940): 538-546.

_____. "Müverrih Âli ve Ahfadı Çorum'da". *Çorumlu Dergisi*. sy. 19 (1940): 571-578.

_____. "Müverrih Âli ve Ahfadı Çorum'da". *Çorumlu Dergisi*. sy. 20 (1940): 607-614.

Tuğrul, Nazmi. *Çorum Tarihi ve Coğrafyası*. Haz. Ramazan Karaman. 2.Baskı. Çorum: Salmat Yayıncılık, 2015.

Tuncel, Metin. "Karahisar". *TDVİA*. 24: 416-418. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Turan, Osman. "Kılıç Arslan I". *İA*. VI: 681-688. İstanbul: MEB Yayınları, 1977.

_____. *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*. 5.Baskı. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1998.

- _____. *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*. 7. Baskı. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1998.
- _____. *Selçuklular Zamanında Türkiye*. 6. Baskı. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1998.
- Turgal, Hasan Fehmi. *Anadolu Selçukluları*. İstanbul: Türkiye Basımevi, 1935.
- Tülücü, Süleyman. "Malazgirt Savaşına İştirak Eden Türk Beyleri ve Hal Tercümeleri". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 7 (1986): 291-334.
- Türkay, Cevdet. *Başbakanlık Arşivi Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğu'nda Oymak, Aşiret ve Cemaatlar*. 2. Baskı. İstanbul: İşaret Yayınları, 2005.
- Türkiye'nin Dünya Miras Alanları*. Ankara: UNESCO Türkiye Milli Komisyonu Somut Kültürel Miras İhtisas Komitesi, 2009.
- Uçar, Şahin. *Anadolu'da İslam-Bizans Mücadelesi*. İstanbul: İşaret Yayınları, 1990.
- Uluçay, Çağatay. "Yavuz Sultan Selim Nasıl Padişah Oldu?". *İÜEF Tarih Dergisi* 7, sy. 10 (1954): 117-142.
- Unat, Faik Reşit. *Tarih Atlası*. Yeni Basım. İstanbul: Kanaat Yayınları, t.y.
- Urfalı Mateos Vekâyi-Namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*. Çev. Hrant D. Andreasyan. 2. Baskı. Ankara: TTK Basımevi, 1987.
- Uzun, Mustafa İsmet. "Arif Ali, Molla". *TDVİA*. 3: 362-363. İstanbul: TDV Yayınları. 1991.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. "Sivas-Kayseri ve Dolaylarında Eretna Devleti". *Belleten* XXXII, sy. 126 (1968): 161-189.
- _____. *Anadolu Belikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*. 2. Baskı. Ankara: TTK Basımevi, 1969.
- _____. "Karasioğulları". *İA*. VI: 331-335. İstanbul: MEB Yayınları, 1977.
- _____. *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*. Ankara: TTK Basımevi, 1988.
- _____. *Osmanlı Tarihi I*. 7. Baskı Ankara: TTK Basımevi, 1988.
- _____. *Osmanlı Tarihi II*. 7. Baskı Ankara: TTK Basımevi, 1988.
- Ünal, Ahmet. *Hititler Devrinde Anadolu I*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2002.
- Yalçın, Ünsal. "Anadolu Madencilik Tarihine Toplu Bir Bakış". *MT Bilimsel Yer Altı Kaynakları Dergisi*, sy. 9 (2016): 3-13.
- _____. ve Önder İpek. "Derekutuğun Tarih Öncesi Maden Galerileri". *1. Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu*. Çorum: T.C. Çorum Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2011. 65-78.
- Yazıcı, Tahsin. "Esterâbâdî, Azîz b. Erdeşîr". *TDVİA*. 11: 438. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Yıldırım, Tayfun. "Resuloğlu Kazısı ve Anadolu Arkeolojisi'ne Katkıları". *1. Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu*. Çorum: T.C. Çorum Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2011. 11-28.
- _____. ve Tunç Sipahi, "2002 Yılı Çorum ve Çankırı İlleri Yüzey Araştırmaları". *21. Araştırma Sonuçları Toplantısı II*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2004. 305-314.
- _____. ve Tunç Sipahi, "2005 Yılı Çorum, Çankırı İlleri Yüzey Araştırması". *24. Araştırma Sonuçları Toplantısı II*. Çanakkale: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2006. 335-350.
- _____. ve Tunç Sipahi, "2009 Yılı Çankırı, Çorum Yüzey Araştırması". *28. Araştırma Sonuçları Toplantısı III*. İstanbul: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2010. 39-53.
- Yıldız, Hakkı Dursun. "Avasım". *TDVİA*. 4: 111-112. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Yılmaz, Mutlu. "Çorum İlinde Endüstri". Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2002.

_____, ve Hüseyin Serinci. "Çorum İli'ndeki Hitit Yerleşmelerinin Turizm Potansiyellerinin Değerlendirilmesi". *VII. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri II*. T.C. Çorum Valiliği, Ankara: Anıt Matbaa, 2010. 987-1006.

Yiğit, Turgut. "İlk Tunç Çağı'nın Son Evresinde Anadolu'nun Siyasal Görünümü". *Tarih Araştırmaları Dergisi* 21, sy. 33 (2003): 167-182.

Yinanç, M. Halil. *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*. İstanbul: Burhaneddin Matbaası, 1944.

_____, "Danışmendliler". *İA*. III: 468-479. İstanbul: MEB Yayınları, 1977.

Yücel, Yaşar. *Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti (1344-1398)*. Ankara: AÜ Basımevi, 1970.

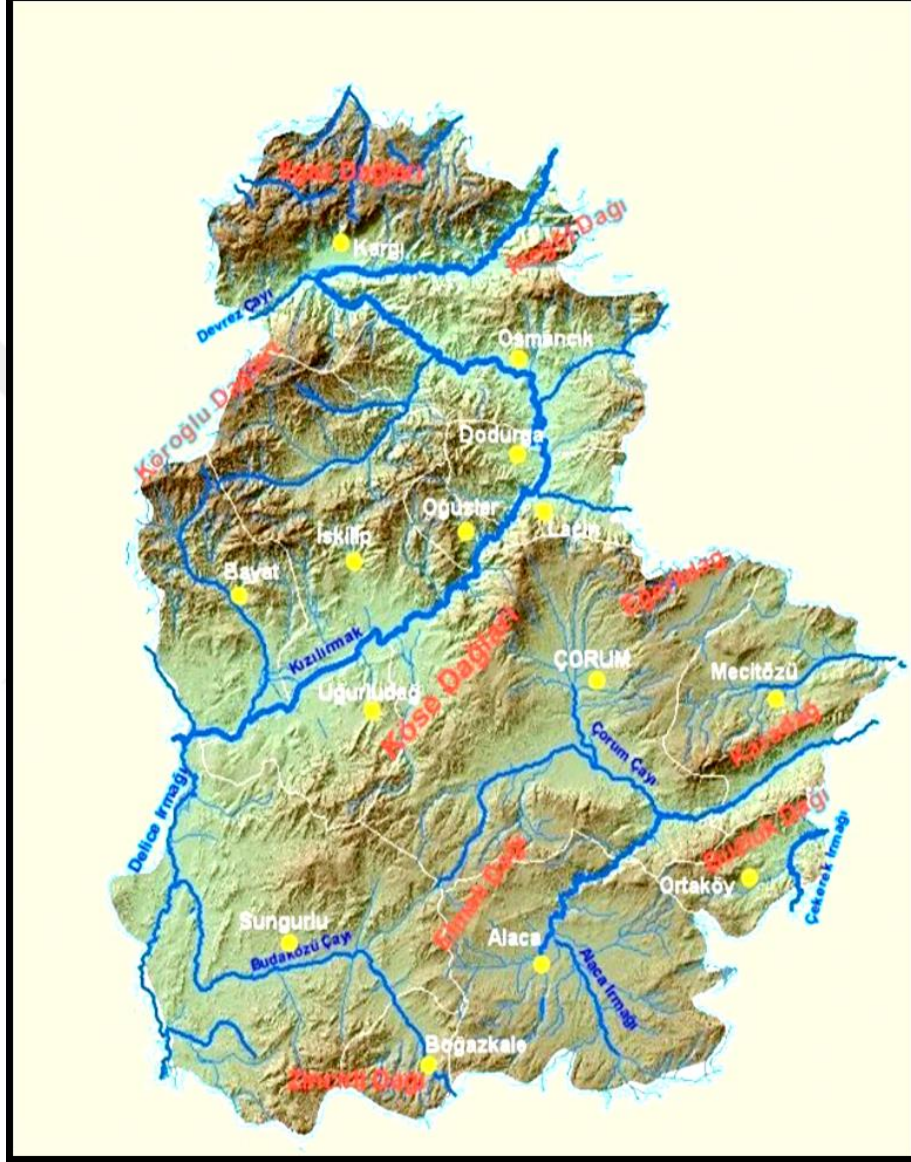
Zimmermann, Thomas ve Evren Y. Geniş, "Arkeometri Gözüyle Kalınkaya-Toptaştepe Erken Tunç Çağı Maden Buluntuları". *2. Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu*. Çorum: T.C. Çorum Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2012. 103-110.

1967 Çorum İl Yıllığı. Ankara: Dönmez Ofset, 1967.

1973 Çorum İl Yıllığı. Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1973.

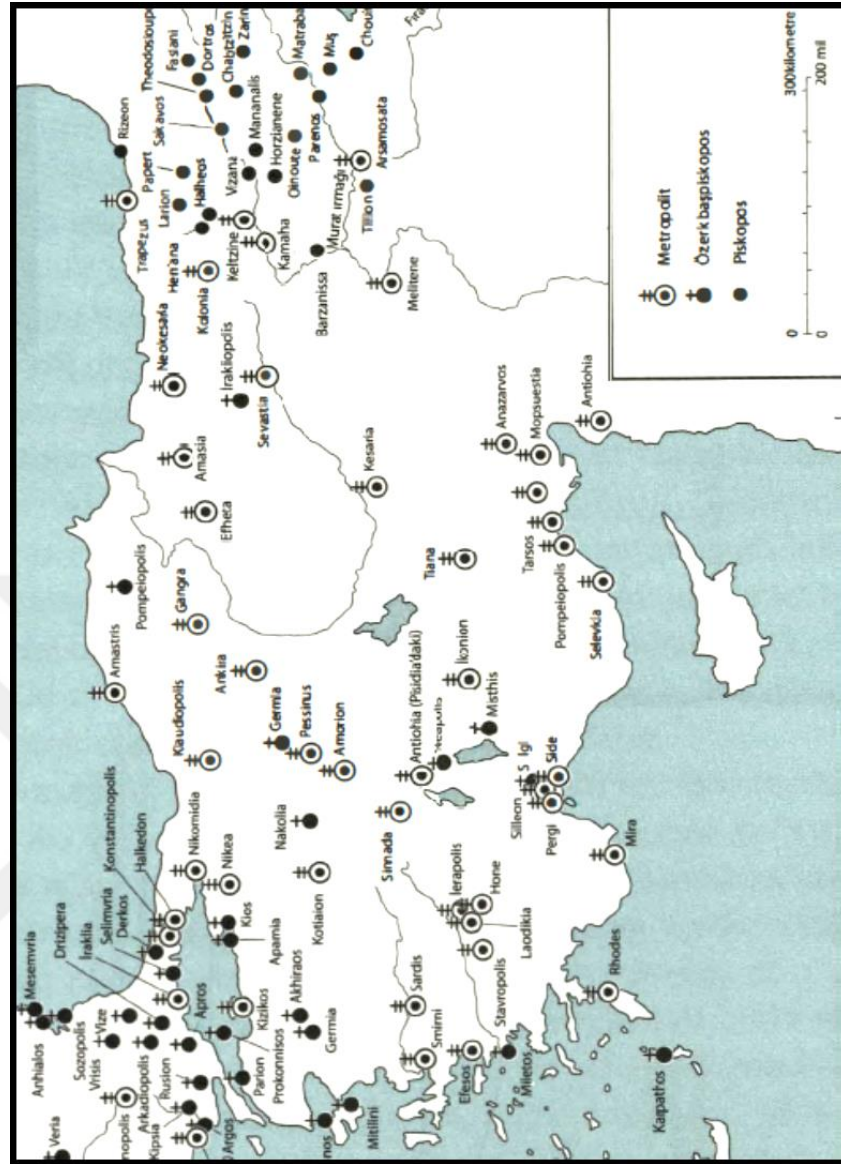
EKLER

EK-1:Haritalar

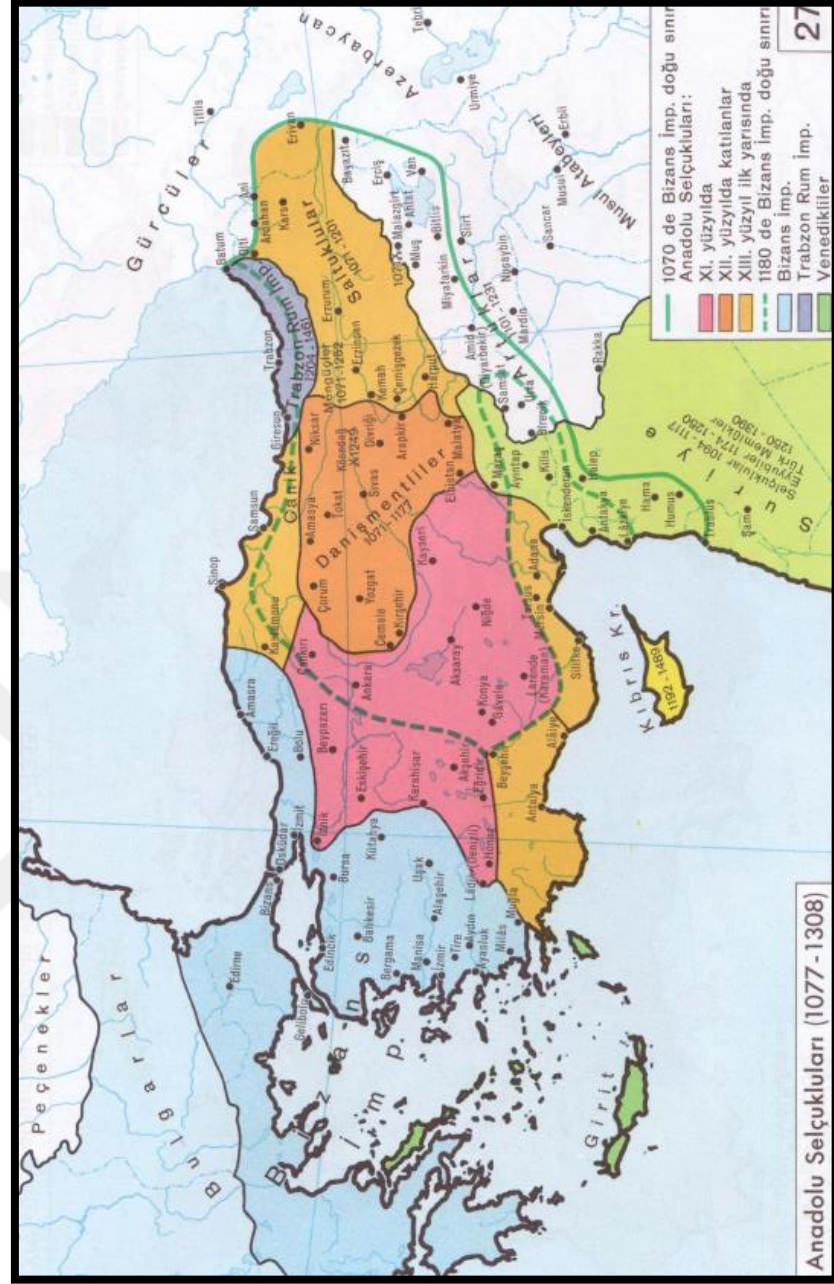

Harita 1.1. Çorum İli Topografya Haritası

Kaynak: Faruk Aylar, "Çorum'un Genel Coğrafya Özellikleri," 35.

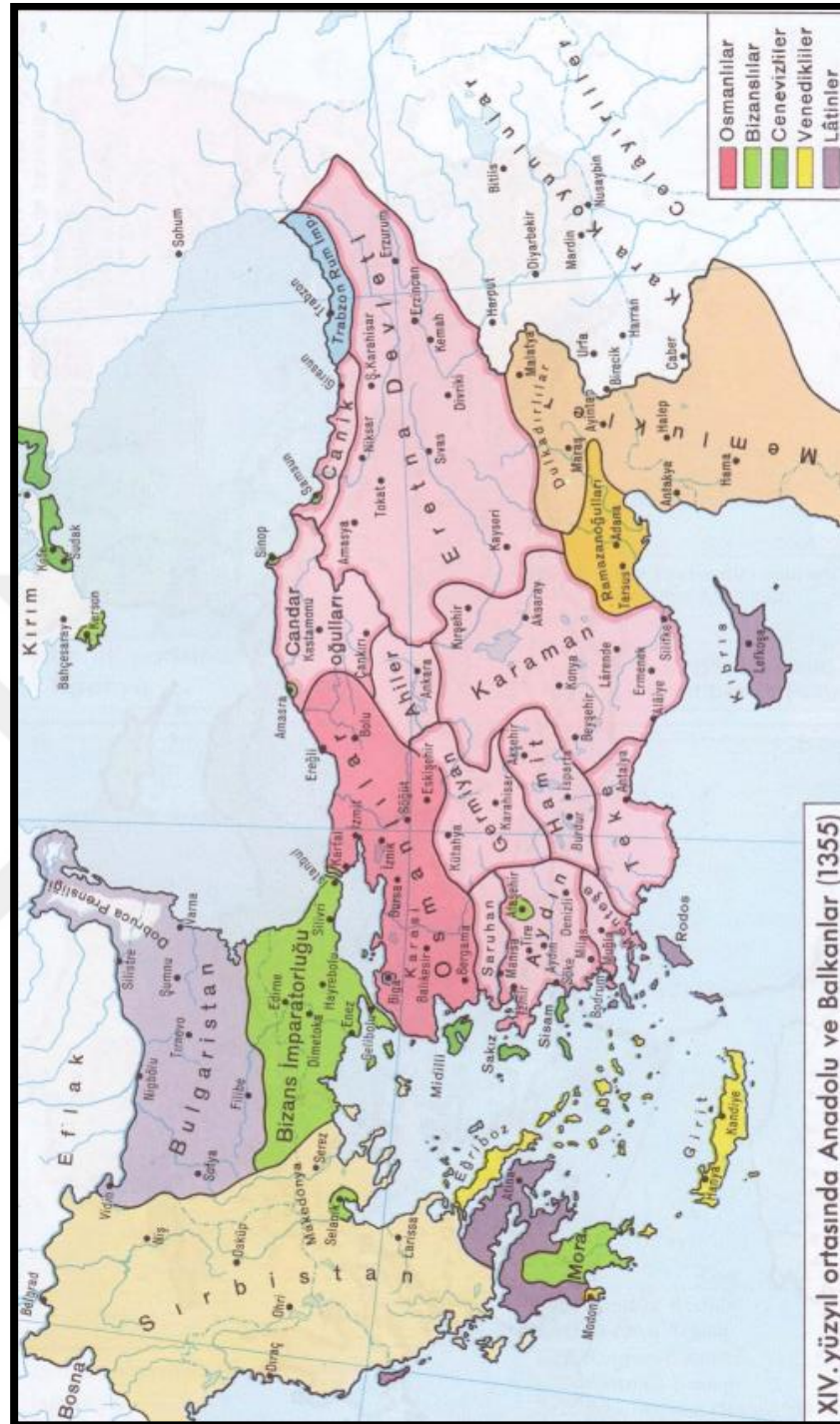

Harita 1.3. Efheta (Euchaita)
Kaynak: John Haldon, *Bizans Tarih Atlası*, 151.

Harita 2.1. Anadolu'da Kurulan İlk Türk Devletleri

Kaynak: Faik Reşit Unat, *Tarih Atlası*, 27.

Harita 2.3. Anadolu'da Kurulan İkinci Dönem Türk Devletleri
Kaynak: Faik Reşit Unat, *Tarih Atlası*, 28.

